

Руслан Умеров
Сергій Ковтун
Олександра Лихолай

Історія України

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

ТЕРНОПІЛЬ
НАВЧАЛЬНА КНИГА – БОГДАН
2023

УДК 94(477 : 075)
У 52

*Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ Міністерства освіти і науки України
від _____ № _____)*

Підручник створено за Модельною навчальною програмою
«Історія України. 7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти
(авт. Бурлака О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А.,
Худобець О. А., Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

Умеров Р.В., Ковтун С.В., Лихолай О.С.

У 52 Історія України: підручник для 7 кл. закладів загальн. середн.
освіти / Р.В. Умеров, С.В. Ковтун, О.С. Лихолай. — Тернопіль :
Навчальна книга — Богдан, 2023.

ISBN 978-966-10-8800-8

Зміст підручника відповідає Державному стандарту загальної
середньої освіти та Модельній навчальній програмі «Історія України.
7-9 класи» для закладів загальної середньої освіти (авт. Бурлака
О. В., Желіба О. В., Павловська-Кравчук В. А., Худобець О. А.,
Черкас Б. В., Щупак І. Я.)

Для учнів та учениць 7 класу.

УДК 94(477 : 075)

*Охороняється законом про авторське право.
Жодна частина цього видання не може бути відтворена
в будь-якому вигляді без дозволу видавництва.*

Завантажуйте безкоштовний інтерактивний додаток,
використовуючи детальну інструкцію, за посиланням:

<https://edodatok.com/8769-8/>

ISBN 978-966-10-8800-8

© Умеров Р.В., Ковтун С.В., Лихолай О.С. 2023
© Навчальна книга — Богдан, виключна
ліцензія на видання, оригінал-макет, 2023

Дорогі семикласники і семикласниці

В цьому році, на уроках історії вас чекає подорож до епохи Середньовіччя. Для багатьох народів ця доба починалась як час політичного ослаблення і забуття важливих знань. Однак людство змогло зібратися з силами і надолужити втрачене. Впродовж Середньовіччя, народи Європи та Азії досягнуть суттєвого прогресу в науці, освіті та мистецтві, перш за все, за рахунок попередніх здобутків Стародавнього світу.

Як і люди, держави Середньовіччя мали унікальний життєвий шлях. Вони розвивались неоднаково, але всі були пов'язані одне з одним. Народи залишали сліди в історії одне одного, навіть якщо ніколи не стикались кордонами.

Наша держава – Русь-Україна, також бере свій початок саме із Середньовіччя. В цьому навчальному році ви дізнаєтесь про витоки української державності, дізнаєтесь, як будувалась українська цивілізація, як формувалися її цінності, культура, характерні риси, які простежуються й до сьогодні. Ви зможете осягнути взаємодію та взаємовпливи, які відбувалися між Руссю-Україною та іншими державами й народами. Ви побачите, які жертви і які зусилля доклала Русь-Україна для розбудови європейської цивілізації. Саме тому, ваш підручник називається «**Історія України**».

Як працювати з підручником

Підручник призначений не лише для читання. Він містить інструменти, які допомагають вам розвиватись, мислити різними методами, навчають пізнавати цей світ якомога краще.

Навчальний матеріал розподілений на **розділи** і **параграфи**. Кожен параграф поділений для зручності на окремі **пункти**. Наявність **практичних занять** допоможе пригадати пройдений матеріал, вирішити цікаві історичні задачі, відчути себе дослідниками. **Уроки-узагальнення знань** призначені для повторення та підготовки до контрольної роботи.

Окрім тексту, підручник містить ілюстрації та карти. Звертайте увагу на **підписи до ілюстрацій** – в них ви знайдете корисну пізнавальну інформацію та запитання для кращого розуміння теми. В багатьох темах ви знайдете посилання на карти, які допоможуть вам розібратись в географічному просторі, політичних, культурних та економічних особливостях Середньовічного світу. Відповідаючи на **запитання до карт** ви зможете краще розібратись в особливостях становлення української державності.

Перед початком кожної теми є **запитання і міркування на повторення** вивченого раніше. Розпочинаючи нову тему, долучайтесь до пригадування і обговорення, адже це допоможе вам легше ознайомитись з новим матеріалом.

«Пригадайте або поміркуйте»

«Цікава цитата»

Вплив описуваних подій на світову історію

Вплив описуваних подій на історію України

Вправа-гра до теми

Словничок

Історична бесіда

Практичне заняття

Підсумкова робота до теми

Окрім того, в тексті є виділені важливі дати, періоди та поняття. Основні дати повторюються після параграфу. Ключові поняття та роз'яснення винесено в окремий блок, який виділяється посеред основного тексту. **Обов'язково звертайте увагу на «Вплив описуваних подій на світову історію / історію України»** – вони допоможуть вам осягнути увесь масштаб взаємозв'язків між народами. Інтерактивна **вправа-гра** в легкій формі робить важливі акценти до теми. **Підсумкова робота до теми** містить різноманітні тести для закріплення ваших вмінь, розуміння і навичок. **Цікава цитата** дозволить відчувати дух Середньовічної епохи та поміркувати над цікавими явищами. **Історична бесіда** створена для підготовки самостійних учнівських досліджень (групових / індивідуальних) з подальшим обговоренням в класі.

Різноманіття робіт у практичних заняттях, дає можливість знайти вправу до снаги та інтересам. Ваші учителі та учительки допоможуть вам зорієнтуватися з вибором:

ммаринка знань

подорож у часі

міркую творчо

практичне дослідження

досліджуємо карту

робота з джерелам

мислю системно

Бажаємо вам успіхів у навчанні та цікавих уроків!

Виникнення та становлення Русі-України

§ 1. СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ. ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН. ОСОБЛИВОСТІ СЛОВ'ЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА.

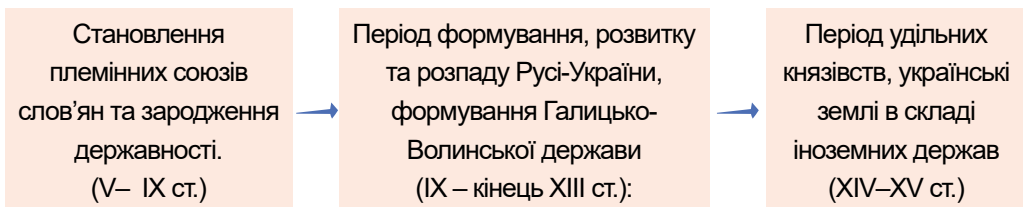

Пригадайте:

1. Чому у період IV-VII ст. на території Європи відбувалися масові міграції?
2. Які племена брали участь у Великому переселенні народів?
3. За якими напрямками розселялися слов'янські племена на початку Середньовіччя?

1. Прабатьківщина слов'ян та їх походження. Велике розселення слов'ян. Історики розглядали різні концепції походження слов'ян. Так міграційна концепція заснована на думці, що у першій половині I тисячоліття слов'яни прийшли терени сучасної України з Передньої або Малої Азії. Автохтонна концепція навпаки доводить, що слов'яни – це місцеве (корінне) населення індоєвропейської культурної спільноти, на яке вплинули прийшли. Більшість сучасних науковців підтримують автохтонну концепцію.

Періодизація українського Середньовіччя

Прабатьківщину, тобто територію, яку населяли племена давніх слов'ян, дослідники визначають на основі археологічних та мовних досліджень. Давні слов'яни сформувались на території між р.Одер на північному заході, Карпатами на південному заході

та середньою течією Дніпра на південному сході. Процес утворення слов'янських групи племен та формування у них мовних, культурних та інших особливостей називають **етногенезом слов'ян**.

Етногенез – процес формування і розвитку етнічних спільнот.

Велике переселення слов'ян (IV-VII ст.) – період розселення слов'янських племен по центральній, південній та східній Європі, внаслідок глобального похолодання та руху інших народів.

В римських джерелах I-II ст. слов'яни спочатку згадуються під назвою **венеди**, які займали територію між річками Дніпро і Вісла. На теренах сучасної України поселення венедів підтверджуються археологічними знахідками в Середньому Подніпров'ї. У візантійських джерелах з IV ст. з'являються відомості вже про дві групи слов'янських племен: **антів** та **склавінів**. Візантійський історик Йордан зазначає, що анти і склавини одного роду й походження і раніше називалися венедами.

Глобальне похолодання, яке розпочалось у III ст. у північній та центральній Європі, спричинило **Велике переселення слов'ян**. Рух також був зумовлений переселенням германських племен, які потерпаючи від холодів, шукали кращих земель у південному напрямку, витісняючи на своєму шляху слов'ян. Імовірні прашури сучасних українців – антські слов'яни, проживали в добу похолодання у Середньому Подніпров'ї (від сучасної Київщини на півночі до Миколаївщини та Одещини на півдні).

Перша згадка про **антів** припадає на IV ст. і пов'язана з приходом гунів та їхньою спробою вийти в Панонію (територія сучасної Угорщини). Анти стали союзниками гунів у боротьбі з готами та здійснювали спільні походи на Візантію. На теренах України між Дністром і Дніпром анти створили протодержаву – Антський союз, яка проіснувала з кінця IV ст. – до початку VII ст. Відомо, що анти зазнавали нападів сусідніх племен, тому споруджувати укріплені городища. Вони вели осілий спосіб життя, активно займалися землеробством, скотарством, мисливством, розвивали ремесла. До нас дійшли імена деяких антських князів, наприклад Божа й Арда-

Слов'янська фібула (металева застібка)

гаста. Зокрема про князя Божа відомо, що він очолював Антський союз під час війни з готами та був підступно вбитий ними разом з 70 старійшинами.

Цікава цитата

«В першій половині VI в. анти беруть участь в походах придунайських слов'ян на Візантію. Анти були звичайними учасниками тих повсякчасних нападів болгар, авар та інших слов'ян. Вони страшно шкодили сусіднім візантійським провінціям, але зрідка набирали ширшого значення. Без інших народів, слов'яни рідко атакували Візантію і тим паче не захоплювали її земель».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

Як ви вважаєте, чому слов'яни переважно вчиняли набіги вкупі з іншими народами? На вашу думку, що могло заважати раннім слов'янам вести завойовницькі війни, обмежуючись лиш грабунками?

Розселення слов'ян у V-VI ст.

Визначте території розселення слов'янських племен та їх об'єднань

У VI ст. слов'яни зіштовхнулися з навалюю **аварів** – кочових племен, які прийшли з Середньої Азії і утворили свою державу – **Аварський каганат**. Антський союз загинув на початку VII ст. під натиском аварів. Після загибелі Антського союзу на перший план вийшли склавини, які заселяли Волинь та Прикарпаття, а на півдні доходили до Балканського півострова. Назва «слов'яни» співзвучна з назвою «склавини» і вперше з'явилася в VI ст. Аварський каганат слабнув через невдалі війни і остаточно був витіснений з Північного Причорномор'я у VII ст.

У V–VII ст. в результаті Великого переселення народів сформувалися племена **східних, західних та південних слов'ян**. Від цих гілок згодом сформуються сучасні слов'янські народи і держави.

Три гілки слов'янства

Західні:

чехи, поляки,
словаки, лужичани

Південні:

серби, хорвати, чорногорці,
болгари, словенці, боснійці

Східні:

українці, білоруси,
росіяни

Що таке «Велике переселення слов'ян»? В яких обставинах відбувався етногенез слов'ян на теренах України?

2. Слов'янські племінні союзи на теренах України. Суспільний устрій східних слов'ян. Східні слов'яни розселилися на великих територіях від Карпат до верхів'я р. Волги. У VIII – IX ст. триває процес об'єднання східних слов'ян у племінні союзи. Такі об'єднання містили в собі численні племена, мали свою владу, господарство, територію розселення, спільні культурні та мовні особливості. Про племінні об'єднання східних слов'ян ми дізнаємося з «**Повісті минулих літ**», яку імовірно написав **Нестор Літописець** — монах Києво-Печерської лаври. Автор повісті називає сім східнослов'янських племінних союзів, які жили на теренах сучасної України, а саме: поляни, деревляни, сіверяни, тиверці, уличі, волиняни (дуліби, бужани), білі хорвати.

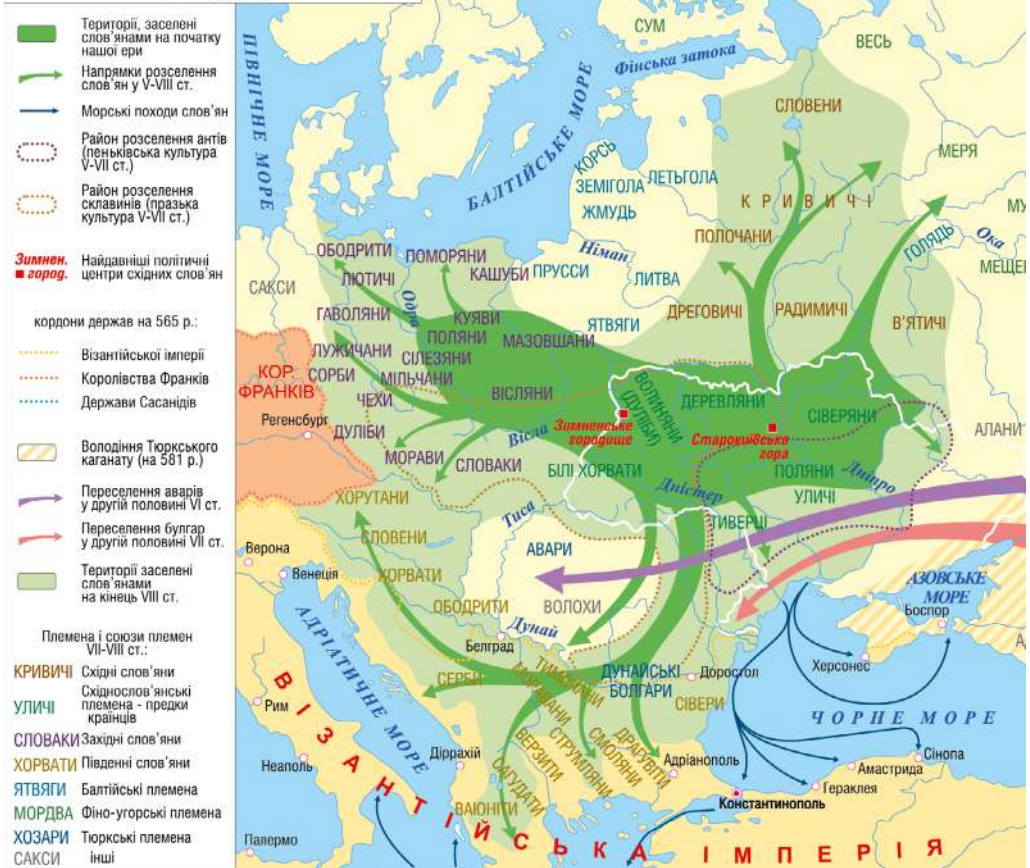

Племінний союз – об'єднання племен, споріднених спільними мовою, територією розселення та господарством.

Племінний союз	Територія розселення
Поляни	Середнє Подніпров'я з центром навколо Києва.
Деревляни	Волинь та Полісся з центром у м. Іскоростень.

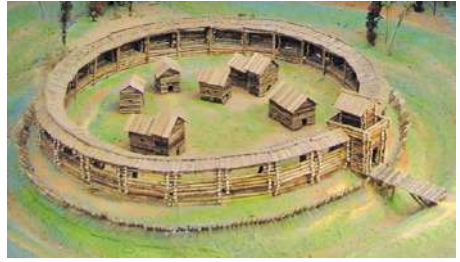
Сіверяни	На схід від середньої течії Дніпра до верхів'я р. Сіверський Донець. Міста — політичні центри: Чернігів, Новгород-Сіверський, Переяслав.
Тиверці	Між нижніми течіями річок Дністра і Пруту і досягли до Чорного моря з центром у м. Білгород.
Уличі	У басейні Південного Бугу з центром у м. Олешшя.
Волиняни (дуліби, бужани)	У басейні Західного Бугу з центром у м. Теревовля.
Білі хорвати	У передгір'ях Карпат.

**ВЕЛИКЕ РОЗСЕЛЕННЯ СЛОВ'ЯН
V-VIII ст.**

Знайдіть на карті східнослов'янські племінні союзи, які сформувалися на теренах сучасної України.

Кожний племінний союз об'єднувався навколо міста, яке ставало політичним, господарським та культурним центром. Тогочасні міста мали **городища** – укріплені поселення із земляних валів та ровів. З VII ст. слов'яни городища стають звичним явищем і будуються не лише з метою захисту від зовнішніх ворогів, але й для торговельних та господарських цілей.

*Реконструкція городища
східних слов'ян*

Саме племінні союзи стали основою формування державності на українських теренах з центром у **м. Києві** на території Середнього Подніпров'я. Географічний чинник відіграв важливу роль у формування політичного центру, так місто Київ було розташовано в середній течії Дніпра на перехресті торговельних шляхів.

Суспільний та політичний устрій східних слов'ян починаючи з V ст. зазнав суттєвих змін. Спочатку племена східних слов'ян склалися з родових та сусідсько-територіальних громад. Влада в племенах належала **князю**, який спирався на **дружинників** (воїнів). Важливі питання вирішували на **раді старійшин**, також існувало **віче** — народні збори. Племена об'єднувалися у племінні союзи, які, в свою чергу, теж могли об'єднуватися. Таким об'єднанням були Антський союз з кінця IV ст. – до початку VII ст. та Дулібське об'єднання у VII ст. Наступною сходинкою політичного та суспільного розвитку слов'ян стали племінні княжіння, які формувалися у період VIII–IX ст. та мали ознаки державності: укріплені міста-городища, органи влади, соціальну нерівність та наявність приватної власності.

Вправа-гра

Князь – східнослов'янський титул, що спочатку означав виборного військового ватажка. Цим словом також називали голів найвпливовіших родів, довкола яких гуртувалися племена. З розвитком соціального розшарування суспільства князівська влада стала спадковою.

Дружина – князівське військо, яке складалося з професійних воїнів та народного ополчення.

Пригадайте, як географічне положення впливало на формування цивілізації стародавнього світу? Як воно вплинуло на формування осередку східних слов'ян?

Назвіть передумови державотворення східних слов'ян на рубежі VII–VIII ст.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Розселення слов'янських племен територією Східної та Центральної Європи створило умови для формування держав середньовічної Європи.
2. В ході Великого переселення народів слов'яни активно контактують з різними племенами та народами, збагачуючи їх матеріальну та духовну культуру.
3. Формування торговельного шляху «Із варягів у греки» сприятиме активним політичним, економічним та культурним контактам від Балтійського та Чорного морів.

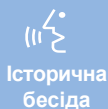
Вплив описуваних подій на історію України:

1. Завдяки розселенню слов'ян починає формуватися центр державності – Середнє Подніпров'я з Києвом, яке протягом історії буде відігравати роль головного політичного, економічного та культурного центру українського народу.
2. Укріплені городища східних слов'ян V-VII ст. перетворяться в головні міста українського середньовіччя.
3. Розселення східних слов'ян закладе передумови до формування окремих слов'янських племен, які стануть предками сучасних українців.

Дати для запам'ятовування:

Кінець IV ст. — початок VII ст. — існування Антського союзу.

VIII–IX ст. — об'єднання східних слов'ян у племінні союзи.

Ознайомтесь із легендою «Про Кия, Щека, Хорива і Либідь». В чому полягає головна ідея сюжету? Як ви вважаєте, для чого було створено цю легенду?

Тест до теми

§ 2. ГОСПОДАРСТВО СХІДНИХ СЛОВ'ЯН. ЗАРОДЖЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ. СУСІДИ СХІДНИХ СЛОВ'ЯН.

Пригадайте:

1. Які чинники сприяли Великому переселенню слов'ян?
2. Коли та чому занепав Антський союз?
3. Які сім східнослов'янських племінних об'єднань є предками сучасних українців?
4. В чому полягали особливості суспільного та політичного устрою східних слов'ян?

1. Побут, господарство та повсякденне життя східних слов'ян. Важливим джерелом з історії давніх слов'ян є речові джерела, отримані в результаті археологічних розкопок. Вчені пов'язують із давніми слов'янами **зарубинецьку та черняхівську археологічні культури**. З шостого класу вам вже відомо, що археологічна культура – це комплекс споріднених речових пам'яток, які розташовані на певній території в певний історичний період та мають спільні ознаки побуту, типу поховання, господарського та культурного життя. Історики вважають, що слов'янські племена черняхівської археологічної культури і є антами.

Ранні слов'янські племена селилися біля річок, озер та інших водоймищ. Побут був простим. Для будівництва житла використовували деревину, хмиз, глину. Поселення укріплювали валами і ровами. Основу господарства давніх слов'ян становило **землеробство** (підсічно-вогневе та перелогове). Розвивалося скотарство, слов'яни розводили корів, биків, коней, овець, свиней. Займалися полюванням, рибальством, бортництвом (збиранням меду диких бджіл). Розвивалися **ремесла**: виплавляння та обробка металів, гончарство, ткацтво, ювелірна справа, виготовлен-

Реконструкцію заглибленого слов'янського житла IX-X ст.

Скарб коваля із Пастирського городища VII-VIII ст.

ня скла, обробка деревини тощо). З розвитком **металургії** слов'яни освоїли виготовлення важкого плуга, яким можна обробляти родючі чорноземи, які давали достатньо врожаю і забезпечували осілий спосіб життя. Разом з тим слов'яни будуть міцніші будинки для постійного проживання, археологи знаходять залізні знаряддя праці, які свідчать про удосконалення методів їх виготовлення та підвищення ефективності праці та рівня життя.

Язичництво — віра у багатьох богів та духів, обожнювання сил природи. Протилежність монотеїзму — віри в єдиного Бога.

Слов'яни вийшли на історичну арену під час Великого переселення народів, тому активні контакти з іншими племенами у період IV–VII ст. сприяли збагаченню матеріальної культури. Наприклад, слов'яни почали виготовляти та носити ювелірні прикраси під впливом кочовиків, візантійців та германських племен. Прикраси стали показником впливовості та статусності у суспільстві, що підтверджує соціальну нерівність. Також займалися **торгівлею** з сусідніми племенами. Вони торгували хлібом, худобою, медом, воском, хутром, рибою тощо. З IX ст. через Київ проходив торговельний шлях «Із варяг у греки», що забезпечив активний зв'язок з Візантією (Східною Римською імперією).

У східних слов'ян сформувались релігійні вірування, засновані на поклонінні численним божествам та силам природи. Слов'яни вірили в духів та мали традиції пов'язані з відзначенням обрядових свят, також у них існував культу предків (роду). **Волхви** (жерці) були носіям головних знань про обряди та світо устрій. Слов'яни вірили в домовиків, лісовиків, водяників, русалок, також у потойбічне життя.

Поховальні обряди слов'ян свідчать про існування культу предків (роду). Головними божествами для них були: Дажбог – бог сонця, Перун – бог грому та блискавки, Сварог – бог вогню та ковальства, Стрибог – бог вітру, Велес – захисник худоби, скотарства, Дана – богиня води, Лада – богиня любові й краси, покровителька жінок та дітей. У **капищах** – спеціально облаштованих місцях – слов'яни приносили жертви своїм богам. Поруч

Художня реконструкція святилища Перуна в Перині

розміщували ідолів — кам'яні або дерев'яні фігури богів, яким поклонялися.

Східні слов'яни мали календар, який складався з дванадцяти місяців і чотирьох пір року, назви яких були пов'язані з природними явищами. Спосіб життя та господарство суттєво вплинуло на релігійні уявлення слов'ян, Новий рік розпочинався з березня, коли приходив час для польових робіт.

Як природне середовище впливало на побут та релігійні уявлення східних слов'ян? Дайте узагальнену характеристику слов'янському язичництву.

2. Русь-Україна – перша держава східних слов'ян. З усіх міст, заснованих східнослов'янськими племенами в Ранньому Середньовіччя, найбільше пощастило з розташуванням Києву – столиці племені полян. За археологічними даними, це місто було засновано **наприкінці V ст.** Його розташування залишається незмінним ось вже півтори тисячі років. Розбудований на високих пагорбах над Дніпром, Київ стояв на перехресті торгових шляхів з Азії до Європи, з Балтійського до Чорного моря. Особливості тутешнього рельєфу дозволяли ефективно захищатися від ворогів.

За легендою, засновниками міста є трое братів – **Кий, Щек та Хорив**, а також сестра їхня Либідь. Існування Кия як історичної особи сучасними істориками не підтверджене, проте вважається, що місто назване на його честь. Першу напівлегендарну династію, що правила Києвом і землями навколо нього, умовно називають **Кие-**

Пам'ятник засновникам Києва, встановлений у 1982 р. до гіпотетичного 1500-ліття міста

вичами. Арабські джерела VIII-X ст. йменували державу Києвичів **Куявією**, що ймовірно походить від назви столиці – Києва.

Поставши як одне з міст полян, з часом, Київ став підкорювати собі дедалі більше земель сусідніх племен. Київський князь у своїй владі спирався на дружину – воїнів з найближчого оточення. З її допомогою він регулярно збирав **полюддя (данину)** з підкорених племен, а натомість гарантував їм захист від зовнішніх ворогів. Київські князі були слов'янами і спочатку не втручалися у внутрішню родоплемінну структуру підкорених слов'янських племен, тому їхнє правління сприймалося більш лояльно, аніж грабіжницькі набіги тюрків – **хозар**, а пізніше **печенігів**.

Найбільш детальним писемним джерелом про історію східних слов'ян є **«Повість минулих літ»** – літопис київського ченця Нестора **Літописця** складений на межі XI-XII ст. Дослідники припускають, що цей твір є збіркою попередніх писемних джерел, які не збереглися до нашого часу. За іншою версією, «Повість» може містити чимало усних переказів, особливо про ранню добу східнослов'янської державності.

Державу, що виникла у IX ст. з центром у Києві, автор літопису називає Руською землею, або просто **Руссю**. Цю назву він використовував щодо Київського князівства. Така назва зустрічається й в деяких іноземних середньовічних джерелах, що ускладнює її трактування.

*Сучасна
реконструкція
зовнішності
Нестора
Літописця*

**Цікава
цитата**

«У середньовічній руській культурі не було традиції підписувати літопис чи інший дослідний текст. Не було поняття авторства. Літописи почасти були результатом складання воєдино попередніх творів. Руські літописи можна охарактеризувати, як «відкриті», оскільки кожен переписувач міг міняти слова, пропускати або додавати власний «історичний» матеріал».

Омелян Пріцак, україно-американський історик XX-XXI ст.

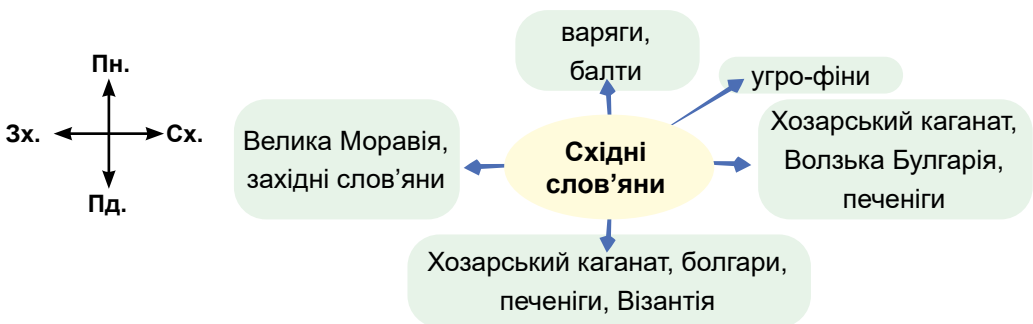
Про які труднощі відтворення української середньовічної історії зазначає автор цитати? Як ви розумієте вислів: «критичне ставлення до джерела»? На вашу думку, чому історія Русі-України все ще сповнена великих прогалин? Як це можна виправити?

Дослідники виділяють три основні теорії походження слова «Русь»:

- **Антична.** Від перського слова «рокс» (в перекладі «рудий» або «світловолосий») — так античні географи йменували сарматське плем'я роксоланів, які проживали на українських теренах. Сьогодні ця теорія не користується популярністю;
- **Географічна.** Від назв річок Рось та Росава, що знаходяться неподалік Києва і могли дати назву народу, який проживав на їхніх берегах;
- **Скандинавська.** Від фінського слова «руутсі», або «руотсі» — так предки сучасних фінів та естонців називали варягів, які спускалися Дніпром униз до Візантії і мали беззаперечний вплив на формування руської державності.

В сучасній історіографії, землі семи східнослов'янських племен, що розвивалися спільно з центром у Києві, називають **Руссю-Україною**, адже ці племена безпосередньо долучилися до етногенезу нинішніх українців. Більш того, назва нашої країни «України», згадується в писемних джерелах під **1187 р.**, що робить нашу історію невід'ємною від доби Середньовіччя.

Однак, Росія присвоює собі нашу історію, ототожнюючи слова «русский» (тобто росіянин або російський) і «руський» (приналежний до Русі). Російська історіографія називає державу зі столицею у Києві «Древнерусским государством». Це неправильно, оскільки Росія постає лише у XVIII ст., а землі довкола сучасної Москви вийшли зі складу Русі **не раніше XII ст.**

Що означає слово «Русь»? Чому нашу середньовічну державу називають «Русь-Україна»?

Цікава
цитата

«Вміщена у недатованій частині «Повісті минулих літ» легенда про заснування Києва Києм, Щеком і Хоривом сповіщає нам не тільки і не стільки про народження міста, скільки про походження місцевої князівської влади та встановлення цивілізаційного ладу (порядку) в Руській землі».

Володимир Ричка, український історик XX-XXI ст.

З якою метою, на думку автора цитати, літописець розповів легенду про засновників Києва? Чому це було так важливо?

3. Сусіди східних слов'ян. Русь-Україна активно взаємодіяла з численними сусідами. Найбільшу роль відіграли сусіди з півночі – **варяги** та півдня – візантійці. Варяги, предки сучасних шведів, норвежців і данців, проклали по Дніпру торговий шлях «із варяг у греки», що поєднував Скандинавію, балтські племена, Візантію та Арабський халіфат. Існування цього шляху сприяло збагаченню та розвитку Києва. Варяги візьмуть участь у створенні Київської та інших племінних князівських династій. Служитимуть київським князям як наймані дружинники. Відіграють важливу роль у історії Русі-України як безстрашні воїни та спритні торговці.

Данина – форма стягнення податків із населення.

Полюддя – збирання данини речами, ремісничими виробами, продуктами господарства в Русі-Україні з підлеглих Києву земель. Полюддя збиралось щоосені. Частина данини князі залишали собі та дружинниками, а інше – продавали за кордоном, зокрема у Візантії.

Русь-Україна – назва середньовічної української держави з центром у Києві. Її жителі називали себе руси, русичі або ж русини.

Візантія, розташована вздовж Південного Причорномор'я, мала тісні стосунки з Руссю-Україною. Для Києва вона стане найближчим взірцем розвиненої культури та мистецтва, посприє хрещенню русів у **988 р.** за східним обрядом. До XII ст. Візантія та Русь-Україна будуть важливими торговельними партнерами одна для одної. До хрещення русичів, між Руссю та Візантією ставались війни з економічних і територіальних причин.

Південно-східними сусідами русів були кочові держави та народи: Хозарський каганат, Болгарське царство, Волзька Булгарія та бездержавне плем'я печенігів. Попри войовничість цих країн та народів, вони сприяли налагодженню торгівельних контактів Русі з Азією. Хозарський каганат у VIII-IX ст. підкорив слов'янські племена полян, сіверян, радимичів та в'ятичів, збираючи з них данину. Водночас, для руських купців в містах Хозарії існували окремі квартали.

Вправа-гра

Опишіть географічний маршрут торговельного шляху «із варяг у греки»: де він починається, де закінчується і через які міста пролягає?

На північному сході й північному заході, сусіди русів – угро-фінські та балтські племена не становили суттєвої загрози через свою географічну віддаленість та нечисленність.

Про ранню історію Русі-України до IX ст. відомо не багато через брак письмових джерел. Під **860 р.** у «Повісті минулих літ» є одна з найперших згадок – це початок правління полянського князя **Аскольда (860-882 рр.)**, який здійснив похід на Царгород – так руси називали Константинополь. Тоді ж дві держави уклали першу відому нам торгіву угоду, що надавала русам вигідні умови торгівлі в Чорному морі. За візантійськими джерелами, із князем Аскольдом пов'язана перша згадка про прийняття русами християнства – віру прийняв сам князь і частина його дружини. Більше про знакові події в історії Русі-України ви дізнаєтесь із наступних параграфів.

Сторінка з Радзівілівського літопису (XV ст.) з описом походу Аскольда на Царгород

Коли було засновано Київ? Як склались відносини східних слов'ян з їх сусідами? Чи правильним є отожднення слів «Русь» і «Росія»? Аргументуйте відповідь.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Русі-Україні історично судилося стати фронтиром (захисним кордоном) Західної Європи від проявів військової агресії середньовічного кочівницького світу.
2. Русь-Україна в середні віки була наймогутнішою із держав східного християнства. Без Русі-України православне християнство, імовірно, занепало б в XV ст. разом із падінням Візантії.
3. Впродовж середніх віків Русь-Україна буде важливим економічним і культурним посередником між Західною Європою та Азією. Її існування сприяло розвитку та піднесенню Угорського, Польського та Чеського королівств.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Становлення Русі-України це одна з найславетніших сторінок в історії українських земель. Міркуючи сучасними категоріями, руси могли би пишатися своєю державою як однією з найсильніших на той час.
2. Об'єднання семи племінних союзів в одну державу вже у Середньовіччі заклало витоки майбутньої нації – українців. Слово «Україна», яким нині йменується наша держава, також зародилося у середні віки.
3. По мірі територіального розширення на північ, Русь-Україна доєднає терени фіно-угорських племен, створивши тим самим основу для виникнення в XIII ст. окремого Московського князівства з якого у XVIII ст. постане Росія. Ігноруючи очевидні історичні факти, російська пропаганда й досі отожднює Русь-Україну з початком історії Росії, що не відповідає науковій дійсності.

Дати для запам'ятовування:

Кінець V ст. – заснування Києва

IX ст. – орієнтовний час становлення Русі-України

Історична
бесіда

Які регіони Східної Європи належать до поняття «Руська земля» в широкому та у вузькому значенні? Покажіть різницю на карті.

Тест до теми

§ 3. НАРОДИ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Пригадайте:

1. Яку роль в стародавній історії відіграло плем'я гунів?
2. Чим відрізняються кочівники від осілих народів?
3. В чому полягав одвічний конфлікт між кочівницькими і землеробськими спільнотами?

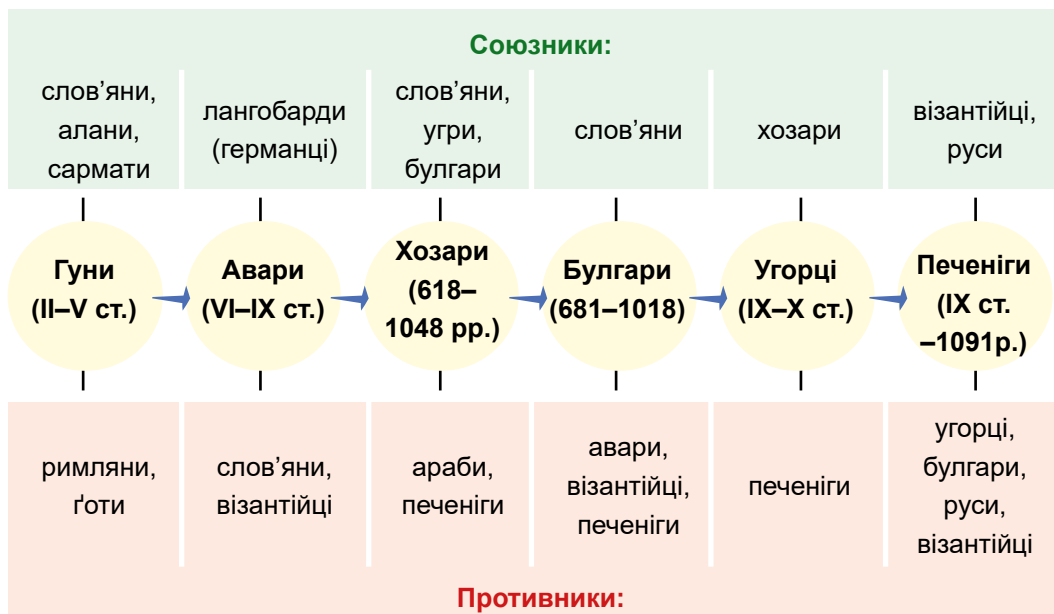
1. Великий степ. Місцем зародження і проживання кочівницьких цивілізацій був так званий **Великий степ** – це велика лісостепова зона Євразії, яка простягається від території сучасної Угорщини до північно-західних околиць Китаю.

Протяжність Великого степу

Південні та центральні регіони України є невід'ємною частиною Великого степу. Протягом тисячоліть людської історії, українське Причорномор'я виступало своєрідним цивілізаційним містком, через який кочові народи мігрували із Центральної Азії в Європу.

Хронологія прибуття кочовиків Раннього Середньовіччя у Європу

На наших теренах постійно відбувалась завзята боротьба між новоприбулими і місцевими племенами. Кочівників приваблювали розлогі степи для пасовиськ, а землеробські народи вабила родюча земля і безліч річок. Через **Північне Причорномор'я** (південь України) також проходили важливі торгівельні шляхи, які сполучали країни Азії та Європи. За контроль над цими шляхами ставались кровопролитні війни, але водночас, транзитна торгівля сприяла культурному обміну та технологічному прогресу.

Якою була роль українських земель у розселенні кочівницьких народів?

2. Гуни. Гуни – це збірна назва тюркомовних кочових племен із Центральної Азії, які почали прибувати в Східну Європу з II ст. н.е. Область їх розселення у Європі простягалась від Каспійських степів до Північного Причорномор'я. На українських теренах гуни змішувались із сарматами. На першому етапі свого існування, гунські племена не становили серйозної загрози для сусідів. Їх сила росла поступово за рахунок насильного чи добровільного приєднання інших кочівницьких народів.

Другий етап в розвитку гунів розпочався в **370-х роках**, коли союз племен очолив вождь **Баламир** (370-378 рр.). Він утворив **Гунську імперію**, котра включала в себе території сучасної України, Молдови, Балтики, а з середини V ст. ще й Німеччини, Угорщини, Чехії та Словаччини. Баламир підкорив численний народ аланів, які мали скіфо-сарматське походження. Протягом 372-373 років гуни знищили готську державу Оюм на Дніпрі, частину готів приєднали до себе, іншу змусили тікати до східних околиць Римської імперії, що суттєво ослабило контроль Риму над провінціями в Центральній Європі та на Балканах.

Рухаючись вслід за готами, гуни грабували римське населення та вчиняли спустошення. Внаслідок гунських нападів, також постраждало Боспорське царство в Криму, занепали античні міста Північного Причорномор'я, засновані ще давніми греками дев'ять століть до того.

Третій етап гунського піднесення повністю змінив розстановку сил у Європі. Протягом 450-451 років, гуни та їх союзники на чолі з вождем **Аттілою** (445-453), не отримавши від Риму обіцяної данини, розграбували всі його східні та північно-західні провінції. Переможна битва римлян проти гунів на **Каталаунських полях 451 року** зупинила просування кочівників та спричинила їх швидкий занепад.

Гунська імперія за правління Атtilи в середині V ст.

Як гунни проявили себе на українських землях?

3. Авари. Протягом VI століття в Центральній Азії точилась жорстока боротьба між численними **тюркськими племенами** за контроль над Великим Шовковим шляхом. Внаслідок несприятливих змін, деякі племена вимушені були шукати кращої долі в європейських степах між річками Волгою та Дніпром, які частково звільнилися після краху Гунської імперії. За таких обставин, у 558 році, в **Північне Приазов'я** (сучасні Донецька і Запорізька області) проникають тюркомовні **авари**, більш відомі у слов'янських літописах під назвою **обри**.

Федерати — союзні Римській імперії племена. Поняття також використовувалось у Візантії як правонаступниці Риму.

Спочатку, авари хотіли отримати статус **федератів** на території Візантії, але не досягнувши успіху в перемовинах, вони розвернули війська і спрямували всю силу на територію **Антського союзу слов'ян**. В VI ст. анти займали всю північну та центральну територію сучасної України. Підкоривши в 560 році **антів** та перші прибулі в Причорномор'я племена булгар, авари відправляють булгаро-слов'янську армію на війну з Візантією.

Аварський каганат

Які сусідні з аварами держави і народи потерпали від їх набігів?

Тим часом, між 565 і 567 роками, авари із допомогою союзників лангобардів, здійснили великий грабіжницький рейд по Європі від Карпат до Франкського королівства. В ході цього походу було утворено **Аварський каганат** – багатонаціональне племінне об'єднання на території **Дакії** та **Паннонії** (сьогодні це території сучасних Румунії, Словаччини та Угорщини). В **Подунав'ї** (сучасна Одещина) авари створили військовий плацдарм для регулярних набігів на Візантійську імперію.

До кінця VIII ст. авари постійно турбуватимуть своїми набігами молоді варварські держави, заважаючи їх зміцненню. Край грабіжницьким рейдами покладе Франкська імперія, котра здобуде над аварами перемогу, охрестить їх та перетворить на союзників в межах Східної марки (сучасна Австрія та Угорщина).

Як авари впливали на східних слов'ян?

4. Хозари. Важливе значення у становленні та розвитку Русі-України відіграли **хозари** – племена тюркського походження, які у **VII ст.** сформували свою державу в Прикаспійських степах (від Кавказьких гір на півдні до Волзьких степів на півночі). Очолював Хозарію каган, тому державу йменували **Хозарський каганат**.

У VIII ст. каганат поширив свій вплив на Приазов'я та Північне Причорномор'я. Хозари не зводили тут своїх поселень чи міст, натомість віддавали привільні степи у кочів'я іншим підвладним їм кочівникам. Східні слов'яни, які проживали на лівому березі Дніпра: сіверяни, поляни, в'ятичі та радимичі сплачували їм данину. Відмова від сплати призводила до грабіжницьких набігів та обернення полонених слов'ян у рабів, яких продавали на невільничих ринках.

Археологічні дані підтверджують, що в хозарських містах були окремі квартали для руських купців, що говорить про тісні торгівельні зв'язки та культурний обмін ранньої Русі-України з Хозарським каганатом.

*Хозарський каган
(сучасний малюнок)*

Цікава цитата

«Хозарська торгівля розвивалася за рахунок контактів з Арабським халіфатом. Срібні арабські дирхеми (монети) мали визначальне значення. Через Хозарію ці гроші потрапляли в європейські королівства у яких чеканка монети лиш зароджувалась. Однак, коли в IX ст. срібло у арабів скінчилось, підприємливі волзькі булгари (сусіди хозар) самі стали випускати фальшиві монети, копіюючи дирхеми. Скарби з фальшивими дирхемами археологи знаходять навіть у країнах Північної Європи».

Олексій Комар, український історик XX-XXI ст.

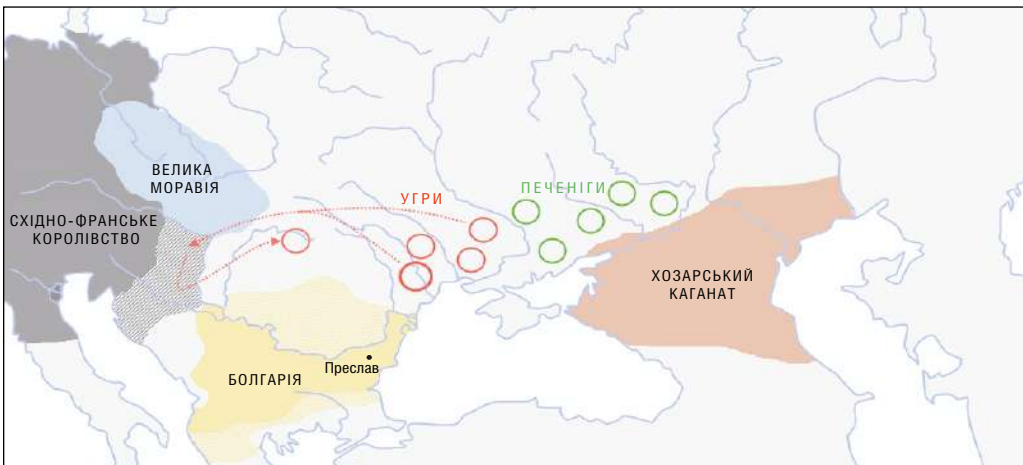
Про які міжнародні зв'язки говориться у цитаті? Висловіть думку: чому монета, як платіжний засіб, сприяла активному залученню кочівників у товарно-грошові відносини? Про що свідчить історія з випуском підроблених дирхемів?

Наприкінці IX ст. у Києві занепадає династія Києвичів та утверджується нова – Рюриковичі. Перші київські князі з роду Рюриковичів вступили у боротьбу з хозарами за право збирати данину зі слов'ян Лівобережжя Дніпра. До середини X ст. хозари програли цю боротьбу, а в 965 р. князь Святослав Хоробрий вчинив на Хозарію великий військовий похід, після якого каганат вже не зміг відновитись.

Як склались відносини у Хозарії зі східними слов'янами?

5. Угорці та печеніги. Протягом першої половини IX ст. в східноєвропейські степи проникають племена **угорців**, також відомих під назвами угри або ж мадяри. Їх батьківщина – родючі полонини **Уралу** (територія сучасної Росії). Частина угорців не бажала займатись землеробством, тому продовжуючи кочівницькі традиції, переселилась у Північне Причорномор'я, де приєдналась до Хозарського каганату на правах федеративів.

Спокійне життя угрів тривало не довго. На початку IX ст. у Волзьких степах оселяється войовниче плем'я **печенігів**. Колись, вони були землеробами, але внаслідок війн з численними ворогами у Центральній Азії, вони освоїли кочове життя. Печеніги противились приєднанню до Хозарського каганату через що постійно

Міграція угорців та печенігів у Північному Причорномор'ї наприкінці IX ст.

Назвіть напрямки міграції мадярських (угорських) племен?

ставались конфлікти. Врешті, у **890-х роках** хозари нанесли печенігам нищівної поразки, що призвело до нового переселення печенігів у Приазов'я та Північне Причорномор'я, де вони потіснили болгар та угорців.

Угорський вождь **Арпад** (889-907), об'єднавши довкола себе сім угорських племен і три хазарських, переправився через Дніпро і у **896 році** прибув на **Паннонську рівнину** (сучасна Угорщина) – ідеальне місце для ведення скотарства. Тут угорці споріднились із аварами та місцевими слов'янськими племенами, заснувавши **Угорське князівство**.

Вправа-гра

Натомість печеніги, захопивши під контроль всі теперішні українські терени між Доном і Дунаєм, zostались воєнізованою спільнотою без держави. Панування печенігів в українському Причорномор'ї було беззаперечним, від чого весь цей край у візантійських джерелах отримав назву «Печенегія».

Відносини Русі-України з печенігами перемінно змінювались від ворожих до дружніх. Збираючи полюддя зі слов'янських племен, київські князі ділились частиною прибутку з печенігами за право пройти по гирлу Дніпра у Чорне море для продажу товарів у Візантії. Якщо торгові експедиції довго не проводились і данину-відкуп не платили, у печенігів з русами ставались конфлікти. Так трапилось 969 року, коли печеніги рушили на Київ, поки князь Святослав Хоробрий був знову в поході, не маючи часу на внутрішні справи.

Неоднозначні русько-печенізькі відносини з «даниною-відкупом» тривали до 1036 р., коли князь Ярослав Мудрий врешті не здобуде остаточну перемогу над цим плем'ям.

Унаслідок яких обставин утворилось Угорське князівство? Назвіть особливості відносин між Руською державою та печенігами.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Гунська навала спричинила розпад Римської імперії та створила умови для формування європейських варварських королівств, деякі з яких стануть пращурами сучасних європейських країн.
2. Набіги Аварського каганату заважали процесам державотворення у слов'ян Центральної та Південно-Східної Європи, що сповільнило їх прогрес порівняно з королівствами Західної Європи.

3. Існування Хазарського каганату завадило просуванню Арабського халіфату в Східну Європу. Християнський світ уник процесів ісламізації з обох сторін, коли тим часом на заході, в Іспанії, просувався Кордовський емірат.
4. Вторгнення печенігів у Північне Причорномор'я підштовхнуло угорців до створення власної державності у Європі. В подальшому, Угорщина стане важливим політичним гравцем європейської історії.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Нашестя гунів зруйнувало осередки античної цивілізації в Північному Причорномор'ї. Частина тутешніх слов'ян, долучившись до походу на Римську імперію, прийняла участь в етногенезі народів Західної Європи.
2. Авари, знищивши Антський союз, на певний час збили потенціал українського державотворення, який в VI ст. нічим не поступався ранньофеодальним варварським королівствам Заходу.
3. Сусідство з Хазарським каганатом, привабливим для міжнародної торгівлі, пожвавило культурний та матеріально-технічний розвиток Русі-України в перші століття її становлення.
4. Поява угорців та заснування ними католицького Угорського королівства стане визначальним для подальшої історії західноукраїнських земель.
5. Захоплення печенігами Причорноморських степів, навчить Русь-Україну ефективніше використовувати кочівників у власних політико-економічних інтересах, а також посприє будівництву оборонних рубежів – «Змієвих валів», сліди існування яких видно й досі.

Дати для запам'ятовування:

565–823 рр. — існування Аварського каганату.

VII ст.–969 р. — існування Хозарського каганату.

896 р. — переселення угрів з Північного Причорномор'я у Паннонію.

1000 р. — проголошення Угорського королівства.

1036 р. — перемога Ярослава Мудрого над печенігами.

Історична
бесіда

Дослідіть літописну оповідь (легенду) про облогу Києва печенігами 969 року. До яких хитрощів вдалися кияни, щоб врятувати місто від загарбників? Наскільки ці хитрощі виявились ефективними? Висловіть думку, за яких обставин Київ не зазнав би загрози з боку печенігів? Аргументуйте свою відповідь.

Тест до теми

§ 4. РУСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) ЗА ПЕРШИХ КНЯЗІВ. ВІДНОСИНИ РУСІ-УКРАЇНИ ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНИМИ ДЕРЖАВАМИ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ІХ – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ X СТ.

Пригадайте:

1. Які були передумови виникнення Русі-України?
2. На землях якого слов'янського племінного союзу виник Київ?
3. Чому перша династія правителів Києва називалась Києвичі?
4. Як у східних слов'ян складались відносини з хозарами та печенігами?

1. Правління Києвичів. Письмові свідчення про ранню добу Русі-України поділяються на руські (написані від XII ст.), *візантійські* (від IX ст.) та *арабські* (IX-X ст.). Автором візантійських джерел є візантійські церковні та політичні діячі, які були свідками великих нашеств'їв русів на Константинополь. Арабські джерела представлені працями географів та істориків, які підтверджують існування східнослов'янської держави у Середньому Подніпров'ї під назвою **Куявія** (*що на думку деяких дослідників співзвучно з назвою «Київ»*). Головним руським джерелом про ранню Русь-Україну є «Повість минулих літ» Нестора Літописця. Написана на межі XI–XII ст., вона висвітлює часи починаючи від середини IX ст.

До IX ст. східнослов'янські племена були роздробленими – кожен племінний союз керувався власними князями (вождями). Існували **племінні княжіння** – протодержавні утворення, де не було чіткого розподілу суспільних ролей. Князь у племені міг бути виборним або передавати владу у спадок. Велику роль відіграло віче – збори вільних чоловіків племені. Правителі племінних княжінь мали слов'янське та норманське походження.

На межі VIII–IX ст. в племінних княжіннях відбуваються процеси розшарування суспільства на стани. Формується група *бояр* – нащадків родоплемінної знаті, які становили верхівку тодішнього суспільства. Також виділяється клас воїнів – *дружинників*, які проживали поряд з князем у *граді* – укріпленому поселенні, що оточено дерев'яним частоколом. У IX ст. поляни з центром у Києві, набираються достатньої сили, аби впливати на сусідні племена, підкорюючи їх одне за одним. Зважаючи на велике торгівельне значення Києва, його князі були задіяні в купецькій справі. Захищати торгівельні інтереси в ті часи почасти доводилось зброєю.

Назва імовірно першої династії руських правителів – Києвичів є умовною. Вона пов'язана з назвою міста Київ, де правили полян-

Радзивілівський літопис кінця XV ст. показує Аскольда і Діра як співправителів

ські вожді. Як називався рід, до якого належали тодішні правителі, історичній науці невідомо.

Візантійське джерело IX ст. згадує про вождя Бравлина, можливо правителя Києва. Це одна із перших згадок про східнослов'янських вождів. Бравлин наприкінці VIII ст. здійснив успішний похід у Крим, який тоді належав візантійцям. Бравлин захопив важливі приморські міста, які відкривали йому шлях до вигідної чорноморської торгівлі без посередників. Сучасна історична наука не дає однозначної відповіді, чи князь Бравлин узагалі існував, чи був пізнішою вигадкою.

Більше відомостей є про князя **Аскольда**, який почав правити Києвом не пізніше **860 р.** Інколи, його співправителем називають князя **Діра**, натомість арабські джерела вважають Діра попередником Аскольда. Існування Аскольда та його діяльність підтверджуються «Повістю временних літ», арабськими та візантійськими джерелами.

Аскольда змальовують як войовничого правителя, що здійснював походи на Візантію з **860 по 874 рр.** Про потужність його держави свідчить те, що **18 червня 860 р.** він здійснив похід на **Візантію** – привів до Царгорода (Константинополь) флот із **200 лодій** (вітрильних човнів) із воїнами та взяв місто в облогу. Візан-

Цікава цитата

«Для багатьох народів Стародавньої і Середньовічної доби, межа між міфом та реальністю була розмита. Навколо ядра добре засвідчених подій наростають драматичні оповідки про минувшину, що здобувають широку довіру і служать меті обґрунтування поточних подій, узаконення чийогось права на владу та інше...»

Ентоні Сміт, британський науковець-соціолог XX-XXI ст

Чи можемо ми бути беззаперечно впевнені у точності літописних свідчень? Як ви вважаєте, чому історична наука змушена час від часу звертатись до непідтверджених письмових свідчень?

тійський імператор змушений був погодитися на виплату данини. Руські купці отримували вигідні умови для торгівлі в Константинополі – місті, яке в середні віки було серцем євразійської торгівлі. Наступні київські князі, будуть здійснювати подібні морські ви-прави саме заради того аби поновлювати вигідні умови торговельного договору. Завдяки численним походам русичів на Візантію, Чорне море в ті часи прозвали Руським морем.

В обмін на договір, візантійці ставили ватажкам русів одну умову – приймати християнство. Це був радше політичний хід для закріплення дружніх відносин, аніж намагання охрестити народ. Відомо, що Аскольд, будучи язичником, прийняв християнство у 860 р. Однак це не завадило йому здійснювати повторні набіги на Константинополь, імовірно тому, що умови торговельного догово-ру порушувались.

Візантія (імперія ромеїв) – правонаступниця Римської імперії в межах її східних кордонів. Існувала з 395 по 1453 рр. Відіграла ключову роль в розвитку економіки, релігії, культури та господарства Русі-України. Жителі Візантії йменували себе ромеями, тобто «римлянами».

Хозари – кочівницьке плем'я тюркського походження, яке у VII ст. заснувало в Прикаспійських степах державу імперського типу Хозарський каганат.

Християнство – світова релігія з вірою в одного Бога, яка зародилась у I ст. в Римській імперії та набула поширення серед народів Європи впродовж середніх віків.

Християнство набувало економічного значення для русів. Деякі дослідники припускають, що Аскольд спробував поширити християнство серед киян та підвладних йому племен аби гарантувати вигідні умови торгівлі з Візантією без потреби здійснювати повторні набіги. Прихильність східних слов'ян до язичництва, імовірно, спричинила бунт проти Аскольда, що врешті призвело до його загибелі та зміни влади в Києві.

Як ви розумієте, чому попередники Аскольда вважаються легендарними, а не історичними постатями? Які джерела підтверджують існування Аскольда?

2. Прибуття Рюриковичів. Правління Олега. Поки в Середньому Подніпров'ї міцніла Київська держава, на північ від Дніпра у східнослов'янському світі єдності не було. «Повість минулих літ» розповідає про **Рюрика** – норманського князя, який у **862 р.** захопив Новгород, прибувши на запрошення племен кри-

вичів та ільменських слов'ян. Їх рішення було обумовлено необхідністю захисту від нападів сусідніх племен, у тому числі неслов'янських. На думку сучасних істориків, мова в літописі йшла не про Новгород, який постане лиш у XI ст., а про певне «нове місто» («новий град»). Згідно з археологічними даними, таким містом могла бути Ладога біля Ладозького озера, що неподалік Балтійського узбережжя.

Дослідники схиляються до думки, що Рюрик був легендарною особою, тобто, князя з таким іменем насправді не існувало. За Нестором Літописцем, автором «Повісті», Рюрик помер у 879 р., лишивши нащадка – Ігоря, якому було близько двох років. Реальне правління перебрав на себе Олег – воєначальник Рюрика, якого також вважають легендарним. Якщо Олег і існував, немає чіткого уявлення про те, ким він був Рюрику – родичем чи підлеглим воєначальником. Так само дослідники сперечаються, чи був Олег повноцінним князем, чи сприймався виключно як регент (тимчасовий правитель).

Нестор Літописець приписує Олегові об'єднання східнослов'янських земель. У 882 р. цей князь зібрав велике військо і рушив із ним у похід на Київ. Біля міста, він сховав більшу частину воїнів, а решта вдали з себе купців, що нібито прямують до Візантії. Обманом, вони виманили князя Аскольда, щоб він подивився неіснуючі товари, і вбили його. Деякі історики вважають, що утвердженню Олега в

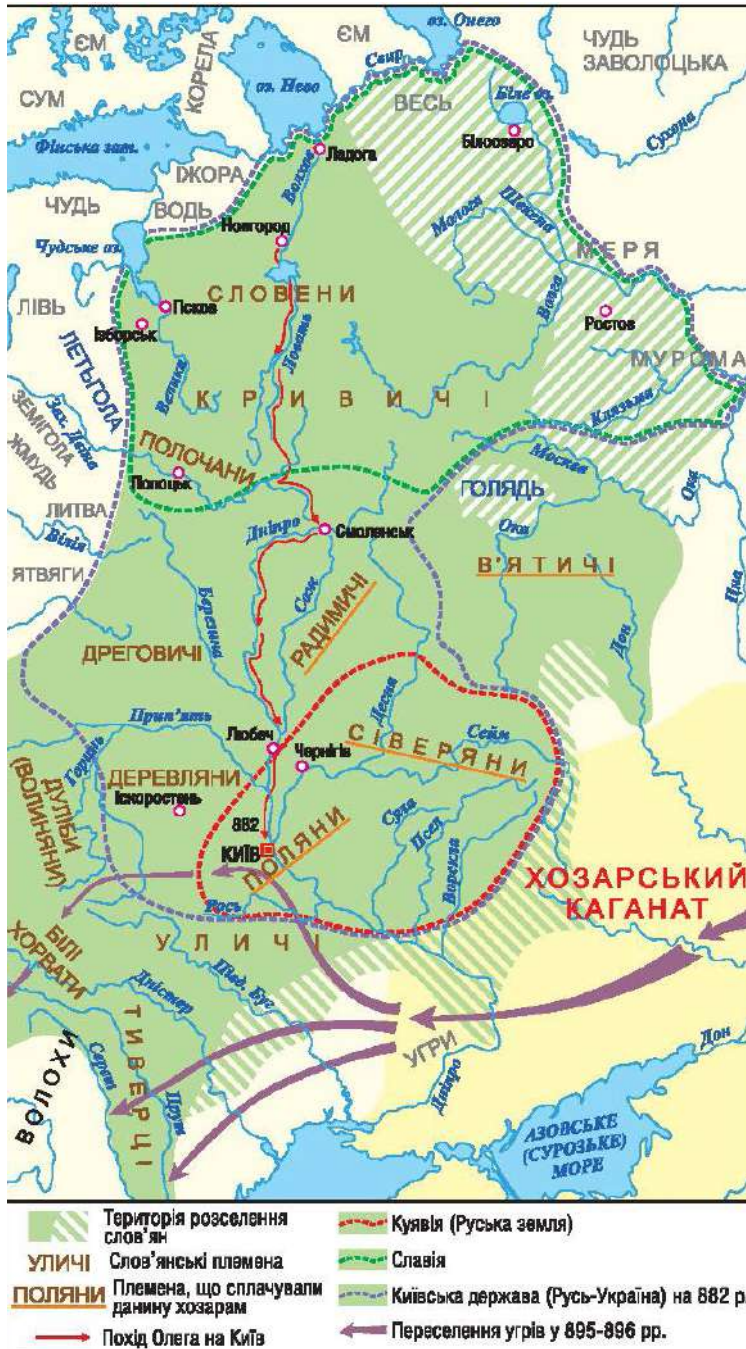
*Олег убиває Аскольда.
Картина XIX ст.*

*Маршрути полюддя перших
київських князів*

Назвіть племена з яких перші київські князі збирали полюддя

Русь-Україна за Києвичів та перших Рюриковичів

Опишіть географічні межі Киявії.
 Опишіть маршрут прибуття князя Олега в Київ. Назвіть слов'янські племена, які перебували в залежності від хозар і сплачували їм данину.

Києві сприяли численні місцеві бояри-язичники, яким не подобалося, що Аскольд прийняв християнство.

Князь **Олег (882-912 рр.)** об'єднав північ і південь східнослов'янських земель. Столицею – «матір'ю містам руським» обрав саме Київ, адже місто розташовувалося посередині торгового шляху «із варяг у греки», а також мало міцні укріплення. З його приходом до влади в Києві, династія Києвичів припинилася. Дедалі більшої ролі в управлінні Русі набувають варяги, оскільки і сам Олег, був варягом. Його ім'я «Helgi» (Гельгі, Олег) в перекладі зі старосведської означає «віщий», «той, хто пророкує майбутнє».

Олег намагається об'єднати під владою Києва якомога більше земель. Окрім племені полян, він до 885 р. обклав даниною деревлян, сіверян та радимичів. За останніх два племені він бився з хозарами, досить сильним на той час народом. Племінні союзи тиверців та уличів, спочатку не підкорилися Олегу – з ними він воював.

З підкорених земель, князь із дружиною щоосені збирав полюддя – податок у вигляді харчів, хутра, шкір, меду, воску, ремісничих виробів та іншого. Зібране добро продавалося у Візантію. Так в Русь потрапляли предмети розкоші, вишукана зброя, корабельне оснащення, якісні породи худоби, а також монети, адже своїх грошей русичі до X ст. не карбували.

Ще одним джерелом прибутків було стягнення мита (податку) з купців, які проходили через Київ сухопутним або річковим шляхом. У IX ст. найбільше тут проходило арабських купців. Археологи й досі знаходять під Києвом скарби зі срібними арабськими монетами того часу.

Стиль правління Олега можна визначити як авторитарний та суворий. Він був сильним і жорстоким лідером, навіть до власних підданих. Полюддя збиралося в жорсткій формі, і більше нагаду-

*Пам'ятник
Олегові у Переяславі*

Пригадайте, чим відзначилась ця особистість для українських земель?

Цікава цитата

«Згідно з міжнародними соціологічними висновками, в середні віки, достатньо було дуже невеликої групи людей із хорошою зброєю, аби захопити владу в цілій державі. Слов'яни мали лише луки і списи. У норманів (вікінгів, варягів) були мечі й сокири. Для захисту вони робили шоломи, великі щити й кольчуги, тоді як решта народів – шкіряні обладунки. У норманів був заведений військовий вишкіл».

Дмитро Гордієнко, український історик XXI ст.

На яких перевагах вікінгів наголошує автор цитати?

вало грабунок. Олег також воював із усіма сусідами, до яких міг дістатися. У 907 р. він здійснив успішний похід на Константинополь, зібравши 2000 лодій. Візантія готувалася до нападу і перекрила вхід у міську гавань величезним ланцюгом. Але руси їх перехитрили – поставили лодії на колеса і з попутним вітром підїхали по суші до міста з тилу. Ошелешені, візантія погодилася укласти з переможцями угоду, а Олег, за легендою, на знак перемоги, привів свого щита до константинопольських воріт.

Східні джерела не згадують імені Олега, але в період 905-912 рр. фіксують численні руйнівні походи русів на прикаспійські держави та Арабський халіфат. У 911 р. Олег знову послав військо до Константинополя, бо візантія не виконувала взятих на себе зобов'язань. Руси знову перемогли, і між двома країнами було укладено нову угоду. Її умови збереглися у «Повісті минулих літ». Зокрема було встановлено:

однакову відповідальність за скоєні злочини

правила повернення полонених та втікачів

принципи взаємної допомоги торговим суднам

руси отримують оснащення для кораблів

руси мають право жити в околицях Константинополя і не сплачувати мито

Дослідники називають різні дати смерті Олега. У Нестора Літописця він помирає у 912 р. у Києві. Новгородський перший літопис стверджує, що це сталося у 922 р. біля міста Ладоги, звідки він колись і прибув до Києва.

Чому бояри Києва підтримали князя-зайду Олега у боротьбі за княжий престол? Визначте внутрішні та зовнішні напрямки політики князя Олега.

3. Князь Ігор. Утвердження династії Рюриковичів. Після смерті Олега правити став князь **Ігор (912-945 рр.)**, син Рюрика. Ігор вважається першою достеменно історичною постаттю серед київських князів, а також засновником нової князівської династії – **Рюриковичів**.

Щойно очоливши державу, новий князь зіткнувся з проблемами – повстали підкорені Києву деревляни та уличі. Ігор продемонстрував ще більшу жорсткість, ніж його попередник, суворо розправляючись із повсталими й обкладаючи їх ще більшою даниною за непокору. Уличі вирішили за краще втікати, і відселилися з Середнього Подніпров'я аж до межиріччя Дністра й Південного Бугу, що підтверджується нещодавніми археологічними знахідками.

У **915 р.** на південні кордони Русі-України вийшли нові кочові сусіди – **печеніги**. Спочатку, Ігор уклав із ними мир, проте пізніше довелося воювати, оскільки Візантія підбурювала степовиків до нападів на слов'ян.

Інтенсивну військову діяльність князь Ігор розгорнув незадовго до своєї смерті. У **941 р.** він здійснив свій перший відомий похід на Константинополь, зібравши 1000 лодій. Похід виявився невдалим – візантійці спалили руський флот за допомогою грецького вогню. Палаючу суміш було неможливо загасити водою. Більшість флоту і дружинників Ігоря загинули від вогню або потонули. Це був великий удар по фінансам князя.

У **943 р.** військо Ігоря здійснило похід на Кавказ і на багаті торгові міста Дербент, Ширван, Бердаа. Руси не стали утримувати захоплені території, а покинули їх, прихопивши щедрю здобич. У **944 р.** вони зібрали величезний флот і знову пішли на Візантію. Битви так і не відбулося – візантійці вирішили відкупитися від непроханих гостей, заплативши велику данину і уклали торгіву

Візантійці спалюють руський флот «грецьким вогнем» Малюнок першої половини XIX ст.

Деревляни страчують князя Ігоря. Малюнок 1-ої половини XIX ст.

угоду з русами. На відміну від щедрих умов, які мав Олег, князь Ігор отримав низку вимог від візантійців:

руські торговці мають
сплачувати мито

Русь втрачала контроль
над узбережжям Криму

обмеження кількості
руських товарів на
візантійському ринку

Великі витрати на невдалі походи та не вигідна торгівельна угода спустошили князівську казну. До другого походу на Константинополь Ігор залучав численних найманців, у тому числі, варягів та печенігів. Щоб оплатити їх послуги, князь у **945 р.** порушив звичай і вирішив зібрати полюддя з деревлян двічі. Скривджені деревляни не стерпіли наруги та вбили кривдника.

Вправа-гра

Як свідчать останні археологічні дослідження, впродовж 940-х років було спалено чимало слов'янських поселень вздовж Дніпра та Дністра. Вірогідно, окрім деревлян, від повторних збирань данини страждали ще й інші племена: поляни та уличі.

Чому засновником династії Рюриковичів вважають саме Ігоря, а не Рюрика або Олега? Порівняйте зовнішню та внутрішню політику Ігоря та Олега. Що спонукало їх до нападів на Візантію?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Становлення Русі завершило процес формування орієнтовних східних кордонів європейської цивілізації.
2. Внаслідок морських виправ Києвичів та перших Рюриковичів у Візантії частково змінюється військова система: з'являються елітні військові найманці «роси» (тобто слов'яни-русичі) та «варанги» (тобто «північні люди, що живуть за договором»). Учасники набігів, що найнялись до візантійців, суттєво зміцнили ромейську армію, а найкращі з них, навіть охороняли імператорів.
3. Прихід до влади Рюриковичів відкриє шлях великої міграції скандинавів у Східну Європу. Частина норманів залишиться на Русі, інші – будуть використовувати її землі, як транзитний пункт до держав Південно-Східної Європи, Близького Сходу та Візантії.
4. Завдяки появі Русі-України сформується «трикутник» східноєвропейської торгівлі: Русь-Візантія-Хозарський каганат. Це сприятиме культурному та матеріально-технічному обміну між Європою та Азією загалом. Пожвавлення торгівлі також прискорить державотворчі процеси у чехів, поляків, німців та угорців.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. За правління Київичів, Київське князівство сягне розквіту і значно випередить у розвитку інші сусідні князівства. Із IX ст. саме Київ стане об'єднуючим ядром для всіх інших східнослов'янських племінних союзів.
2. Набіги на Константинополь впливатимуть на культурний світогляд русичів. Все більше дружинників прийматимуть християнство, а князі замисляться про економічні та політичні вигоди єдиної віри.
3. За часів Олега та Ігоря влада київського князя вийде за межі розселення союзу полян. З тих пір, саме Київ стане диктувати подальші кроки в державотворенні східних слов'ян.
4. Недосконала система оподаткування часів Олега та Ігоря змусить наступних правителів вирішити проблему щодо розмірів і порядку збирання данини.

Дати для запам'ятовування:

860 р. — похід Аскольда на Константинополь. Перша писемна згадка про зовнішню політику Русі-України.

882 р. — падіння влади Аскольда і династії Київичів, утвердження у Києві Олега.

882–912 рр. — правління Олега.

907, 911 рр. — походи Олега на Константинополь.

912–945 рр. — правління Ігоря.

941, 944 рр. — походи Ігоря на Константинополь

Історична
бесіда

Які є версії походження роду Рюриковичів? Де могла знаходитись імовірна батьківщина легендарного Рюрика? До якої версії більше схилиєтесь ви? Чому?

Тест до теми

§ 5. РУСЬКА ДЕРЖАВА (РУСЬ-УКРАЇНА) ЗА КНЯЗЮВАННЯ ОЛЬГИ ТА СВЯТОСЛАВА. ВІДНОСИНИ РУСІ-УКРАЇНИ ІЗ СЕРЕДНЬОВІЧНИМИ ДЕРЖАВАМИ ЄВРОПИ ТА АЗІЇ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ X СТ.

Пригадайте:

1. Що було спільного та відмінного у правлінні Київичів та перших Рюриковичів?
2. Які заходи здійснював князь Олег для зміцнення центральної влади?
3. Які були помилки та прорахунки в політиці князя Ігоря?
4. Як можна охарактеризувати стосунки Русі-України з Візантією за часів перших князів?

1. Княгиня Ольга та її реформи. Княгиня **Ольга (945-964 рр.)** прийшла до влади у вкрай складній ситуації. Її чоловік, київський князь Ігор, щойно загинув від рук повсталих деревлян, а їхній син *Святослав* був ще хлопчиком. Самовпевнені деревляни вважали вбивство київського князя своєю перемогою над Києвом, тому прислали посольство з вимогою до княжої вдови – вийти заміж за їхнього князя *Мала*. Проте Ольга не була слабкою жінкою, мала досвід правительки в часи відсутності вдома чоловіка. Княгиня розуміла, що держава вимагає змін, і знала, як їх втілити. Про її помсту за гибель чоловіка детально розповідає «Повість минулих літ».

Послів, які прибули її сватати, вона обдурила і жорстоко покарала за нахабність. Кияни вдали, що пропозиція шлюбу для княгині-вдови – честь, і зустріли деревлянських посланців за міськими воротами, запропонували на знак пошани внести їх до Києва на руках. Замість Києва послів принесли до великої ями, куди скинули й закопали живцем.

Ольга зустрічає тіло загиблого Ігоря.
Худ. В. Суріков, 1915 р.

Наступним її кроком стала помста деревлянам та їх князю. Як розповідає «Повість минулих літ», Ольга разом з військом прибула до деревлян і взяла їх столицю **Іскоростень** в облогу. В якості відкупу, вона попросила данину – по три голуби та три горобці від кожної хати. Деревляни зраділи такій малій ціні за примирення. Люди Ольги прив'язали до птахів тліючі трути і

відпустили їх. Голуби та горобці повернулися до своїх гнізд і спалили все місто. Відтоді у деревлян ніколи не було власного князя, а **Мал**, який був останнім, потрапив у київський полон разом із донькою **Малушею**, яка згодом стане дружиною Святослава. З тих пір, Іскоростенем правив посадник (намісник) київського князя.

Ольга покарала повсталих, проте була досить розумною, аби усвідомлювати: вони повстали у відповідь на несправедливість. Княгиня провела державні зміни, які ми сучасники, називаємо сьогодні *реформами*.

Вона впорядкувала збір податків і визначила їх фіксований розмір. Оподаткування здійснювалося **уроками** – встановленими розмірами матеріальної данини та оброками – відробітком. Збирання данини у вигляді безладного грабунку припинялося, натомість було введено **«устави»**, котрі регулювали судові та адміністративні дії київських представників на місцях. Засновувалися **погости** – представництва київської влади у віддалених від Києва землях. Поруч із погостами влаштовували **становища** – місця для зберігання зібраної данини, що ретельно охоронялися. Додатковим джерелом державного доходу визначалися **ловища** – місцини, багаті на хутрянну дичину, які відтепер належали київським князям.

Перші дії Ольги характеризують її як жорстоку і безжальну, проте вона не ходила в походи проти сусідів і вважала за краще діяти дипломатією, а не силою. У **946** (за іншими даними – **957 р.**) Ольга особисто відвідала Константинополь, і не з військом, а з посольством. Правителька досягла домовленості, за якою Русь-Україна допомагатиме візантійцям у їхній боротьбі проти арабів, варягів та болгар. Натомість Візантія мала сплачувати Києву данину.

Угода додатково була скріплена тим, що Ольга охрестилася, а її хрещеним батьком став сам імператор Візантії **Костянтин VII Багрянородний (945–959 рр.)**. Проте княгиня розуміла небезпеку надмірної залежності від одного союзника. У **949** (за іншими даними – **959 р.**) вона відправила послів до майбутнього імператора Священної Римської імперії **Оттона I**, який тоді був східнофранкським королем. Попередники Ольги взагалі не мали дипломатичних зносин із Західною Європою, а тут княгиня відразу попросила надати єпископа для хрещення своїх земель. Місія на чолі з єпископом Адальбертом діяла на Русі-Україні у **961–962 рр.**, проте успіху не мала. Дослідники висувають три версії того, чому хрещення Русі-України Адальбертом провалилося:

Цікава цитата

«Після смерті князя Ігоря, Ольга не виходила заміж. Причину можна побачити у словах древлян, які є в літописі: «Одружимо нашого князя з Ольгою, а Святослава заберемо собі і що схочемо, те з ним зробимо». За стародавніми традиціями, в разі другого одруження, дітей від першого шлюбу вбивали або продавали в рабство».

Дмитро Гордієнко, український історик XXI ст.

Судячи з цитати, як автор пояснює причину незаміжжя княгині Ольги? Чи зробила вона правильний вибір? Обґрунтуйте свою думку.

Пам'ятник княгині Ользі в Києві. Сучасний вигляд

1) Сама Ольга не мала на меті хрестити країну, а запросила єпископа лише для того, аби підкреслити різносторонність дипломатії та її незалежність від візантійського імператора;

2) Християнізації противився син Ольги та Ігоря, Святослав, якого княгиня поволі підпункала до влади;

3) Київська знать була переважно язичницькою, а її опір християнізації був настільки потужним, що місіонери не почувалися в безпеці.

В історичних джерелах не ставиться під сумнів щира християнська віра Ольги, а православна церква навіть визнала її святою. Але княгиня не стала примусово хрестити Русь-Україну – це зробить її онук, Володимир Великий, син Святослава та деревлянської княгині-полонянки Малуші. У **964 р.** правління Ольги завершилося – вона передала владу змушненому сину Святославу.

За яких обставин княгиня Ольга успадкувала трон?

У народній пам'яті княгиня Ольга отримала прізвисько «Мудра». Як гадаєте, чому?

2. Святослав – переможець хозар. Князь Святослав (964-972 рр.) очолив державу не відразу після смерті батька, а вже в зрілому віці, маючи понад 30 років. Його правління було коротке і войовниче. Син виявився не схожим на матір – завжди вибирав війну замість дипломатії і принципово не хотів хреститися, попри вмовляння Ольги.

Святослав здобуде прізвисько **Хороброго**, оскільки ніколи не уникатиме бою і завжди йтиме на чолі свого війська. Літопис свід-

чить, що князь гребував пастками і хитрощами. Натомість мав шляхетну звичку відкрито оголошувати війну противнику замість того, аби віроломно атакувати в неочікувану мить. «Іду на ви» – таке послання він робив супротивникам, вирушаючи на них в похід.

Щойно ставши князем, Святослав в **964 р.** рушає у першу виправу. Його ціль – Хозарський каганат: політичний і торговий конкурент Русі. Хозари тримали торгівлю з Близьким Сходом через Кавказ та Приазов'я. І хоча в Хозарії було чимало руських купців, особистий контроль над транзитною торгівлею дав би набагато більше прибутків. Також хозари збирали данину зі слов'янських племен на лівому березі Дніпра, що прямо загрожувало безпеці Києва.

*Пам'ятник
Святославу
Хороброму у
Запоріжжі.
Сучасний вигляд*

Візантійський хроніст (історик) Лев Диякон, сучасник Святослава, подав цікавий опис зовнішності князя, в якому особливо виразні три деталі: «князь мав голону голову, проте з одним довгим пасмом волосся, носив дуже довгі вуса і коштовну сережку лише в одному вусі». Так само можна описати зовнішність українського козака через шість століть.

Усі відомі предки Святослава носили скандинавські імена — Рюрик, Ігор, Ольга. Святослав, імовірно, був варягом, але першим князем зі слов'янським іменем. Після нього всі київські князі матимуть саме слов'янські, а не варязькі імена. Це свідчить про те, що якщо верхівка держави свого часу і мала скандинавське походження, це не відсувало слов'ян від управління державою. Слов'янський вплив на варягів на Русі був визначальним, і вони поступово повністю слов'янізувалися.

Спрямувавши війська в напрямку річок Оки й Волги, князь Святослав на своєму шляху підкорив слов'янське плем'я в'ятичів, розгромив волзьких булгар, мордву та буртасів. Потім розвернувшись на південь і в **965 р.** розбив хозарські війська у відкритій битві. Після цього, русичам відкривався шлях на торговельні міста-фортеці хозар: Семендер (на узбережжі Каспійського моря), Саркел (потужна твердиня на річці Дон) та Ітиль (столиця Хозарії у пониззі Волги). Семендер та Ітиль були зруйновані та пограбовані, а Саркел перейменовано на **Білу Вежу** і перетворено на один з осередків **Тмутороканського князівства**, яке було доєднано до

Русі. Таким чином, Київ взяв під особистий контроль Приазовський регіон і сухопутні торгівельні шляхи з Близького Сходу до Східної Європи. Хозарія після важкої поразки вже не зможе відновитись і поступово занепадає.

Як розширилися межі Руської держави після походу Святослава 964-965 рр.?

3. Болгарські походи Святослава. Після здобутків на Сході, Святослав вирушає у перший **Болгарський похід**. Ця виправа починалась, як служба по контракту. Візантійський імператор Нікіфор Фока, вражений військовою успішністю київського князя, попрохав Святослава за винагороду придушити бунт болгар від яких потерпали західні околиці Візантії.

У **968 р.** князь зібрав велике військо (за різними оцінками від 10 до 60 тисяч воїнів) і швидко розбив болгар, що прагнули незалежності від імперії РOMEІВ. Східна Болгарія (близько 80 міст) фактично опинилась в руках Святослава, який був настільки вражений багатством і вигідним розташуванням цього краю, що захотів залишити землю собі. У місто Преслав, що на Дунаї, він спланував перенести столицю. Правитель вбачав вигоду у тому, що тут сходилися торгові шляхи з Русі-України, з верхів'їв Дунаю (Чеського та Угорського князівств, Східнофранкського королівства) та Візантії.

Вторгнення русичів у Болгарію. Мініатюра з літопису Константина Манасія, XIV ст.

Печеніги – кочівницькі племена тюркського походження, які вперше прибули у Північне Причорномор'я у 915 р., а після занепаду Хозарського каганату в X ст. остаточно утверджуються в цьому регіоні.

Стривожені такими планами, візантійці підмовляють кочівницьке плем'я **печенігів** до нападу на руські землі. Існує думка, що печеніги погодились на похід, тому що були залежні від торгівельної активності Русі, яка вже довго не проводилась внаслідок воєнних дій. У 968 р. Київ опинився в печенізькій облозі.

Русь-Україна за князювання Ольги та Святослава

Опишіть географію походів князя Святослава. Покажіть напрямки Хозарських та Болгарських походів.

Святослав вчасно прибув і вибив ворога. Однак його матір Ольга докоряє сину за те, що він не піклується про батьківський спадок, даремно витрачаючи сили на зовнішні війни. У 969 р. Ольга померла, а князь, плануючи нові походи, провів єдину за свого правління внутрішню реформу – поділив руські землі на намісництва, які доручив своїм синам. Старшому сину Ярополку доручено Київ. Середньому сину Олегу ввірено Деревлянські землі. Молодший син Володимир, отримує найвіддаленіший північний край – Новгород.

У 970 р. Святослав відправляється у **другий Болгарський похід**, щоб відновити контроль над втраченими землями. Тим часом, у Візантії відбувся династичний переворот. Імперський трон здобув запальний та негативно налаштований до Русі полководець **Іоанн I Цимісхій (969-976 рр.)**.

Війська Святослава розрізнені та складаються зі східних болгар, угорців, печенігів та варягів. Наявність кочівників, непристосованих до організованого бою, заважає князю вести ефективні дії супроти професійних та добре впорядкованих військ Візантії. Болгари, які борються перш за все за свою свободу, а не за Святослава, також не додають його військам стійкості. У 971 р. візантійський імператор розбиває сили князя у битві під Аркадіополем.

Залишки князівського війська зайняли оборону в Доростолі. Візантійці взяли місто в глуху облогу. Над соратниками Святослава нависла загроза голодної смерті. Ромеї пообіцяли випустити руське військо разом зі зброєю, і навіть дати харчів на дорогу, якщо Святослав відмовиться від завойованих болгарських земель і присягнеться не знімати меча на Візантією, а стати її союзником. Після здачі Доростала, ромеї дотримали слова і не перешкождали русичам в їх поверненні додому.

На шляху до Києва, Святослав розділив своє військо: основна частина рушила по суші, а сам він із порівняно невеликим загonom вирішив підніматися вгору Дніпром. Біля дніпровських порогів київську дружину перестріли печеніги й примусили зимувати на річкових островах, у вкрай складних умовах, очікуючи шансу на прорив.

Золотий візантійський солід із зображенням імператора Іоанна I Цимісхія – супротивника князя Святослава

Навесні **972 р.** князь, не отримавши допомоги з Києва, зі ще більш ослабленим загоном спробував прорватися – і загинув у бою з печенігами **хана Курі**. Сучасні історики вважають, що печенігам заплатили за напад на Святослава. Зацікавленими були або візантійці, які хотіли дотиснути суперника, або його власний син Ярополк, що стояв на чолі київських християн і не хотів повернення князя-язичника. Літопис свідчить: воеводи радили Святославу не йти Дніпром, а рушити з усім військом по суші, проте хоробрий князь ніколи не уникав битви.

За легендою, печеніги зробили з черепа Святослава оковану золотом чашу. На ній зробили напис: **«Чужого бажаючи, своє втратив»**.

Вправа-гра

Кого з воїнів минулого нагадує вам князь Святослав?

Порівняйте особливості зовнішньої та внутрішньої політики княгині Ольги та її сина князя Святослава.

Дайте узагальнюючу характеристику взаємовідносин Русі-України з європейськими та азійськими державами IX-X ст.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. За правління Ольги, Русь-Україна вперше стає державою загальноєвропейського масштабу. Впливовою фігурою, що формує міжнародну політику між європейськими королівствами, Візантійською (Ромейською) імперією та кочівницьким світом.
2. Розгромивши Хозарський каганат, князь Святослав відкрив безперешкодний шлях у Північне Причорномор'я печенігам – войовничому тюркському народу, який вчинятиме набіги не лише на руські землі, але й на Візантію, Болгарію, а також на союзи південно-західних слов'ян, гальмуючи розвиток їх державності.
3. Болгарські походи Святослава надірвали міць Болгарського царства та спричинили династичну кризу в країні. Державу швидко окупували візантійські війська. На початку XI ст. Перше Болгарське царство зникає з політичної арени.

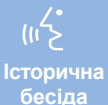
Вплив описуваних подій на історію України:

1. Реформи княгині Ольги створили передумови для формування централізованої держави з чітко визначеною податковою системою, каральним апаратом та представниками київської влади на місцях.
2. За князів Ольги та Святослава, Русь-Україна вперше заявляє про себе як про державу з вагомим зовнішньополітичним впливом. Вибудовується південно-східний (візантійський) та західний (європейський) вектори дипломатії.

3. В другій половині X ст. Русь-Україна стає однією з найбільших середньовічних держав Європи. Однак вона все ще ізольована від впливу християнських цивілізацій, адже її оточують язичницькі народи з примітивним родоплемінним устроєм.
4. Розширення Русі-України в східному та південно-східному напрямках мало й негативні наслідки. Із занепадом Хозарії в X ст., саме руські землі будуть першими приймати на себе удар від вторгнення кочівницьких племен Великого степу.
5. На завойованих хозарських землях постане Тмутороканське князівство – осередок міжнародної торгівлі, формально підконтрольний Русі-Україні. Через нього в Київ потраплятимуть мусульманські купці та єврейські обцини, які познайомлять русичів із лихварством – позикою під відсотки.
6. Далеке від терен Русі-України, окремішне Тмутороканське князівство стане середовищем для осіб із сумнівною репутацією, зрадників, вигнанців та найманих вбивць. Саме тут, більшість князів-бунтарів XI-XII ст. будуть переховуватись та планувати змови проти чинної влади.

Дати для запам'ятовування:

- 946 (957) р.** – дипломатичне посольство княгині Ольги до Константинополя.
961-962 рр. – спроба хрещення жителів Русі-України німецькими єпископами.
964-965 рр. – Святославом Хоробрим розгромлено Хозарський каганат
968 р. – перший Болгарський похід князя Святослава
968 р. – перемога князя Святослава над печенігами під Києвом
969-971 рр. – другий Болгарський похід Святослава

1. Які існують версії походження княгині Ольги? До якої більше схильєтесь ви? Чому?
2. Які існують версії хрещення Ольги? Де і коли це могло відбутись? Чи могла Ольга хреститись декілька разів з політичних міркувань? Аргументуйте свою відповідь.

Тест до теми

Практичне заняття до I розділу
«Виникнення та становлення
Русі-України»

Урок-узагальнення знань
до I розділу «Виникнення та
становлення Русі-України»

Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

§ 6. КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ. ВПРОВАДЖЕННЯ ХРИСТІЯНСТВА

Пригадайте:

1. Які великі міста та племена входили до складу Русі-України в другій половині X ст.?
2. Хто з київських князів відзначився активною завойовницькою політикою? У походи проти кого він ходив?
3. Що таке християнство? Назвіть київських правителів IX-X ст. які приймали християнську віру?
4. Чому Русь-Україна попри наявність деяких охрещених правителів не приймала християнство?

1. Прихід до влади Володимира Великого. Внутрішня політика. Святослав був єдиним сином своїх батьків – князя Ігоря та княгині Ольги. Тому його право на київське княжіння ніким не заперечувалося. Натомість сам Святослав мав трьох синів. На той час у Руській державі не було законів чи порядку престолонаслідування. Усі трое синів Святослава прагнули стати князями київськими.

Після смерті Святослава, княжити в Києві лишився його старший син **Ярополк**. Він зумів здолати спротив своїх братів – Олега, що княжив у деревлян, та Володимира, який керував Новгородом. Олег загинув у братовбивчій війні, а Володимир – рятувався втечею у Скандинавію. Там він знайшов підтримку варягів, і за кілька років повернувся. Дорогою на Київ, його військо підкорило Полоцьке князівство, а також племінні княжіння кривичів, дреговичів і сіверян. У **980 р.** Володимир захопив Київ, і, убивши Ярополка, став князем. Пізніше, завдяки

*Портрет
Володимира
Великого із книги
Миколи Аркаса
«Історія України-
Русі, 1912 р.*

походам Володимира, київському престолу підкоряться також білі хорвати з Прикарпаття, в'ятичі та радимичі між долинами р. Оки та Верхів'ям Дніпра.

Князь **Володимир (980-1015 рр.)** вважав метою свого правління розширення меж держави і зміцнення князівської влади. Для укріплення держави він проводив численні **реформи** – зміни в структурі управління.

Реформа – зміни та нововведення в різних сферах політичного, економічного, суспільного чи культурного життя.

За часів Володимира племінні княжіння остаточно зникають. Замість місцевих князів правитель посадив княжити власних синів. Щоб не залежати від кількості нащадків, князь провів **адміністративну реформу** – поділив державу на округи, кордони яких не співпадали з племінними княжіннями. Племінних князів із вірними їм людьми було переселено на південь держави, до кордонів із печенігами. Там вони долучилися до боротьби з печенігами та іншими степовиками, що вчиняли регулярні набіги.

Не можна сказати, що племінні князі вирушали на вірну смерть, адже Володимир провів **містобудівну реформу**. Він посилив кордони держави новими містами та фортецями. За його правління були засновані або значно розбудовані Чернігів, Володимир (сучасний Володимир-Волинський), Переяслав, Василів (нині Васильків). Увага приділялася не лише південним, а й східним кордонам – розвивалися міста Смоленськ, Ростов, Ярославль.

Вагомою була **військова реформа** Володимира. Окрім найманців-варягів князю стали служити «ліпші мужі» залучені до дружини з усіх підвладних племен. Володимир перетворив військо на наймане, долучивши до своєї дружини «ліпших мужів» із усіх підвладних йому племен. За попередніх князів дружинники отримували в якості плати частку від спільно зібраної данини, але Володимир став надавати воїнам земельні наділи для **кормління** – самостійного збору данини на власну користь. Такі наділи дружинникам не належали – їх не можна було передавати в спадок, дарувати чи продавати. Князь надавав дружиннику наділ лише на час служби, і міг забрати його будь-коли.

Фінансова реформа Володимира полягала в тому, що він першим став карбувати власні монети – **срібники** та **златники**. До того, руси користувалися арабськими монетами або здійснювали натуральний обмін товарами. Монети Володимира містили

його родовий герб – **тризуб**. Нині, цей символ зображений на гербі незалежної України.

Після хрещення Русі-України князь Володимир проводив **судову реформу**. Вона полягала в розмежуванні судів – було створено окремі єпископські (християнські) та міські суди. Записаної збірки законів ще не існувало, проте судді користувалися усним зведенням – **«Уставом земляним»**, який імовірно почав збиратися також за правління Володимира.

Срібник (ліворуч) і златник (праворуч) Володимира Великого

Про що свідчить поява металевих грошей в Русі-Україні?

Причини хрещення Русі-України

Примирення із Візантією після невдалої війни Святослава Хороброго

Необхідність централізації влади: одна віра-один Бог-один правитель

Зміцнити міжнародний авторитет Русі-України

Прагнення об'єднати племінні князівства під владою одного релігійного центру — Києва

Прізвисько «Великий» Володимир отримав за **релігійну реформу**. Величезна держава була населена численними племенами, які треба було об'єднати спільною ідеєю. Князь також прагнув мати підтвердження свого авторитету з боку єдиної державної релігії. Спочатку, Володимир спробував у якості об'єднавчого фактору культ Перуна на основі традиційної язичницької релігії полян, але це не спрацювало.

За літописною легендою, князь розглядав три варіанти – християнство, іслам чи юдаїзм. Зрештою, вибір упав на християнство,

Цікава цитата

«Хто не зайде завтра на ріку, багатий чи убогий, прошак чи робітник, буде моїм ворогом».

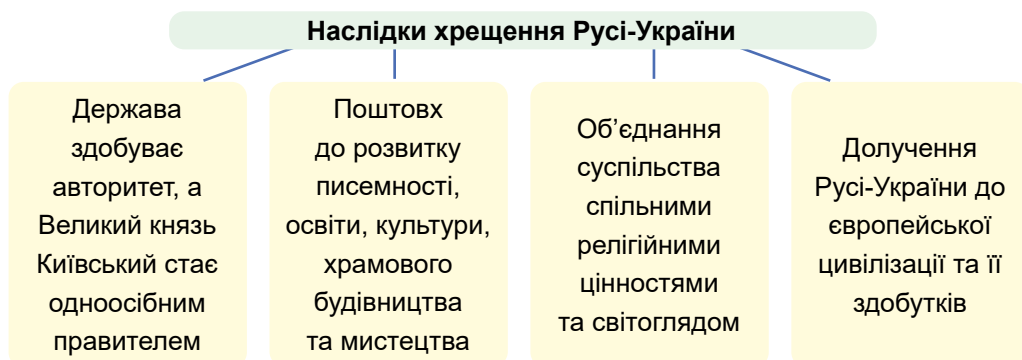
Володимир Великий, князь київський та всієї Русі-України

До якої знакової події стосується цей вислів? Коли і з яких причин сталася ця подія? Яке значення вона відіграла для статусу Русі-України?

яке дозволило би влитися до кола європейських держав. Володимир хрестив киян у **988 р.** У наступні роки були хрещені інші міста – подекуди це доводилося робити силою, якщо місцеві язичники чинили сильний спротив. Загалом процес християнізації Русі розтягнеться щонайменше на 200 років.

Особливість християнізації Русі-України полягала в тому, що хрестили переважно жителів міста, тобто всіх тих, хто дотичні до влади та фінансів. Єдина релігія мала сприяти кращій злагодженості в управлінні великою країною. Натомість більшість населення – селяни, зберігали язичницькі вірування та обряди впродовж століть. Християнство проникало в селянські общини поступово, органічно змішувалося з язичництвом і так сформувалося унікальне явище – *народне християнство*, суміш язичницьких традицій та християнської обрядовості.

Відразу після хрещення киян, Володимир наказав будувати величну кам'яну церкву на честь Богородиці. На її будівництво та утримання князь виділяв десяту частину свого прибутку, тому

Макет Десятинної церкви - першої церкви Русі-України та ймовірно першої кам'яної споруди в історії Русі. Фрагмент діорами «Місто Володимира» в Археологічному музеї Києва.

Літопис подає легенду, згідно з якою Володимир обирав релігію, яка виглядала би найбільш величною. Прийняття саме християнства було вигідним і з політичної точки зору, аби держава набула поваги у Європі. Але була ще одна передумова, чому Володимир обрав саме християнство.

Незадовго до хрещення Києва по допомогу до київського князя звернувся візантійський імператор **Василій II**. У його державі вирувало повстання, і він прохав військової допомоги. Володимир пообіцяв надати 6 тисяч воїнів, а взамін попросив не багато й не мало — сестру імператора, **Анну**, собі в дружини. Руси виконали свою обіцянку, а візантійці — ні. Розсерджений Володимир зібрав військо, рушив на Крим, захопив і зруйнував важливе візантійське місто Корсунь (Херсонес, біля сучасного Севастополя). Заради миру візантійці таки погодилися віддати принцесу заміж за князя, але за умови, якщо той прийме християнство. Там же, в Херсонесі, Володимир охрестився, і вже з новою княгинею поїхав до Києва.

Хрещення Володимира. Фреска у Володимирівському соборі, Київ, 1890 р.

її називали **Десятинною церквою**. Пам'ятка архітектури не витримає навали монголів у **XIII ст.**, але збережеться **десятина** — перший загальний фіксований податок Русі-України.

Чому Володимира можна вважати великим реформатором? Яке значення для Русі-України мало прийняття християнства?

Пригадайте, які вже відомі вам правителі середньовічних європейських держав, також починали свій шлях з християнізації своєї країни?

2. Зовнішня політика Володимира Великого. Володимир розширював межі своєї держави шляхом завоювань, проте таким відчайдушним воїном, як його батько, не був. До його територіальних здобутків належать Волинь і **Червенські міста** на прикордонні з Польським князівством. Межі держави Володимира також включали землі балтського племені ятвягів, проте Русь-Україна ніколи не встановить стійкого контролю над ними.

Ходив Володимир і на схід — успішний похід проти *Волзької Булгарії* посприяв встановленню тривалого миру. Завдяки цьому, руські купці отримали вільний доступ до ріки Волги, і змогли вільно спускатися нею вниз в напрямку Каспійського моря. Цим шля-

*Фрагмент оборонної лінії
Змієві вали. Сучасна
реконструкція*

ду нагальних питань.

Серйозним ворогом Русі часів Володимира були печеніги. Для захисту від степових набігів з півдня, князь заснував місто Переяслав. За легендою, саме тут Кирило Кожум'яка «перейняв славу» (поборов) печенізького богатиря. Додатково Володимир захистив південні кордони **Змієвими валами** – величезною системою дерев'яних оборонних споруд високими земляними насипами. Деякі історики вважають створення Змієвих валів заслугою попередників Володимира, а йому приписують лише розширення їхньої системи. На захист валів князь направляв родоплемінну знать підкорених племінних князів. Приймаючи перший бій і попереджаючи тили про напад здалеку помітними стовпами диму, захисники Змієвих валів допомагали Києву.

Попри участь у багатьох війнах, Володимир був прихильником миру. Про це свідчить його активна **шлюбна дипломатія**. В добу Середньовіччя родинні зв'язки між монархами дозволяли поліпшити відносини, заручитися військовою чи фінансовою підтримкою, отримати виключні торговельні права. Одруживши синів із принцесами, Володимиру вдалося породичатися з європейськими правителями: син *Святополк* був одружений на доньці польського князя Болеслава, а син Ярослав – з донькою короля Швеції Олафа Шетконунга. Сам Володимир був одружений із сестрою візантійського імператора.

Шлюбна дипломатія – укладення шлюбів між представниками держав з метою підтримки взаємовигідних відносин.

Централізована монархія-імперія – різновид монархії, за якої влада сконцентрована довкола одного правителя та його столиці (резиденції). Водночас держава є великою та багатонаціональною.

Навіть без шлюбної дипломатії Володимир підтримував зв'язки з численними державами, включаючи Священну Римську імперію,

Вправа-гра

Угорщину, Вірменію. До нього двічі приїздили послы Папи Римського, а він у відповідь двічі відправляв своїх послів до Риму. За часів Володимира Русь-Україна стала могутньою державою, повноцінним членом європейської спільноти, центром східноєвропейської торгівлі.

Які зовнішньополітичні кроки князя Володимира сприяли формуванню безпеки Русі-України та піднесенню її міжнародного авторитету? Пригадайте, які відомі вам середньовічні європейські правителі створили за життя централізовані імперії? Як ви вважаєте, в чому полягає найбільша складність в управлінні імперією?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Після завоювань Володимира Великого, західні королівства вперше стикаються кордоном із Руссю-Україною. Польща і Угорщина вступають в довготривалу територіальну боротьбу з русичами.
2. Інтереси до так званих Червенських міст (регіони Галичини, Волині, Люблінщини, Холмщини і Посяння) неодноразово ставатимуть «каменем спотикання» у польсько-руських відносинах.
3. Після хрещення Русі-України, Візантія здобуде потужного союзника та економічного партнера. Руські дружини впродовж XI-XII ст. допомагатимуть візантійським імператорам приборкувати бунти та боронити кордони імперії від загарбників.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. «Змієві вали» у Середньому Подніпров'ї на багато віків зафіксують межу між руською цивілізацією та кочівницьким світом. Назва «Україна» буде вперше вжита у літописах саме в контексті цього регіону та його боротьби з половцями, які прибудуть на зміну печенігам.
2. Фінансова реформа Володимира Великого прискорить розвиток товарно-грошових відносин в Русі-Україні. Пожвавиться торгівля, а ремесла зазнають суттєвих вдосконалень.
3. Саме завдяки фінансовій та судовій реформі розпочнеться справжній розквіт руських міст, який триватиме до XII ст., коли міжусобна боротьба за трон сягне критичного рівня.
4. Хрещення Русі-України за східним обрядом позитивно вплине на розвиток русинської освіти, науки та культури за візантійським зразком. Впродовж XI-XII ст. культурний рівень Русі буде значно вище порівняно з більшістю європейських християнських королівств.

5. «Заповіт Ярослава» укладений на засадах рівності та справедливості, обернеться жорстокою міжусобною боротьбою його нащадків за Київський престол. Врешті, це стане однією з причин занепаду руської цивілізації.
6. Внаслідок шлюбної дипломатії Ярослава Мудрого, Русь-Україна стане прихистком для багатьох європейських правителів-вигнанців, які користуючись правом рідства з Рюриковичами, знайдуть в Києві політичний захист. Перебуваючи в Русі, деякі з таких монархів підготують достатньо сил, щоб відновити свої права на трон.

Дати для запам'ятовування:

980–1015 рр. — правління Володимира Великого.

988 р. — хрещення Русі-України.

996 р. – побудова Десятинної церкви в Києві – першої християнської споруди з каменю на українських землях.

Історична
бесіда

1. Дослідіть особливості правління великого князя Ярополка Святославича (старшого сина Святослава Хороброго), зокрема проблеми релігійного питання. Хто імовірно винний у вбивстві Ярополка – князь Володимир чи його варяги? Спробуйте аргументувати думку.
2. Якби ви були на місці одного з цих князів: висловіть свій план дій для недопущення кризи.

Тест до теми

§ 7. РУСЬ-УКРАЇНА ЗА ЯРОСЛАВА МУДРОГО. «РУСЬКА ПРАВДА»

Пригадайте:

1. Що Володимир Великий зробив для зміцнення князівської влади?
2. Коли Русь-Україна прийняла християнство? Які наслідки це мало?
3. Що таке «шлюбна дипломатія»? З якою метою князь Володимир її застосовував?

1. Прихід до влади Ярослава Мудрого та його внутрішня політика. Князь Володимир помер у 1015 р., так і не запровадивши чіткого принципу престолонаслідування. Синів у нього було понад десять, і хоч на київський престол претендували не всі, держава по смерті колишнього князя поринула в міжусобиці. В ході боротьби 1015–1019 рр. загинули чотири сини Володимира. Основними претендентами на київський трон виступали Святополк та Ярослав. Нетривалий час у Києві правив **Святополк**, у літописі названий **Окаянним**, а **Ярославові (1019–1054 рр.)** довелося тікати до Новгороду, де за життя Володимира він був намісником. Там, він пішов шляхом батька – знайшов підтримку варягів, повернувся з ними до Києва і переміг брата.

Встановивши свою владу в Києві, Ярослав зіткнувся ще з одним претендентом, і теж братом. **Мстислав** був князем Тмуторокані, і рушив у похід на Київ. У **1024 р.** між військами братів відбулася битва, і Ярослав погодився віддати братові усе лівобережжя Дніпра разом із Черніговом. Після цього брати помирилися – війна припинилась, а Ярослав та Мстислав неодноразово допомагали одне одному військами, правлячи державою сумісно. У 1036 р. Мстислав помер, і Ярослав знову став одноосібним правителем.

Правління Ярослава – доба найвищого розквіту та найбільшої могутності Русі-України. Цей князь дбав про внутрішнє зміцнення своєї держави. Взавши за взірець Константинополь, князь почав розбудовувати та укріплювати Київ. Перлиною столиці став **Софійський собор** – присвячений Мудрості Божій. Споруду заклали у **1017 р.**, ще до Ярослава, а заверши-

*Ярослав Мудрий,
іконописне
зображення*

ли будівництво **1037 р.** Саме тут буде резиденція київського митрополита.

За князя Ярослава також активно зводились нові монастирі. У 1030-х роках було закладено Ірининський та Георгіївський жіночий і чоловічий монастирі. Близько **1050 р.** ченцем Антонієм за підтримки князя Ярослава було засновано **Киево-Печерську лавру** – чоловічий монастир на схилах Дніпра на околиці Києва.

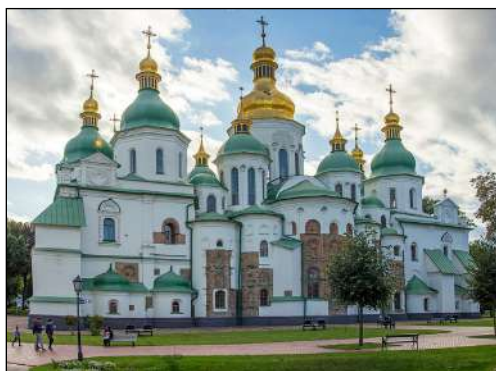
Візантія, посприявши хрещенню Русі-України, намагалась тримати її в культурній залежності. Константинопольський патріарх, як вищий за статусом, ніж київський митрополит, призначав митрополитів самостійно, обираючи їх із греків. Під кінець свого правління, Ярослав використавши власний авторитет, поставив у **1051 р. Київським митрополитом** першого русина – **Іларіона**, священника із церкви Спаса на Берестові. Новий митрополит мав репутацію дуже освіченої та скромної людини. Разом з князем, він приймав участь у книгописанні та перекладі іноземних праць. Також Іларіон був автором твору «**Слово про закон і благодать**» – однієї з перших писемних пам'яток тієї доби. Окрім філософських тем, твір захищав самостійність держави і церкви, заперечував претензії Візантії на втручання в справи Русі-України.

Пам'ятник Ярославу Мудрому у Києві. Князь тримає в руках макет збудованого ним Софійського собору

Собор Святої Софії Київської. Макет первісного вигляду в XI ст.

Софійський собор у Києві. Сучасний вигляд

Митрополія – церковно-територіальний округ, яким завідує митрополит.
Митрополит – вище звання у православних єпископів. Голова церкви.

Багато зусиль Ярослав приклав до розбудови вже існуючих міст, зокрема столиці. Київ було значно розширено так званим «**містом Ярослава**» збудованим на Старокиївській горі: тут зводили нові житлові, купецькі та ремісничі квартали, церкви, господарські споруди. За рахунок новобудов Київ виріс у сім разів за князювання Ярослава. Оскільки загроза з боку кочівників зростала, велика увага приділялась фортифікаційним спорудам: зведено нову систему укріплень з валами заввишки 14 м та міцними дерев'яними стінами й вежами. То були найпотужніші міські укріплення в Русі-Україні.

По мірі розвитку торгівлі зростала необхідність у побудові більшої кількості воріт для потоку торговців та подорожніх. Головним парадним в'їздом для іноземних послів стали **Золоті ворота**, зведені за візантійським зразком.

Ярослав мав жагу до знань, любив читати і сам багато писав. Він заснував у Києві при Софійському соборі першу *бібліотеку* та перший *скрипторій* – місце для перекладу і переписування книг.

За правління Ярослава почалось створення «**Руської правди**» – першої письмової збірки законів Русі-України, яка була основою законодавства впродовж XI-XIII ст. Цей кодекс є головним джерелом з історії організації суспільства, господарства та побуту Русі-України. «Руська правда» закріплювала станову та майнову нерівність, але водночас захищала приватну власність та людське життя. Кровна помста була заборонена. По закону, за злочин

Цікава цитата

«За часів Ярослава Мудрого простежувалась боротьба двох партій: прихильників формування руської державності та прихильників політичної роздробленості. Прибічники руської державності хотіли, щоб князі та їх дружина назавжди оселилися в найбільших містах, «зрослися з народом». Прибічники роздробленості воліли продовження багатонаціональної співпраці між князями, варязьким купецтвом та візантійським вищим духовенством. З цих же причин, вони не хотіли бачити слов'яни на чолі Київської митрополії».

Омелян Прицак, україно-американський історик XX-XXI ст.

Про які проблеми в Русі-Україні XI ст. говорить автор цитати? На сторону якої «партії» пристав Ярослав Мудрий? Назвіть історичні факти, які це підтверджують. Чи був вибір князя правильним? Аргументуйте відповідь.

Золоті ворота Києва. Свою назву отримали за аналогією із Золотими воротами у Константинополі. Фото сучасної реконструкції.

сплачувався грошовий штраф, розмір якого залежав від провини винуватця.

Оригінал законів не зберігся – історики досліджують текст за більш пізніми переписами цього твору. Деякі дослідники вважають, що окремі положення «Руської правди» виникли ще до Ярослава.

Головні положення «Руської правди»

закріплення
майнової
нерівності

визначення прав
і свобод різних
верств
суспільства

захист приватної
власності та
охорона життя

кровна помста
змінена вирою –
грошовим
відшкодуванням

Попри суттєві здобутки, князь Ярослав допустив одну вагому помилку. По **«Заповіту Ярослава» 1054 р.** він розділив землі Русі-України між п'ятьма синами, чим заклав основи державної роздробленості. Давши нащадкам однакове право на правління у Києві, Ярослав створив привід для міжусобної боротьби за верховну владу. Міжусобиця почнеться майже одразу після його смерті і триватиме з перервами півтора століття.

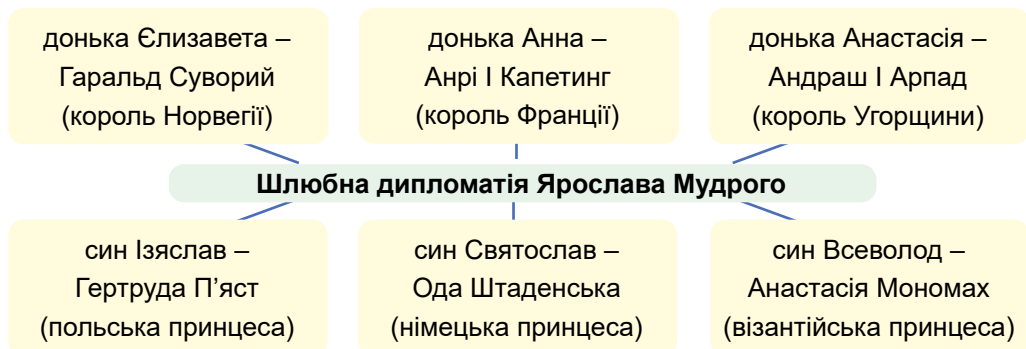
Як ви вважаєте, чому історики дали князю Ярославу прізвисько «Мудрий»? Чому «Заповіт Ярослава» спричинив роздробленість Русі-України?

2. Зовнішня політика Ярослава Мудрого. Князь Ярослав не відрізнявся войовничістю, однак змушений був не раз захищати кордони держави від сусідів. За час свого правління він відвоював у поляків Червенські міста, втрачені внаслідок міжусобиці після смерті Володимира Великого, а також здобув Перемишль та Белз. У **1036 р.** князь прийняв бій із печенігами, які підступили до Києва і завдав їм нищівної поразки, після якої вони назавжди покинули Причорноморські степи. Вслід за печенігами згодом прибувають

Назвіть країни, які підпадали під шлюбну дипломатію Ярослава Мудрого

торки, але зазнаючи поразок від княжого війська, нові племена степовиків все частіше наймаються на службу, стаючи союзниками Русі. Окрім того, в Північне Причорномор'я проникають **половці** – тюркомовні кочівники, які принесуть чимало неспокою Русі-Україні впродовж XI-XIII ст.

У питаннях міжнародних відносин Ярослав спирався на *шлюбну дипломатію* ще більше, ніж його батько. Сам Ярослав був одружений із шведською принцесою, сестру віддав за польського короля, синів одружив із польською, візантійською та німецькою принцесами. Його доньки стали королевами Норвегії та Угорщини, а найбільше прославилася **Анна**, королева Франції. За широкі родинні зв'язки, князя прозвали «тестем Європи».

Прагнучи відігнати войовничих сусідів, Ярослав будував на північних та південних кордонах своєї держави фортеці. Дві з них мали назву **Юр'їв**, на честь християнського імені Ярослава – зараз це міста Тарту (Естонія) та Біла Церква (Київська область). Постійно воюючи зі степовиками, князь чи не першим став масово переманювати їх на свій бік. Ядро дружини Ярослава становили варяги.

Відносини з Візантією за часів Ярослава були неоднозначними – руси намагалися не впадати в залежність від держави, яка їх охрестила. У 1043 р. відбувся невдалий руський похід на Константинополь, а за умовами миру було укладено ще один династичний шлюб. У Ярославового сина, Всеволода Ярославовича та візантійської принцеси Анастасії народиться син Володимир, який стане переяславським, а згодом великим київським князем і носитиме візантійське прізвище – **Мономах**.

Пам'ятник принцесі Анні Ярославні у Франції, в місті Санліс. Сучасне фото.

Вправа-гра

За часів Ярослава Русь-Україна утвердилась як важливий політичний гравець. Держава здобула вагому репутацію і у Європі, і на Близькому Сході.

Чому Ярослав Мудрий провадив «шлюбну дипломатію»? Він був новатором у такій політиці чи її використовували і до нього? Які переваги «шлюбна дипломатія» відкривала для Русі-України?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Династичні шлюби Русі-України зі Швецією та Норвегією сприятимуть культурному обміну та прискорять християнізацію скандинавських держав.
2. Завдяки шлюбу Анрі Капетинга з київською принцесою Анною Ярославною, французька монархія буде врятована від династичної кризи.
3. Династичні зв'язки між династією Рюриковичів та польських П'ястів стануть визначальними. Впродовж XI ст. польські правителі будуть неодноразово залучатися до князівських міжусобних війн за Київський трон.

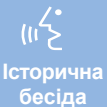
Вплив описуваних подій на історію України:

1. «Руська правда» була першим записаним зводом законів серед слов'янських держав. Її положення зробили відносини в руському суспільстві більш цивілізованими та злагодженими. Збірка залишатиметься основою староукраїнського законодавства до XVI ст.
2. «Заповіт Ярослава» укладений на засадах рівності та справедливості, обернеться жорстокою міжусобною боротьбою його нащадків за Київський престол. Врешті, це стане однією з причин занепаду давньоруської цивілізації.
3. Внаслідок шлюбної дипломатії Ярослава Мудрого, Русь-Україна стане прихистком для багатьох європейських правителів-вигнанців, які користуючись правом рідства з Рюриковичами, знайдуть в Києві політичний захист. Перебуваючи в Русі, деякі з таких монархів підготують достатньо сил, щоб відновити свої права на трон.

Дати для запам'ятовування:

1019–1054 рр. — правління Ярослава Мудрого.

1037 р. — завершення будівництва Софійського собору.

Дослідіть історію шлюбу та подружнього життя князівни Анни Ярославни з Анрі (Генріхом) Капетингом. Що на вашу думку в цій історії є правдою, а що вигадкою? Поясніть свою позицію.

Тест до теми

§ 8. ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ, СУСПІЛЬНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ТА ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ В РУСІ-УКРАЇНІ

Пригадайте:

1. В чому полягали особливості феодального суспільства Західної Європи?
2. Якою була система управління в ранній Русі-Україні у IX-X ст.?
3. Які закони регулювали суспільні відносини в Русі-Україні?

1. Суспільні стани Русі-України та організація державної влади. Суспільний устрій руського суспільства частково заповичив візантійську традицію. Подібно Візантії, Руську державу очолював один спадковий правитель, але його влада залежала від аристократії – князів та бояр. Суспільство Русі-України поділялося на стани, як і суспільство західноєвропейських королівств, проте класичного європейського феодалізму на наших теренах не склалося. Причинами цього слід вважати:

- родоплемінний характер формування суспільства;
- великі відстані між різними частинами держави при відсутності розвиненої системи доріг;
- відсутність уявлення про те, що влада князя походить від Бога;
- влада в Русі-Україні була переділена між членами однієї родини – Рюриковичами;
- князі та бояри досить рано (наприкінці XI ст.) закріпили свої приватні права на землю (вотчини), тому тяжіли до самостійності, аніж до покори одному правителю;

На чолі держави стояв великий князь київський, проте обсяг його влади змінювався з часом. Владу на місцях здійснювали **удільні** князі, які часто були вихідцями з місцевої родоплемінної знаті. До **X ст.** їхня васальна залежність від великого князя київського була формальною, і полягала здебільшого у вчасній сплаті данини – полюддя.

Уділь – окреме князівство, яким керує князь залежний від великого київського князя.

Великий князь вважався першим серед рівних, але не більше. Його влада не мала «божественного» виміру, як у тогочасній Західній Європі. Руське духовенство на подобу візантійському лише підтримувало князя та вело богослужіння, майже не втручаючись у політику. Православні духівники також не проповідували

ідею божественності та недоторканості світської влади, як це було у католицькій Західній Європі. Велика Русь-Україна була населена різними племенами, не лише слов'янськими, і у кожного з них було своє уявлення про релігію. Міське життя розвивалось повільно. Більшість русів були селяни, у яких християнство перепліталось з язичницькими традиціями.

Період з кінця X ст. до першої половини XII ст. вважається епохою розквіту держави. Великі київські князі **Володимир Великий** (979-1015 рр.) та **Ярослав Мудрий** (1015-1054 рр.) зуміли створити централізовану монархію, запровадивши єдину релігію – православне християнство.

Великі князі доби розквіту визначали міжнародну політику Русі-України, мали військову, виконавчу та законодавчо-судову владу. «Руська правда» Ярослава Мудрого є взірцем писаного зведення законів східних слов'ян. Місцеве управління за часів централізації влади в Русі-Україні перейшло від представників родоплемінної знаті до синів та інших родичів великого князя київського.

Відсутність «божественного» виміру влади великого князя зумовлювала певний демократизм його влади. Правитель не діяв одноосібно, а питав порад у **князівської ради**. До її складу входили бояри, визначні представники дружини, а після прийняття православ'я – і вищі представники православного духовенства. Обмежувати владу князя могло і **віче** – загальні збори вільного дорослого чоловічого населення. Роль віча суттєво зменшилася в епоху централізації влади, проте з **XII ст.** посилюється роздробленість держави, і міські народні віча відновлюють самоуправління.

Водночас, збільшувалась кількість князівських дітей, що так і не успадкували владу. Принцип передачі влади у різних князівствах відрізнявся, її могли передавати і від батька до сина, і від старшого брата до молодшого. Через таку неоднозначність, обділені владою кидали виклик діючим князям як собі рівним. Як наслідок – відбувалась часта зміна влади.

Володимир Великий на купюрі зразка 2006 року

Ярослав Мудрий на купюрі зразка 2005 року

Бояри – вищий стан у суспільстві Русі-України. Значна частина бояр були нащадками родоплемінної знаті. Боярське землеволодіння було спадковим, тому бояри трималися незалежно від князів.

Вотчина (дослівно зі старослов'янської «від отця») – феодальна земельна власність, яку можна було передавати в спадок від батька до сина.

Помістя – феодальна земля, яку надавали у тимчасове володіння за службу у війську або при дворі князя. Її заборонялось продавати або передавати у спадок.

З **XI ст.** розпочинається часткове впровадження феодалізму західного зразка, коли князі починають роздавати землі **боярам** і **дружинникам** за вірну службу. На відміну від рицарів, дружинники могли змінювати покровителя, переселяючись на інше місце. Тому в них не розвинувся «рицарський кодекс честі». Ставалося, що деякі дружинники власноруч обробляли надану їм землю. Саме поняття «дружинник» було розмите і включало в себе навіть найманців і народне ополчення.

До XI ст. включно, земельні наділи за службу надавалися лише у вигляді **помістя** – для **«кормління»**, з правом збору податків на свою користь, але без права передачі у спадок. **Наприкінці XI ст.** утворюються перші **вотчини** – спадкові боярські землеволодіння. При цьому класичного західноєвропейського багаторівневого васалітету не склалося, оскільки бояри не мали права роздавати свою землю. В цей же час князівські уділи також оформлюються у спадкові земельні наділи, що спричиняє політичну роздробленість в Русі-Україні.

Середньовічне суспільство Русі-України ділилося на панівні та залежні верстви. До панівних верств належали: князі, бояри, дружинники, а після прийняття християнства – ще й духовенство. Статус бояр був неоднозначним. Він залежав як від місця, так і від конкретного історичного періоду. До та після періоду централізації князівської влади, бояри були самостійним станом, проте на Волині вони майже завжди лишалися вірними князю.

Іншою була ситуація в Києві – рішення правителя могли оскаржуватись боярами та народним віче. Впродовж феодальної міжусобиці **XII-XIII ст.** київські бояри разом з віче часто виганяли діючого князя і запрошували іншого. Великі князі київські у середньому раз на півтора-два роки змінювали одне одного, що свідчить про впливовість органів народного самоврядування тої доби.

До порівняння, в Новгороді та Пскові (які в період розквіту Русі-України входили до складу нашої держави) князь був найма-ним воєначальником, якого разом із його дружиною запрошували виключно на період війни. Натомість постійне управління містом здійснювали бояри. Запрошений князь не мав жодного права втручатися в судові, фінансові чи дипломатичні справи міста. Систему управління середньовічного Новгорода прозвали боярською республікою. З поступовим занепадом Києва та піднесенням Влади-миро-Суздальщини у XII ст., а потім і Московії у XIII-XIV ст. бояри на території цих князівств дедалі більше втрачали самостійність, перетворюючись на повністю залежних від милості государя.

Значну частину населення Русі-України, як і Західної Європи, складали представники стану «тих, хто працює». Селяни в більшості були вільними людьми – їх називали **смердами**. Вільні селяни жили общинами і спільно обробляли землю. Кожна родина мала визначену ділянку землі і само-стійно сплачувала данину князеві.

Селяни Русі-України

Смерди були членами громади, яка спільно вирішувала пробле-ми місцевого рівня. Існували також два типи тимчасово залежних селян: **рядовичі** – наймалися до землевласника на оплачувану працю укладаючи договір (*ряд*) та **закупи** – відпрацьовували на землевласника за отриману грошову позику (*купу*). Повністю за-лежною від господаря була **челядь** – окремі безземельні селяни, домашні слуги, становище яких нагадувало рабське: їх продавали, дарували, передавали у спадок. Ще нижче на соціальній драбині розташовувалися військовополонені – **холопи**, яких господар міг навіть убити, не боячись покарання.

Соціальна піраміда станів Русі-України

Великий князь Київський

Удільні князі

Бояри, вище духовництво

Князівські дружинники

Вільні селяни (смерди), рядове духовництво, міщани

Залежні селяни (рядовичі, закупи)

Челядь (домашні слуги), холопи (раби)

Міщанство у середньовічній Русі-Україні було порівняно малочисельним станом. Міщани були особисто вільними, хоч і виконували міські повинності та сплачували податки. Благополуччя міст залежало від жвавості торгівлі з Візантією, Східними країнами та народами Балтії.

Коротко опишіть стану структуру середньовічної Русі-Україні. Чому в деяких удільних князівствах структура суспільства мала суттєві відмінності?

2. Особливості розвитку міст на території Русі-України. На величезній території Русі-України (1 млн. 300 тис. км²) нараховувались десятки міст та містечок. Перші з них виникали довкола князівських резиденцій, як от Київ або Чернігів. Були й такі міста, які свідомо засновувалися князями для колонізації необжитих земель або для розвитку торгівлі (наприклад Суздаль та Львів). Менші міста розросталися з колишніх племінних центрів або поруч із укріпленими фортецями. До кінця XII ст. найбільшим містом був Київ з населенням понад 50 тисяч осіб.

Незалежно від причини виникнення руського міста, воно обов'язково було пристосоване до відбиття імовірного нападу. Його центром був **дитинець** – укріплений замок у центрі. Валами й стінами був оточений також **посад** – торгово-реміснича частина міста. У разі нападу, оборону тримав саме дитинець, а торговці та ремісники мали право сховатися за його міцними стінами.

Відсутність розвиненої феодалної системи сприяла тому, що міста не були жорстко обмежені територією. Забудова русинських міст відрізнялася від забудови західноєвропейських більш широкими вулицями, садами і городами посеред міських кварталів, незабудованими ділянками. Потреби у багатоповерховій забудові

не існувало. Три поверхи виглядали як нечувана князівська розкіш. Біднота тривалий час жила в напівземлянках, а повноцінні дерев'яні будинки стали поширюватися у Києві лише з **IX-X ст.** Кам'яниці на той час були величезною рідкістю. Першою кам'яною спорудою в Русі-Україні імовірно була Десятинна церква зведена наприкінці X ст. в Києві в честь прийняття нашою державою християнства.

*Стародавній Київ.
Реконструкція*

Лави, столи та скрині були обов'язковими для будь-якого помешкання, але в багатших будинках були ще й ліжка та стільці. Багатії стелили на пухові перини шовкову постіль і вкривалися хутряними ковдрами. Бідняки спали на скрині або на підлозі, вкритій рогожею (плетеній тканині), накрившись рядном (покривалом). Освітлення було поширене, проте бідняки не мали грошей на свічки з воску й користувалися дерев'яними трісками. З поширенням християнства важливим елементом інтер'єру стали ікони.

Небагаті руські містяни самі шили собі одяг – полотняні сорочки, штани, свити, кожухи. Заможні люди могли дозволити собі послуги кравців, у яких замовляли вишиті шовкові каптани з хутряною оторочкою, а також довгі плащі. Одяг середньовічних русів був яскравим – послуги красильників користувалися попитом. Типовим взуттям містян були шкіряні черевики або чоботи.

З розвитком міст виникає тенденція до утворення професійних об'єднань – прообразів цехів та гільдій. Проте в цьому питанні руські містяни сильно відстали від західноєвропейських. Утвердженню руських цехів заважала відсутність об'єднавчого фактора у вигляді сильного правителя. У XIII ст. міське життя дуже постраждало через нашествя монголів.

Як би ви були русинським міщанином (міщанкою) які б у вас були найбільші переваги і проблеми?

3. Основні заняття та повсякденне життя населення Русі-України. Середні віки – період панування сільського господарства як основного заняття по всій Європі. Давні руси були, переважно, землеробами, вирощуючи зернові культури – жито, пшеницю, овес та ячмінь, а також горох. У лісах використовували підсічно-вогневу систему землеробства – постійний перехід на нові ділянки з викорчовуванням та спаленням дерев для удобрення ґрунту. В лісостепах застосовували двопільну та трипільну систему організації землеробства. Землю орали плугами, запряженими кіньми та волами.

Сільська господа передбачала наявність власного городу, саду та худоби. Господарство влаштовували біля водоймищ та лісів, аби мати доступ до максимальної кількості ресурсів. Усю домашню роботу виконували члени родини, яких налічувалося в середньому по 12-15 осіб. Давні руси активно полювали, рибалили, займалися бортництвом (розведенням бджіл). Хутро, мед та віск були важливими експортними товарами Русі-України.

*Київська гривна
XI–XIII ст.*

*Колти — поширені у слов'ян скроневі
прикраси із золота, вкриті емаллю.
Музейна експозиція київського скарбу XII ст.*

На вашу думку, в чому полягала незручність такого платіжного засобу в середньовіччі?

Серед ремесел особливого розвитку досягли металургія, гончарство, виробництво скла та ювелірних виробів. Давні руси вмiли робити полив'яні керамічні вироби, від посуду до кахлів. Зі скла робили як практичні речі (віконні шибки, посуд), так і прикраси (браслети, намиста). Ювелірне мистецтво Русі-України перебувало під сильним впливом візантійського.

Вдале розташування Русі-України дозволяло нашим предкам вигідно торгувати майже з усіма сусідами. Руський експорт складався з хутра та шкур, меду, воску, ювелірних прикрас, зброї та обладунків, льону та іншої сільськогосподарської продукції.

Вправа-гра

Цікава цитата

«Становище жінки в руському суспільстві змінюється на межі X-XI ст.: від покiрної власності чоловіка за доби язичництва до майже рівноправної супутниці із прийняттям християнства. В разі смерті батька, головою родини стає матір. Образ матері-вдови, розсудної, обов'язкової і навіть суворої господині вимальовується в руських писемних джерелах доволі виразно».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

Яка подія вплинула на утвердження рівноправності в руському суспільстві? Висловіть припущення, чому саме образ матері-вдови набував поширення? Наведіть приклади історичних діячів які підходять під цей образ?

З Візантії купці привозили предмети розкоші (золото та прикраси, дорогий посуд, шовк, вино), а також товари релігійного призначення – хрести та ікони. Торгівля зі Сходом давала доступ до того ж шовку, прянощів, зброї та прикрас. Із Заходу та Півночі Європи завозили рибу, зброю, срібло, теплі тканини на основі вовни та тонке полотно. Тривалий час руські купці користувалися виключно чужоземними грошима – арабськими, візантійськими та європейськими монетами. З XI ст. в обігу з'являється **гривна** – важкий срібний злиток встановленої ваги. На честь руської гривни названа **гривня** – грошова одиниця сучасної України.

Харчування давніх русів було досить різноманітним. Багато в чому складалося з м'яса та риби, а також каш. Борошно для хліба свідчило про фінансовий статус сім'ї: заможні їли пшеничний та житній хліб, тоді як бідні – переважно вівсяний. Помітне місце на столі займало коров'яче та овече молоко, а також сир. Вершкового масла давні руси не робили – користувалися виключно рослинною олією. Значну частину меню складали овочі – горох, ріпа, огірки, а також часник та цибуля, яких вживали значно більше, ніж сьогодні. Усе це запивали киселями, пивом та «медом» – популярним у середньовічній Русі-Україні напоєм, рецепт якого втрачено.

Назвіть найпоширеніші ремесла давніх русів. Чим торгували та чим харчувалися наші предки?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Середньовічна Русь-Україна була справжнім регіональним лідером свого часу. Торгівля з нею була потужним економічним стимулом для всіх сусідів, тоді як війни з нею могли означати занепад для держави-противника.
2. Піднесення Центральноєвропейських держав (Чехії, Польщі, Угорщини) впродовж IX-XI ст. стало можливим саме завдяки жвавій торгівлі та культурному обміну з Руссю-Україною.
3. Колосальні розміри Русі-України, слабка центральна влада, народне самоврядування та свободолюбство феодалів зумовили появу нових державних утворень на її теренах: 1) в Полоцьку зародиться майбутній білоруський народ; 2) в Прибалтійських землях постане Литва; 3) на північних окраїнах вийде Новгородська республіка; 4) з Володимиро-Суздальщини виокремиться Москва.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Сприйняття князівської влади як такої, що не має «божественної» складової, призвело до роздроблення Русі-України. Не знаходячи загального визнання своєї вищості, князі зав'язли у чварах, і не змогли збудувати дійсно сильної централізованої держави. Як наслідок, окремі князівства ставали легкою здобиччю для монголів, котрі знищили Київ та посприяли піднесенню Москви.
2. Оскільки дружинники могли змінювати покровителя, в Русі-Україні не винулась рицарська культура з ідеалами вірності сюзерену, воїнської честі та безкінечними змаганнями за першість на турнірах.
3. На відміну від середньовічної Західної Європи, в Русі-Україні більшість селян лишались особисто вільні. Така історична обставина лягла в основу волелюбності українців, їх бажанні відстоювати власну свободу та незалежність.

Історична
бесіда

Суспільна система Русі-України мала феодальний характер? Частково феодальний характер? Чи це була унікальна система в європейському Середньовіччі? Аргументуйте свою позицію. Зокрема проведіть порівняння із феодальною системою Західної Європи.

Тест до теми

відправив до слов'ян візантійський імператор. Наприкінці X ст. остаточно утвердилася кирилиця. Кирилична абетка утворена на основі грецького алфавіту та доповнена кількома літерами, що передавали шиплячі звуки, яких не було в грецькій мові.

Запровадження християнства дало значний поштовх для розвитку писемності. На стінах Софійського собору в Києві науковці знайшли абетку, яка складається з 27 літер – 23 грецьких та 4 слов'янських (б, ж, ш, щ). Важливими джерелами вивчення писемності Русі-України є берестяні грамоти, матеріал для яких виготовляли з верхнього шару березової кори. На берестяних грамотах зафіксовані угоди, господарські справи, приватні стосунки, на них вчилися малювати та писати. Ці пам'ятки середньовічної писемності знайдені у Новгороді та Звенигороді (сучасна Львівська область).

Графіті – надписи та малюнки, зроблені гострими предметами на стінах архітектурних споруд.

Про поширення писемності серед різних соціальних груп свідчать написи на ремісничих виробах – цеглі, стінах будівель, мечах, хрестах, іконах. Так на стінах Софійського собору виявлено понад сім з половиною тисяч **графіті**, перші з яких датуються XI ст. Вони зберегли свідчення про розвиток храму, Києва та Русі-України. На стінах Софії Київської збереглися графіті написані у 1019 р. дружинниками новгородського посадника Костянтина Добринича, які були у війську Ярослава Мудрого. Також є записи про прихід на посаду митрополита Іларіона у 1051 р., смерть Ярослава Мудрого у 1054 р. тощо. Графіті часто написані розмовною мовою Русі-України, яку мовознавці та історики називають **староукраїнською**.

Графічні відтворення написів на стінах Собору Святої Софії

Писемність була поширена серед різних соціальних груп Русі-України. Про що це свідчить?

2. Усна народна творчість. Усна народна творчість Русі-України збереглася частково. Саме в ній міститься узагальнений життєвий досвід та світогляд. З дохристиянських часів збереглися русальні та обрядово-весільні пісні, різноманітні заклинання та

Бронзові та залізні писала
для вишкрябування букв

Ілюстрація до казки
Котигорошко. Художник
А. Мільковицький

голосіння. Важливим історичним джерелом є **перекази** та **легенди**. В них містяться згадки про реальні історичні події. Одні з найвідоміших переказів – легенда про заснування Києва трьома братами Кием, Щеком, Хоривом та сестрою Либідь та переказ про ремісника Кожум'яку, який переміг велетня-печеніга.

У X-XI ст. поширилися **билини (старини)** – пісні героїчного епосу, які оповідають про реальних або вигаданих героїв. Одними з найдавніших є билини Київського або Володимирового циклу, які розповідають про побут і звичай князівського двору Володимира Великого, його дружинників та боротьбу з кочовиками. Популярними героями билин були три богатирі, які захищали південні кордони Русі-України – Ілля Муромець, Добриня Микитич та Альоша Попович. Прообразом «Красного Сонечка» з середньовічних билин став князь Володимир Великий, а богатиря Добрині Микитича – його воевода Добриня. Також відомі перекази про Святогора, Джурила, Вольгу, Івана Годіновича та богатиря-хлібороба Микулу Селянковича.

Казки, пісні, приказки, прислів'я та загадки відображали ставлення тогочасних людей до добра і зла, правди і кривди. Одним з найвідоміших героїв казок став Котигорошко. В усній народній творчості збереглися перлини розмовної народної мови. З виникненням писемності усна народна творчість поступово перетворилася на писемну літературу.

Поміркуйте, як дослідники перевіряють на достовірність інформацію про реальних історичних осіб, які згадуються в усній народній творчості? Чому фольклор є історичним джерелом?

3. Розвиток освіти та книгописання. Зміцнення та розбудова Русі-України, поширення писемності та впровадження християнства сприяли розвитку освіти. В середньовіччі осередками освіти були церкви та монастирі. Джерела свідчать про відкриття першої школи за князювання Володимира Великого. У цій школі діти навчалися читати, писати, рахувати, співати церковні пісні та освоювали грецьку мову. Головним методом навчання було читання та заучування релігійних та інших текстів.

За князювання Ярослава Мудрого було організовано школу у Софійському соборі, де також вивчали грецьку та латинську мови, богослов'я, риторику, граматику, основи медицини. В школі при Софії Київській навчалися діти знатних киян та іноземці. Також була відкрита школа для підготовки духовенства у Новгороді. Онучка Ярослава Мудрого княжна Анна Всеволодівна заснувала при Андріївському монастирі у Києві першу школу для дівчат, де вивчали грамоту, співи, шляхетну поведінку.

В XI ст. при Києво-Печерському монастирі почали готувати вище духовенство, також при ньому навчали майбутніх художників, лікарів перекладачів, каліграфів. Великий внесок монастиря у культурний розвиток Русі-України підтверджує заснування в ньому літописання. Саме тут Нестор Літописець створював відому «Повість минулих літ».

Міське населення Русі-України також було грамотним. Про це свідчать писемні пам'ятки, які містять численні побутові записи – торгівельні розрахунки, звіти про виконання робіт, особисті листи, записки, запрошення тощо.

Розвиток освіти Русі-України нерозривно пов'язаний з книгописанням. Матеріалом для письма був **пергамент**, який виготовлявся з вичиненої шкіри молодих телят. Для написання книги використовувались чорнила з натуральних компонентів. Сторінки книжок прикрашали орнаментами та ілюстрували **книжковими мініатюрами**. Початок книги або розділу виділяли заставкою – різнокольоровим орнаментом. На початку рядка червоними фарбами писали велику літеру – **ініціал**.

*Євангеліст Лука.
Мініатюра
з Остромирового
Євангелія, XI ст.*

Написану книгу переплітали в оправу з дерев'яних дошок та обтягували шкірою або срібним окладом, прикрашали дорогоцінним камінням. Книжну мудрість цінували, а виготовлення книг потребувало тривалого часу та великих коштів.

Книжкова мініатюра – невеликий кольоровий малюнок у старовинному рукописі або книзі.

Сторінка Остромирового Євангелія. XI ст.

За деякими письмовими свідченнями першу **бібліотеку** зібрав Ярослав Мудрий. Вона розміщувалася у Софійському соборі та з часом перетворилася на центр переписування та перекладання грецьких книг, а згодом стала центром дітописання. Спеціальні майстерні при князівських дворах та бібліотеках, де переписували або перекладали книги називали **скрипторіями**. Найдавнішою пам'яткою писемності є **Остромирове Євангеліє**. Це було Євангеліє, яке у 1056-1057 рр. переписав дяк Григорій та його помічник на замовлення новгородського посадника Остромира – родича сина Ярослава Мудрого – київського князя Ізяслава. Потім з'явилися оригінальні твори, наприклад філософська проповідь Іларіона «Слово про закон і благодать».

Які чинники впливали на розвиток освіти та книгописання Русі-України?

4. Розвиток архітектури та мистецтва Русі-України. Архітектура Русі-України була представлена творами з дерева каменю й цегли, що свідчить про розвиток будівельної техніки. Житло, господарські будівлі, оборонні споруди, мости зводилися переважно з дерева. Кам'яне будівництво церков та монастирів поширилося після впровадження християнства. Значний вплив на будівництво релігійних споруд мала Візантія. Саме візантійські будівельники зводили перші кам'яні храми. Місцеві майстри швидко освоїли будівельну технологію та запозичили хрестово-купольну композицію.

Період розквіту Русі-України характеризувався розбудовою Києва. Першою кам'яною мурованою церквою міста стала **Деся-**

тинна церква, побудована Володимиром Великим у 989-996 рр. Храм було зруйновано під час монгольської навали у 1240 р. Зведення Десятинної церкви визначило особливості храмового будівництва Русі-України. Також в період князювання Володимира Святославовича будувалися князівські кам'яні палаци.

Кам'яне будівництво поживалося за князювання Ярослава Мудрого. В ті часи Київ вважали конкурентом Константинополя. Площа «міста Ярослава» зросла в сім разів в порівнянні з «дитинцем Володимира». Важливою пам'яткою міста стали **Золоті ворота** з надбрамною церквою – головний в'їзд до міста.

Головною окрасою Києва став **Софійський собор**, заснований за різними свідченнями у 1017 р. або у 1037 р. Собор був однією з найбільших будівель свого часу. Він використовувався не лише для богослужінь, але й для проведення урочистих державних церемоній, укладення угод, прийомів іноземних послів. В середині Софія Київська оздоблена **мозаїками та фресками**.

*Реконструкція
Десятинної церкви*

*Фрагмент фрески
з Десятинної церкви.
Очі святого*

Мозаїка – зображення або візерунок, зроблений з різнокольорових шматочків смальти – сплаву свинцю та скла.

Фреска – картина, написана водяними фарбами на свіжій вологій штукатурці.

Упродовж XI ст. кам'яне будівництво було зосереджено на Києві. Винятком стало спорудження **Спасо-Преображенського собору в Чернігові**, закладеного Мстиславом Володимировичем – братом Ярослава Мудрого. Це єдина мурована пам'ятка Лівобережжя часів розквіту Русі-України, яка збереглася до наших часів у первісному, хоча й дещо перебудованому вигляді. Зараз Спасо-Преображенський собор належить до Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній».

*Софійвський собор у Києві.
Сучасний вигляд*

*Спасо-Преображенський собор
у Чернігові. Сучасний вигляд*

Розгляньте зображення храмів першої половини XI ст.? Які спільні риси в архітектурному стилі релігійних споруд? За якими ознаками можна визначити, що це храми Русі-України?

З пам'яток образотворчого мистецтва найбільше виділяються **мозаїки** та **фрески**, якими оздоблювали храми. Найбільший у світі комплекс оригінальних мозаїк і фресок першої половини XI ст. зберігся у Софійському соборі. Композиція храму складна і водночас дуже гармонійна: майстри продумали розміщення мозаїк так, щоб віддалені зображення викладали більшими шматочками смальти. Про мистецьку довершеність свідчить кольорове різноманіття мозаїк. Центральна мозаїка храму – Богоматір Оранта (Оранта – та, що молиться). Також собор прикрашає постать Христа Вседержителя

*Матір Божя Оранта.
Мозаїка
з Софійського собору*

Фресковий живопис місцеві майстри запозичили з Візантії, однак швидко внесли в нього чимало нового. Реалістичні зображення фресок дають можливість дослідити світогляд, побут, одяг середньовіччя. Більшість фресок Софії Київської мають релігійний сюжет. Цінними є зображення двох групових портретів Ярослава Мудрого. Серед світських зображень, що прикрашають собор є сцени полювання на диких звірів та зображення музикантів, скоморохів, акробатів.

Після запровадження християнства розвинувся **іконопис** – живописне зображення святих. Відомий іконописець Русі-України – Алімпій, який працював у майстерні Києво-Печерської лаври. На жаль, ікони цього періоду майже не збереглися. Також розвивалася художня різьба по дереву та каменю, ювелірне мистецтво та інші художні ремесла.

Скоморохи

(музики та акробати) з фрески собору Святої Софії у Києві.

Початок XI ст.

Розвивалось **музичне мистецтво**. Здавна були відомі професійні виконавці билин – співці. Артистів, які брали участь у різних святах та іграх називали **скоморохами**. Відомі різноманітні музичні інструменти – сопілки, сурми, гуслі, арфи, бубни, гудки тощо.

Цінним свідченням розвитку музичного мистецтва є фрески Софії Київської. Зображення музикантів також трапляються на археологічних знахідках (браслетах, кістяних фігурках тощо). Також значне поширення отримав хоровий спів, який прийшов з Візантії. Місцеві майстри, взявши за основу грецьку систему співу, додали їй стриманості, плинності та спокою.

Культура Русі-України представлена багатьма напрямками. Хоч і не всі речові, писемні та фольклорні пам'ятки середньовіччя дійшли до нас, але збережені дають уявлення про її самобутність та різноманіття.

Як Візантія вплинула на формування мистецтва Русі-України? Завдяки чому в ній швидко розвинулися самобутні ознаки? Як розвиток мистецтва пов'язаний із зміцненням держави Русі-України?

Вправа-гра

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Запозичення Руссю-Україною візантійського стилю в архітектурі, образотворчому та музичному мистецтві сприяло збереженню спадщини Візантії.
2. Архітектурні пам'ятки Русі-України стали не лише українською, але й світовою спадщиною.
3. Формування писемності слов'ян створило умови для виокремлення та розвитку багатьох мов сучасних народів Східної та Центральної Європи.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Відбулося формування староукраїнської мови, яка є основою сучасної української мови.
2. Розвиток кам'яного будівництва ліг в основу архітектурних стилів притаманних українській культурі.
3. Усна народна творчість органічно поєднуючись з язичницькою міфологією сформувала сюжети для літературних творів на майбутні століття.
4. Формування архітектури та мистецтва дало поштовх для розвитку різноманітних ремесел Русі-України.
5. Розвиток освіти та культури утвердив позитивний образ Русі-України на міжнародній арені та розширив можливості дипломатичних зв'язків з іншими державами.

Історична
бесіда

Дізнайтесь більше про графіті собору Святої Софії Київської. Які саме фрази і речення з цих графіті дійшли до нашого часу? Чому сучасні дослідники переконані, що в цих написах простежуються ознаки формування староукраїнської мови?

Тест до теми

Практичне заняття до II розділу
«Русь-Україна наприкінці X –
у першій половині XI ст.»

Урок-узагальнення знань
до II розділу «Русь-Україна
наприкінці X –
у першій половині XI ст.»

Русь-Україна у другій половині XI ст. – першій половині XIII ст.

§ 10–11. ПОЛІТИЧНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ РУСИ-УКРАЇНИ. ТРІУМВІРАТ ЯРОСЛАВИЧІВ. ЛЮБЕЦЬКИЙ З'ЇЗД. РУСЬ-УКРАЇНА В ПЕРІОД ПРАВЛІННЯ ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА.

Пригадайте:

1. Чому доба правління Володимира Великого та Ярослава Мудрого вважається періодом розквіту Русі-України?
2. Через що виникали і чим закінчувались князівські міжусобиці кінця X - початку XI ст.?
3. Які кочівницькі народи прибувають у Північне Причорномор'я після вигнання русичами печенігів 1036 р.?

1. Триумвірат Ярославичів. Ярослав Мудрий пам'ятав руйнівний вплив міжусобиць, коли спадкоємці борються за трон, проливаючи кров одне одного. Тому своїм синам він лишив чітку настанову – *«бути разом і дбати про свою рідну землю»*.

Прагнучи справедливого поділу влади, Ярослав перед смертю склав заповіт (**«Заповіт Ярослава»**), за яким кожен із п'яти його синів впродовж життя, мав право зайняти київський трон. На момент смерті Ярослава княжити в Києві мав старший син, Ізяслав, тоді як четверо інших отримували **уділи** (окремі князівства) з центрами в Чернігові, Переяславі, Володимирі-Волинському та Смоленську. Верховна влада в державі передавалася не синам, а наступному по старшинству братові, що спричиняло переміщення всіх князів з одного уділу до іншого.

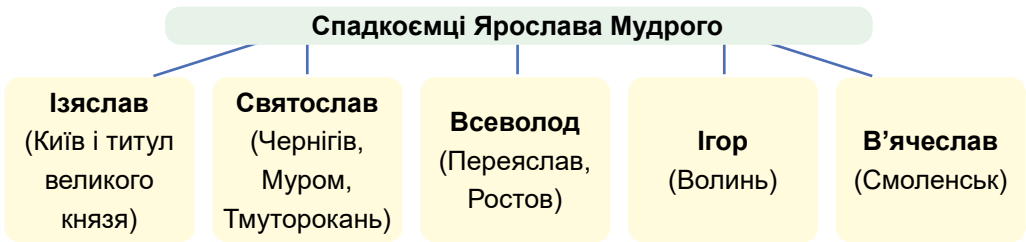

«Заповіт (Ряд) Ярослава» – порядок престолонаслідування складений у 1054 р. перед смертю Ярослава Мудрого. Згідно заповіту, трон правителя переходив від старшого брата до молодших братів, а по смерті братів – від старших синів старших братів до молодших синів, молодших братів. Таким чином, кожен в родині Рюриковичів міг стати великим князем.

Триумвірат – одночасне співправління трьох правителів у одній державі.

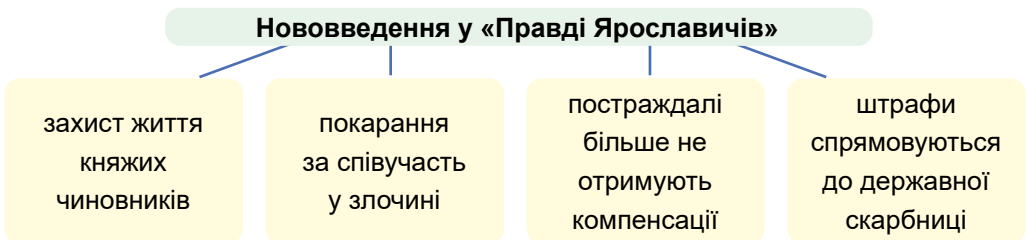
Після смерті Ярослава у 1054 р. київським князем став **Ізяслав**, проте два наступні за чергою брати – **Святослав**, що княжив у Чернігові, та **Всеволод**, князь Переяслава – його зверхності не визнали, тому Ізяслав погодився на співправління. Період **1054-1073 рр.** в історії Русі-України відомий під назвою **тріумвірат Ярославичів** – співправління братів Ізяслава, Святослава та Всеволода.

Молодші брати Ігор та В'ячеслав померли замолоду, залишивши після себе спадкоємців немовлят. Тріумвіри перейняли їх уділи під свій контроль у «тимчасове володіння». Ця обставина зумовить сплеск міжусобної боротьби, коли сини Ігоря та В'ячеслава виростуть і заявлять претензії на спадок.

Заповіт Ярослава зі справедливим престолонаслідуванням мав зберегти єдність та мир в Русі-України, однак не врахував швидкого збільшення кількості нових спадкоємців та раптової смерті вже наявних претендентів. В новоствореній системі спадкування почали проявлятися негаразди й суперечки, які звели чіткий порядок престолонаслідування нанівець.

Позитивним досягненням доби Тріумвірату слід вважати подальше вдосконалення правової системи. У **1072 р.** тріумвіри доповнили «Руську Правду» новими законами. Оновлена збірка отримала назву **«Правда Ярославичів»**. Її поява була результатом розвитку міст та спроби централізації влади через збільшення чиновницького апарату.

Як ви розумієте, чому заповіт Ярослава не помирило його синів, а призвело до міжусобиць та дроблення держави?

2. Половецька загроза. Початок великої міжусобиці.

В добу тріумвірату Русь-Україна зазнає нападів нових кочівників – половців, тюркомовних племен, що прибули з Каспійських та Волзьких степів. Перша літописна згадка про їх вторгнення датується 1055 р. Приблизно в цей же час прибувають торки, тікаючи від половецького переслідування. Спочатку, торки ставились вороже до Русі, але після кількох поразок від військ тріумвірату, вони наймаються на службу до Ярославичів.

У **1068 р.** тріумвірат зазнав серйозного удару ззовні – потерпів велику поразку в **битві на річці Альта**. Тріумвіри поховалися по своїх фортецях, а кияни, розлютовані бездіяльністю Ізяслава, вигнали князя з міста. За півроку він повернувся назад та з допомогою польського війська покарав учасників бунту. У **1073 р.** тріумвірат розпадеться, незадоволені Ізяславом, Святослав та Всеволод виженуть його з країни.

Великокнязівський престол впродовж **1073-1076 рр.** посідає Святослав, який посилює централізацію влади. У найважливіших містах він саджатиме на правління своїх синів, племінників та вірних намісників. Для підтримання порядку Святослав спирався на військо Всеволода. Історики вважають, що в цей період існував **дуумвірат** – співправління двох князів.

Після смерті Святослава у 1076 р. великокнязівський престол займає Ізяслав, повернувшись з вигнання. Всеволод у віддяку за свою підтримку, отримує від брата Чернігів – колишній уділ Святослава, але Олег, син Святослава, збройно виступив проти цього. Для здобуття бажаного, Олег спирався на половецьке військо. З того часу, **Ольговичі** – нащадки Олега, будуть протягом кількох поколінь боротися за владу та вплив у державі. Половці стануть жахливим знаряддям у князівській ворожнечі, спустошуючи міста та забираючи людей в рабство.

*Битва на річці Альта, 1068 р.
Мініатюра з Радзивіллівського літопису. XV ст.*

*Олег
Святославич,
засновник роду
Ольговичів, на
монеті XI ст.*

*Пам'ятник
Любецькому
з'їзду князів у
сучасному Любечі
(Чернігівщина),
нагорі – Володимир
Мономах.
Скульптор
Г. Єршов. 1997 р.*

Після гибелі Ізяслава у битві проти Олега, на київський престол зійшов **Всеволод** (1078-1093 рр.). Справою його життя стає боротьба проти половців та приборкання територіальних претензій з боку обділених родичів, які прагнули отримати свої уділи. Для підтримання цілісності держави, князь створив родинний дуумвірат, спираючись на підтримку свого сина Володимира Мономаха, який княжив у Переяславі.

В умовах ослаблення центральної влади, у деяких містах посилювалися **бояри** – місцева знать, заможна верхівка, яка на свій розсуд виганяла та запрошувала князів. Руська держава продовжувала існувати як когорта удільних князів, яку об'єднує спільна потреба боротьби проти кочівників.

Київський князь більше не ухвалював загальнообов'язкових рішень, тому виникли **снєми** – князівські з'їзди, на яких удільні князі ухвалювали спільні рішення або узгоджували військові дії проти половців. У **1097 р.** на снємі в **Любечі**, за ініціативи переяславського князя Володимира Мономаха було ухвалено новий порядок наслідування престолу. Заповіт Ярослава фактично скасували, закріпивши передачу влади в князівствах від батька до сина. Уділи можна було передавати у спадок. Так утвердились **вотчини** – спадкові князівські та боярські землеволодіння. Поділ держави був остаточно узаконений.

Чому на Любецькому з'їзді князі змушені були скасувати Заповіт Ярослава та змінити принцип спадкування влади? Які події зумовили появу окремої князівської гілки Ольговичів?

3. Правління Володимира Мономаха та його сина Мстислава. Володимир Мономах (1113-1125 рр.), син Всеволода Ярославича, протягом життя дотримувався заповіту діда, тому встиг побувати князем у Смоленську, Чернігові, Переяславі. Усюди він показував себе як здібного та розумного правителя, здобував повагу містян та місцевих бояр. У **1094-1113 рр.** він княжив у Переяславі, на кордоні зі степом, і ефективна оборона держави від степовиків чимало завдячує саме йому. Сам він стверджував, що провів близько 80 переможних походів проти половців.

Володимир Мономах не мусив ставати київським князем, але в столиці у **1113 р.** спалахнуло повстання. Після смерті попереднього князя прості кияни, скориставшись слабкістю влади, зводили рахунки з пригноблувачами – боярами та купцями. Останні зібралися на віче й двічі запрошували на княжий престол Мономаха, як сильного лідера, здатного навести порядок.

Першого разу він відмовився. Вказав на своє посереднє місце в черзі престолонаслідування за заповітом Ярослава, а також посилався на рішення князів у Любечі. Другого разу все ж погодився, щоб у Києві остаточно не запанував безлад. Володимир Мономах став засновником княжої гілки **Мономаховичів**, які впродовж XII ст. боронитимуть Київські землі від Олеговичів та їх соратників.

Перший крок Мономаха на великокнязівському троні – ухвалення **«Статуту Володимира Всеволодовича»** як доповнення до «Руської правди». Останню доповнювали не раз, але новий князь вніс положення, що стосувалися всіх верств населення і мали стати запобіжником для майбутніх повстань. Найбільш важливими змінами були:

- Повноваження лихварів суттєво обмежені;
- Вільна людина не стає холопом (рабом) за борги, якщо втратила майно через нещасний випадок;
- Уперше чітко визначено права та обов'язки закупів – селян, що відпрацьовують борг;
- Податки для міщан зменшено.

Володимир Мономах після тривалої перерви став передостаннім київським князем, якого слухаються інші князі. Мудрий правитель діяв як силою, так і дипломатією, йому підкорилася більшість руських земель. Половців він винищив стільки, що вони ще сорок років не займатимуть Русь. У безпечній та стабільній державі розвивала-

Володимир Мономах. Уявна реконструкція в експозиції музею

Шапка Мономаха XIV ст. – подарунок хана Узбека московському князю, вірному слугі монголів – Івану Калиті. Історія цього виробу є прикладом перекручування історичних фактів заради присвоєння чужої історії

Русь-Україна за Тріумвірату Ярославичів та в добу великої князівської міжусобиці

1. Опишіть географічні межі половецьких орд в Північному Причорномор'ї. Які сучасні області України входили до половецьких кочовищ?
2. Знайдіть на карті володіння Володимира Мономаха до того, як він став великим київським князем.
3. Покажіть головні князівства Русі-України наприкінці XI ст.
4. Які із князівств були найближче до європейських королівств, а які до Балтійського регіону? Як це могло впливати на поглиблення політичної роздробленості?

ся економіка та торгівля, а в Києві вперше в історії збудували міст через Дніпро – дерев'яний. Шлюбна дипломатія активно застосовувалася для утворення міцних зв'язків за кордоном: князь був старим, діти його – дорослими, тому він одружував онуків.

У 1117 р. Володимир Мономах створив «Повчання дітям» – твір виховного змісту, в якому на власному життєвому досвіді пояснює нащадкам, як треба жити та поводитися для досягнення успіху. Попри те, що «Повчання» складене 900 років тому, чимало порад Мономаха були би доречними і сьогодні.

Мстислав (1125-1132 рр.), старший син Володимира Мономаха, успішно продовжував політику батька. Він був останнім київським князем, який мав реальну владу на більшій частині території Русі, окрім Чернігова та дрібних поселень у Галицькій землі. Його правління несло державі стабільність та процвітання, а своїх дочок він зумів видати за правителів Візантії, Норвегії, Данії та Угорщини, продовжуючи розвивати міжнародні і торгівельні відносини. Вміло залагоджуючи конфлікти між князями, Мстислав умів втримати хиткий політичний баланс в Русі-Україні. Нетривале правління князя, якого нащадки називатимуть Великим, зумовлене тим, що він, як і його батько, зійшов на престол уже в поважному віці.

*Мстислав
Володимирович
(Великий). Уявний
сучасний портрет*

**Цікава
цитата**

«Коли не вибачите гріхів брату, то і вам не відпустить Отець ваш небесний». *Володимир Мономах, великий князь київський та всієї Русі-України*

Які політичні події в Русі-Україні могли спонукати князя до такої поради? Як ті події відобразились на становищі нашої середньовічної держави? До яких людських цінностей звертається Володимир Мономах своїм висловом?

Мстислав за життя допустив велику історичну помилку – підтримав Ольговичів у боротьбі за Чернігів. Цей рід принесе чимало лиха Русі-Україні, бо постійно претендуватиме на київський престол і провокуватиме міжусобиці, активно залучаючи до них половців.

Вправа-гра

Символом російської царської влади з XV ст. вважається так звана **шапка Мономаха**. Золотий головний убір, оторочений соболиним хутром, начебто подарував своєму онукові, Володимиру Мономаху, візантійський імператор Константин IX. Московські князі, демонструючи шапку, твердили, що вона свідчить про їхнє походження від візантійських імператорів та великих князів київських. Сучасні історики мають інший погляд на цю реліквію, вважаючи її подарунком монгольського хана Узбека, зробленим **на початку XIV ст.** Московські правителі дійсно були нащадками Володимира Мономаха, проте його син **Юрій Долгорукий (1090–1157 рр.)**, засновник династії **Юрійовичів**, практично не мав дійсних шансів на київський престол як лише шостий син славнозвісного батька. Долгорукий досяг певних успіхів у міжусобицях завдяки військовій силі, і двічі був князем київським по два роки. Проте більшу частину життя він княжив на північному сході держави — в **Заліссі**, де, заснував у **1147 р. Москву**. Його нащадки вигадали легенду про шапку, аби виглядати не вигнанцями, а єдиними і законними спадкоємцями великих династій.

Як Володимиру Мономаху вдалося об'єднати державу під своєю владою? Чому він був мудрим правителем? За що князя Мстислава Володимировича сучасники називали «Великим»? Як ви вважаєте, чому його правління було досить складним?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. В ході князівських міжусобиць, від Києва відокремлюються північні та північно-східні землі, які сформують окремі державні утворення з власними політичними системами: Новгородська боярська республіка, Володимиро-Суздальське князівство та Московське князівство.
2. Внаслідок ослаблення центральної влади, Русь-Україна втрачає контроль над балтійськими племенами. В їх середовищі будуть поступово відбуватись державотворчі процеси, що врешті призведе до появи у середині XIII ст. Великого князівства Литовського.
3. Доба великої князівської міжусобиці XI-XIII ст. співпала з переорієнтацією торгових шляхів у Європі. Поступово занепадає шлях «із варяг у греки», який стимулював розвиток давньоруських міст та дозволяв Києву вести централізаторську політику. Вже у першій половині XII ст. окремі князівства починають тяжити до торгівлі у Балтійському регіоні або до сусідніх європейських королівств: Угорщини, Польщі, Чехії.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. «Заповіт Ярослава» являв собою справедливу систему спадкування влади, але надто заплутану та не практичну. Замість припинення чвар, цей порядок спадкування призведе до великої князівської міжусобиці, яка триватиме аж до вторгнення монголів у XIII ст.

2. В ході боротьби за великокнязівський престол сформується дві протиборчі князівські гілки – Ольговичі та Мономаховичі. З гілки Мономаховичів вийде засновник Москви Юрій Долгорукий.
3. Залучення половців до князівських чвар призведе до гальмування міського життя на півдні Русі-України. Боячись грабунку, гибелі чи потрапляння в рабство, чимало русичів покинуть свої домівки та мігрують у малозаселені північно-східні землі (Залісся).
4. Міжусобиця та подальше дроблення уділів призвели до появи безземельних князів-ізгоїв, які не знаходячи собі місця долучались до воєнних дій або відправлялись на освоєння Залісся.
5. Вторгнення половців призведе до втрати Києвом контролю над Тмутороканським князівством, Кримським півостровом і транзитним торговим шляхом з Кавказу і Близького Сходу. Можливість використання шляху «із варяг у греки» також зникне.
6. «Правда Ярославичів» переживе Руську державу. Цей кодекс став основою руського судочинства і проіснує з певними правками понад чотири століття. Зміст цієї збірки ляже в основу правових систем Литви та Польщі, які розділять українські терени у XIV ст.

Дати для запам'ятовування:

1054 р. — «Заповіт (Ряд) Ярослава».

1054–1073 рр. — триумвірат Ярославичів.

1068 р. — битва на річці Альта.

1072 р. — «Правда Ярославичів».

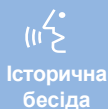
1073–1076 рр. — правління Святослава Ярославича.

1078–1093 рр. — правління Всеволода Ярославича.

1097 р. — Любецький з'їзд князів.

1113 р. — київське повстання. Володимир Мономах стає Великим князем Київським.

1125–1132 рр. — правління Мстислава Володимировича.

Виділіть головні та другорядні причини з яких «Заповіт Ярослава» не міг забезпечити мир та злагоду в Русі-Україні. Які поправки до «Заповіту Ярослава» ви б внесли аби не допустити тих подій про які вам вже відомо?

Тест до теми

§ 12–13. ПОЛІТИЧНИЙ ТА СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНИЙ РОЗВИТОК КИЇВСЬКОГО, ЧЕРНІГІВСЬКОГО, ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО, ГАЛИЦЬКОГО ТА ВОЛИНСЬКОГО КНЯЗІВСТВ У XII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

Пригадайте:

1. Що таке політична роздробленість? Які країни Європи пережили її в середні віки?
2. Що таке «Заповіт Ярослава» і «Тріумвірат Ярославичів»? Як ці явища пов'язані з політичною роздробленістю Русі-України?
3. Які зовнішні фактори XII ст. впливали на політичне дроблення Русі-України?

1. Передумови і причини політичного дроблення Русі-України. Політична роздробленість Русі-України охоплює період із **кінця XI – до середини XIII ст.** За цей період сформувалось таке явище як **удільне князівство** – територія, закріплена за князем як власне спадкове володіння. На **Любецькому з'їзді князів 1097 р.** поділ держави на уділи був остаточно узаконений.

У XII ст. на території Русі-України виокремилась низка самостійних князівств: Київське, Чернігівське, Переяславське, Галицьке, Волинське, Ростово-Суздальське, Смоленське, Тмутороканське, Полоцьке, Туровське, Тверське, Муромо-Рязанське, Новгородське та ін. На початку XIII ст. їх кількість сягнула 50, а в XIV ст. – близько 250.

Період політичної роздробленості є цілком закономірним процесом в розвитку держави. Його пережили майже всі середньовічні європейські країни про які ви вже багато дізналися. Русь-Україна також мала пройти цей етап і подолати його.

Політична роздробленість Русі-України супроводжувалася князівськими міжусобними війнами. Зокрема боротьбою за Київ, який був центром політичного, культурного та економічного життя.

*Князівська міжусобиця.
Мініатюра з
Радзивіллівського літопису*

В ході міжусобиці, кордони удільних князівств залишалися майже непорушні, за виключенням випадків, коли уділ переходив від одного князя до іншого. Усі князі походили з однієї династії – Рюриковичів, які в ході боротьби розкололися на кілька ворогуючих родин. Головними суперниками були **Мономаховичі** та **Ольговичі**.

Передумови і причини політичного дроблення Русі-України поділяються на **внутрішньополітичні, економічні та міжнародні.**

Внутрішньополітичні складові:

- 1) Заповіт Ярослава Мудрого 1054 р. визначав порядок спадкоємства київського престолу від старшого брата до молодших братів, а потім, від старших синів старших братів до молодших синів. Такий порядок спадкування називається **сеньйорат**. В королівствах західної Європи переважно діяв *майорат* – коли влада передавалась лише від батька до старшого сина. Сеньйорат – хоч і справедлива, але дуже заплутана система спадкування за якої будь-хто із династії Рюриковичів мав претензії на князювання. Це одразу спричинило низку конфліктів, які з часом лише поглиблювалися.
- 2) Система сеньйорату швидко породила **князів-ізгоїв** – вихідців із князівських родин, які так і не дочекалися свого часу на князювання або були полишені спадку старшими родичами. Зародилась ворожнеча між родинами Рюриковичів. У 1078 р. формується гілка **Ольговичів** на чолі з князем **Олегом Святославичем**, сином великого князя Святослава. Князь Олег, не отримавши батьківського спадку на Чернігів, об'єднав довкола себе князів-ізгоїв та за допомогою половецьких орд розпочав велику міжусобну війну.
- 3) Любецький з'їзд князів **1097 р.** проведений **Володимиром Мономахом** (князем Переяславським, а згодом і Київським) мав на меті припинити міжусобиці, тому спільним рішенням було затверджено право кожного князя передавати в спадок свої володіння власним дітям, а не старшим родичам. **Це узаконило існування вже наявних удільних князівств та закріпило політичну роздробленість Русі-України.** Але водночас, це спричинило нову хвилю конфліктів, в ході яких деякі князі намагались відібрати володіння в одне одного.
- 4) В умовах князівської міжусобиці посилюється **боярство** – соціальний стан аналогічний графам і баронам середньовічної

*Пам'ятник
князям-учасникам
Любецького
з'їзду 1097 р.
Місто Любеч.
Чернігівська
область.
Скульптор
Г. Єршов*

Європи. Бояри були воєначальниками і отримували землю за службу в князівській дружині. Вони могли отримувати наділи одночасно від кількох князів. Боярський стан не був замкнений, до нього могли потрапити усі впливові й заможні вільні люди. Потребуючи війська, удільні князі продавали частину земель або надавали її своїм прихильникам. Так деякі бояри ставали впливовішими за окремих князів.

- 5) Усі князі походили з одного роду – **Рюриковичів**, тому були приблизно **рівні одне одному**. Як наслідок, в Русі-Україні не сформувалось поняття «божественної обраності» і недоторканості правителя. Будь-хто з його родичів міг кинути йому виклик.
- 6) **Грабіжницький похід на Київ** владимиро-суздальського князя Андрія Боголюбського в **1169 р.** став серйозним ударом для політичного, релігійного та культурного статусу Києва, як центру Руської держави. Боголюбський жадав знищити Київ, як суперника аби посилити роль свого Владимиро-Суздальського князівства.
- 7) В Русі-Україні **не було законів про міське самоврядування**, тому великий київський князь не мав способів, як стимулювати швидкий розвиток міст і спиратися на них в боротьбі проти бунтарів.

Взяття в полон Агнешки — дружини великого київського князя Мстислава Ізяславича у 1169 р. під час нападу Андрія Боголюбського. Мініатюра з Радзівілівського літопису

Цікава цитата

«Грабували війська Боголюбського увесь Київ, і монастирі, і Софію, і Десятинну Богородицю, і не було помилування нікому: церкви горіли, християн убивали, і всі святині забрали і монастир Печерський підпали. Військо Боголюбського повернулося до міста Владимир з возами награбованих святинь, майна...і з прокляттям».

Іпатівський літопис, з копії XV ст.

Хто такий Андрій Боголюбський? Висловіть думку: чому він прагнув повного розорення Києва? За допомогою інтернет-ресурсу дізнайтесь, які Київські релігійні святині досі перебувають в Росії завдяки грабункам Андрія Боголюбського?

Економічні складові:

- 1) На початку XII ст. Русь-Україна була **велетенською державою** з площею майже 800 тис. км². Проте в країні не було розгалуженого апарату влади, розвиненої мережі доріг, швидких засобів зв'язку. В керуванні віддаленими регіонами, великі князі покладалися на удільних намісників (зокрема родичів), які або не справлялись з усіма повноваженнями або прагнули більше самостійності.
- 2) В **багатонаціональній Русі-Україні** окрім слов'ян, які становили більшість населення, проживало понад два десятки інших племен балтського, угро-фінського, тюркського походження. Всі вони знаходились на різному рівні розвитку, мали свою культуру, мову і далеко не завжди долучались до державотворчих процесів, а іноді навіть опиралися їм.
- 3) **Прибуття половців** у Північне Причорномор'я сповільнило розвиток південних русинських міст. Їх напади впродовж XII ст. **перерізували доступ до торгівельних шляхів** в напрямку Чорного та Каспійського морів.
- 4) Деякі удільні князівства почали **карбувати власну монету**, що погіршувало якість та цінність грошей в державі, ускладнювало товарообіг.

*Срібник
тмутороканського
князя Мстислава. XI ст.*

Міжнародні складові:

- 1) Хрестові походи XI-XIII ст. відкрили європейським народам **альтернативні шляхи торгівлі** з Візантією та країнами Близького Сходу. Це зменшило товарообіг по шляху «із варяг у греки» завдяки якому розвивалася Русь-Україна. Торгівельні зв'язки між князівствами почали слабшати.
- 2) Внаслідок Четвертого хрестового походу 1204 р. було знищено цілісність Візантії, а її столицю – Константинополь пограбовано. Русь-Україна втратила найважливішого політичного і

Князівська дружина на марші. Сучасна ілюстрація

торгівельного партнера. **Київ опинився осторонь великих торгових шляхів.** З появою нових центрів торгівлі та нових торгових шляхів, удільні князівства стали тяжіти до інших напрямків. Північно-східні князівства тяжіли до балтійського регіону (Тевтонського ордену та Литви), західні князівства прагнули контактів з Польщею, Чехією та Угорщиною.

- 3) Монгольська навала на Русь-Україну 1238–1241 рр. знищила шанси на централізацію держави. Сплундрований Київ остаточно втратив роль об'єднуючого фактора для руських земель. Удільні князівства, які більш-менш вціліли, виходять на самостійний політичний шлях. Так виокремлюються два нових державних осередки: **східний** (Володимиро-Суздальщина та Москва) і **західний** (Галицько-Волинська держава).

По шкалі від 1 до 10 оцініть рівень складності умов в яких розвивалась Русь-Україна? На вашу думку, який чинник найбільше сприяв дробленню Русі-України на уділи? Обґрунтуйте думку.

2. Київське князівство. Київське князівство було серцем Русі-України. До XII ст. на його теренах існувало 79 великих міст (*градів*), а головне місто – Київ, налічувало понад 50 тис. жителів. Через територію Київського князівства протікала низка річок, які сполучали його з іншими князівствами Русі-України. Київ стояв на перетині міжнародних торгових шляхів: двох сухопутних та одного водного.

Сухопутний «Залозний» шлях поєднував руські землі з країнами Азії та Близького Сходу. «Соляний» шлях, також сухопутний, забезпечував всю Русь-Україну кримською сіллю – дуже цінним на той час товаром. «Грецький» водний шлях (він же «*шлях із варяг у греки*») сполучав Київ з балтійськими та скандинавськими народами, а також дозволяв торгувати з Візантією. Окрім цього, Київ мав тісні торговельні зв'язки із середньовічними Прагою та Краковом, які отримали потужний поштовх до розвитку завдяки торгівлі з Київським князівством.

Забудова середньовічного Києва (XI–XIII ст.) Сучасна модель-реконструкція

Цікава цитата

«Проблема полягала в тому, що великокнязівський титул, самовільно привласнений Андрієм Боголюбським, викликав на Русі критичне ставлення. Те звання, було нерозривно пов'язане з Києвом. Без Києва, Андрія великим князем ніхто не визнавав і формально, він залишався одним з удільних князів».

Михайло Брайчевський, український історик XX-XXI ст..

Про які наслідки спустошення Києва Боголюбським наголошує автор цитати? Чому Київ мав традиційно найвищий статус серед руських князівств?

Більшою мірою, Київське князівство пролягало на Правому березі Дніпра, а Лівий берег займала лишень невеличка смуга. Південні околиці Київського князівства оточували потужні оборонні лінії – **Змієві вали** (фортеці й довгі земляні насипи). Ці споруди стримували напади кочівників, які відбувались впродовж всієї історії Русі-України.

Впродовж 1132-1205 рр. тривав активний період боротьби князівських родин за Київський престол. Основними суперниками були Мономаховичі та Ольговичі. Обидві гілки брали собі в союзники племена торків, половців, чорних клобуків, залучали до своїх чвар армії правителів Польщі, Угорщини, Литви.

За період з 1146 по 1246 рр. Києвом правило 24 князі, які 47 разів приходили до влади, а їх середній термін перебування на троні складав півтора роки. Ці дані є свідченням тривалої та жорстокої боротьби за верховну владу. В Києві жив митрополит (глава руської церкви), були розташовані головні храми та монастирі, тут проходили важливі торгівельні шляхи. Тому князь, який володів Києвом,

міг претендувати на верховну владу серед інших Рюриковичів та володів беззаперечним економічним і культурним впливом.

У 1169 р. та 1203 р. Київ зазнав спустошливих нападів з боку владимиристо-суздальських та смоленських князів. З метою ліквідувати статус Києва як культурно-політичного центру, нападники нищили перш за все храми, церкви та монастирі, викрадали ікони та

Реконструкція первинного вигляду Софійського собору

інші святині. Але навіть після таких потрясінь Київ відновлювався, а його вагомий статус в руському суспільстві зберігався. Коли у 1240 р. до київських мурів підступили монголи, вони були вражені масштабами Києва, хоча узріли лише далеку тінь його колишньої величі.

На початку XIII ст. в Русі-Україні існувало 50 великих монастирів, із них 17 було сконцентровано в Київському князівстві. В Києві впродовж X-XIII ст. були збудовані найвизначніші зразки руської архітектури: Десятинна церква, Софійський собор, Михайлівський золотоверхий собор, Києво-Печерська лавра. При Софійському соборі існувала школа для дітей, діяла найбільша на Русі бібліотека та скрипторій в якому впродовж XII ст. були написані такі визначні пам'ятки руської літератури, як «Повість минулих літ», «Повчання дітям Володимира Мономаха» та «Слово о полку Ігоревім». Без цих джерел було б неможливим відтворити історію нашої середньовічної держави.

Софійський собор, завершений у в 1037 р. Сучасний вигляд

Яку роль в Русі-Україні відігравало Київське князівство?

3. Переяславське князівство. За легендою, назва поселення «Переяслав» народилася після 992 р. коли перед вирішальною битвою між печенігами і русичами, богатир Микита Кожум'яка голіруч здолав у двобої найкращого печенізького воїна, примусивши печенігів втекти без бою. Князь Володимир Великий на честь перемоги наказав звести град на місці двобою і назвав його Переяславом, що дослівно означає «Переїняти славу».

Впродовж всієї своєї історії з кінця X і до середини XIII ст. Переяславське князівство виконувало **оборонну функцію**, захищаючи Русь-Україну від нападів кочівників зі степу. Внаслідок цього, князівство майже ніколи не було полі-

Микита Кожум'яка долає печенізького воїна. Мініатюра з літопису XV ст.

Реконструкція Михайлівського собору (XI ст.), що стояв в центрі Переяславської фортеці

потужну прикордонну оборонну лінію. Завдяки тутешнім родючим землям добре розвивалось землеробство і скотарство.

З Переяслава почалась велика русько-половецька війна. У **1095 р.** тут були вбиті половецькі хани Кітан та Ітлар, які прибули на перемовини з тоді ще переяславським князем Володимиром Мономахом. Згідно Київського літопису, найвідомішим правителем

Пам'ятник Володимиру Глібовичу в місті Переяслав та пам'ятний знак на честь першої літописної згадки про Україну

Переяслава був князь **Володимир Глібович** (1169-1187 рр.), який боронив край від половецьких орд. Після невдалого походу князів проти половців в 1185 р. Переяславське князівство опинилося відкритим для ударів кочівників. У 1186 р. половці напали на князівство, але Володимир Глібович зміг відбити напад, а наступного року відігнав половців від кордонів Русі-України. У **1187 р.** під час походу князь захворів і помер. В розповіді про гибель князя, автор Київського літопису вжив щодо земель Південної Русі назву «Україна»: «І плакали по ньому всі переяславці...За ним же Україна багато потужила». Так з датою смерті Володимира Глібовича пов'язана **найдавніша літописна згадка назви «Україна».**

тично самостійним і залежало від Києва. Переяславські бояри були відомі своєї військовою майстерністю та вірністю Київському престолу, що вигідно вирізняло їх від бояр інших князівств, де боярство боролось проти удільних князів намагаючись захопити всю владу в свої руки.

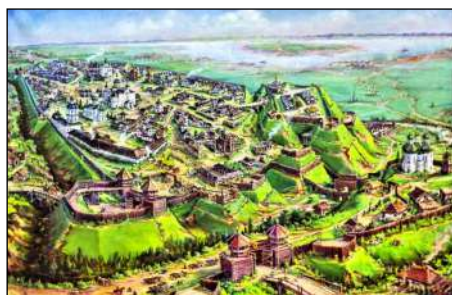
Найбільш розвиненим містом князівства було місто Переяслав, яке багатіло за рахунок Залозного і Соляного торгівельних шляхів. Усі інші поселення в князівстві були фортецями, які разом утворювали

Як історія Переяславського князівства пов'язана із назвою нашої сучасної держави? Чи справедливо назвати Переяславське князівство «щитом Русі-України»? Доведіть або спростуйте це твердження.

4. Чернігівське князівство. Чернігівське князівство було одним з найбільших та найвпливовіших князівств протягом всієї історії Русі-України. Воно виокремлюється ще в 1024 р., коли Ярослав Мудрий, щоб примиритися з братом Мстиславом, створив для нього окремих Чернігівський уділ, який згодом у 1054 р. успадковує Ярославів син Святослав.

Простягаючись далеко на північ і на схід від сучасного Чернігова, Чернігівське князівство виконувало **функцію контролю над північно-східними слов'янськими племенами** радимичів і в'ятичів, які повільно втягувались у державотворчі процеси. Окрім чернігівських земель, князівство включало два окремих регіони на півдні: **Тмутороканське князівство** і **Білу вежу**, які контролювали торгові шляхи з Близького Сходу.

*Середньовічний Чернігів.
Сучасна реконструкція*

*Спасо-Преображенський собор у Чернігові.
Найдавніший собор України, закладений в 1030 р.*

Чернігівські землі поділялись на 16 уділів та відносились до економічно розвинених, але в господарському розвитку були неоднорідні, через велику кількість густих лісів та непрохідних боліт. Місто Чернігів було другим за значенням після Києва. Десятки ін-

ших міст (понад 40), які входили до складу князівства були почасти віддалені одне від одного і не мали якісних шляхів сполучення.

З 1097 р. виділяється окрема чернігівська гілка Рюриковичів – Ольговичі. Залучаючи на свій бік половців, Ольговичі впливали на політику Києва та були головними учасниками міжусобної війни XII-XIII ст. Певний час Ольговичі навіть володіли Києвом.

Через невдалий похід чернігівського князя Ігоря Святославича в 1185 р. проти половців, Чернігів втрачає контроль над Тмутороканським князівством та Білою вежею. Це дало Візантії можливість відновити свій вплив на Кримському півострові. На початку XIII ст. через невдалі війни за Київ та внаслідок подальшого дроблення на уділи Чернігівське князівство занепадає.

У 1239 р. Чернігів захоплюють монголи. Із Чернігівської, Київської та Переяславської землі монголами було утворено єдиний Київський улус, як складову Золотої Орди. Ординські намісники – баскаки, сиділи у найбільших містах улусу, а головна ставка хана кочувала разом із ним по степах. У важкі часи ординського панування, збереження самобутності народу трималося на староукраїнській мові, православній вірі та єдиних законах «Руської правди». Ці основи зберезуться і після XIV ст., коли Велике князівство Литовське утвердить тут свій вплив.

Яку роль в історії Русі-України відіграло Чернігівське князівство?

5. Галицьке і Волинське князівства. Галичина мала дуже вигідне розташування. Обрамлена із заходу Карпатами, а з півдня та сходу річками Дністер та Прут, вона мала надійний природний захист від набігів кочовиків. Через її землі проходили транзитні шляхи із Києва на захід до Польщі, Чехії, Німеччини та Угорщини. Галицькі землі відрізнялися щільною густотою населення та високим рівнем розвитку господарства. Розташування на перетині торгівельних шляхів сприяло розвитку тутешніх міст. В Галичині також були свої родовища солі – важливого в середньовіччі товару.

Галицькі землі стали частиною Русі-України в 993 р. після військового походу князя Володимира Великого. Після смерті Ярослава Мудрого, окрему князівську династію в Галичині утворив його онук – тмутороканський князь **Ростислав Володимирович**. Одружений на угорській принцесі Ланці, князь Ростислав отримує підтримку від угорського короля Бели I та з допомогою угорських військ утверджує свою владу в князівстві. Його сини Рюрик, Воло-

- Походи монголів у 1223-1242 рр.
- Русь напередодні монгольської навали
- Межа руських територій, що зберегли незалежність від монгольських ханів
- Центри земель-князівств

Русь-Україна в XIII ст. напередодні монгольської навали

Через які князівства пройшла монгольська навала?
Опишіть географічний маршрут монгольського вторгнення.

*Галицькі бояри тягнуть на страту Анастасію — дружину Ярослава Осмомисла.
Художник К. Лебедев*

дар і Василько спираючись на підтримку галицьких бояр в **1084 р.** проголосили себе галицькими князями. Так утворився **Тріумвірат галицьких Ростиславичів** на противагу Тріумвірату київських Ярославичів. В наступні роки, Ростиславичі відстоять свої права на Галицьку землю.

Для Русі-України Галицьке князівство виконувало **функцію культурного обміну й торгівлі з європейськими королівствами**: Польщею, Угорщиною, Чехією,

Священною Римською імперією (Німеччиною). Галичина була багата на ліс та родючі вологі ґрунти, тому тут дуже добре розвинулось землеробство. В тваринництві першочергова увага надавалась розведенню коней, адже в умовах міжусобних війн князі потребували численної кінноти. В цій справі галицьким князям допомагали торки і половці, які служили скотарями. Особливий розвиток в галицьких містах набула ювелірна справа, ливарництво, виготовлення зброї та вичинка шкур диких звірів – все це у великій кількості продавалося за кордон.

На торгівлі багатіли галицькі бояри, які на середину XII ст. перетворились на потужну силу з власними військовими дружинами та намагались впливати на князів. Передостанній галицький Ростиславич – **Ярослав Осмомисл** (1152-1187 рр.) приклав багато зусиль аби розширити свої володіння аж до пониззя Дунаю, щоб вийти на великі торгівельні шляхи, які вели у Південну та Центральну Європу. Його дії призвели до активного розвитку галицьких міст, ремесел та зовнішньої торгівлі.

Щоб захиститись від половців, Ярослав Осмомисл наказував посилювати оборонні укріплення, а щоб не зазнавати нападів від Польщі та Угорщини заручився союзною підтримкою з їх великим сусідом – Священною Римською імперією. За продуманість своєї політики, князя прозвали *Осмомислом*, тобто тим, хто має «вісім мислів» (вісім думок). Більшість свого життя, Ярослав присвятив боротьбі проти бояр, але марно. Помираючи без законних нащадків, він фактично залишив Галич у спадок боярам.

Волинь розташована на північний схід від Галичини. До складу Русі-України вона увійшла в 981 р. внаслідок західних військових походів Володимира Великого. Подібно Переяславу, Волинська земля сформувала тісні зв'язки з Києвом і до середини XI ст. не мала власної князівської династії. У 1060р. тут утверджується тмутороканський князь Ростислав Володимирович, засновник роду Ростиславичів. Саме із Волині, його нащадки поширяють владу на Галицьке князівство.

*Місто Володимир
(столиця Волині) у XII–XIII ст.
Сучасний план-реконструкція*

У 1130-х роках Волинь розділяється на уділи з яких виділяється найсильніше Володимирське князівство. Його очолює онук Володимира Мономаха **Ізяслав Мстиславич**. Володимирські князі з родини **Мстиславичів** наново об'єднують Волинське князівство. **Роман Мстиславич** (1170-1205 рр.) будучи самостійним правителем, здобуває в 1199 р. Галич і утворює єдине **Галицько-Волинське князівство**. Його видатні сини **Данило** і **Василько** перетворюють цей край на найпотужнішу державу Центрально-Східної Європи. Талановиті дипломати та організатори, Данило і Василько Романовичі прикладуть усіх зусиль аби возз'єднати землі Русі-України та захистити їх від Золотої Орди.

За яких обставин утворились Галицьке і Волинське князівства?

6. Залісся. Землі, які простягались за північними лісами Чернігівського князівства називались Заліссям. Тут проживали нечисленні угро-фінські племена. За Володимира Великого та Ярослава Мудрого в Заліссі засновуються кілька міст, головним з яких стає Суздаль. Заліський край виконував **функцію колонії для освоєння нових земель**. З кінця XI ст. сюди масово переселяються слов'яни тікаючи від наслідків князівських міжусобиць. Слідом за простолюддям прибувають князі-ізгої та формують власні уділи. Так утворюється Ростово-Суздальська земля.

Вправа-гра

Впродовж XII ст. на Ростово-Суздальських землях формуються численні міста, серед яких виділяються два – Владимир та Москва. Довкола Владимира збирається Владимиро-Суздальське князівство очолюване князями-ізгоями, які конкурують з Києвом за політичне лідерство на руських землях. У XIII ст. відбувається піднесення Москви, утворюється Московське князівство, яке спираючись на Золоту Орду, силою об'єднає довкола себе всі інші землі Залісся.

Московією також правили князі-ізгої, що обумовлювало їх агресивну політику та прагнення до якомога скоріших територіальних надбань. Натомість Русь-Україна сприймалась московитами як історична колиска, без якої їх власна історія неповноцінна.

Чим Залісся суттєво відрізнялось від інших земель Русі-України?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Ослаблення Русі-України внаслідок міжусобних війн, посприяє піднесенню Литви у XIII ст., яка врешті звільниться від політичної залежності.
2. В умовах князівської міжусобиці відбувається поглиблення відносин між окремими удільними князівствами та європейськими державами: Польщею, Угорщиною, Тевтонським орденом, Литвою.
3. Навіть перебуваючи в стані політичної роздробленості, Русь-Україна нанесла монголам суттєвих втрат. Як наслідок, монгольський натиск в Польщі, Угорщині, Чехії та Сербії впродовж 1240-х рр. відбувався вже з меншою силою.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Доповнюючи одне одного, провідні князівства Русі-України заклали принципи народної солідарності заради спільного виживання. Це є неодмінна основа для поступового формування нації.
2. Намагаючись провадити самостійну політику, Галицьке і Волинське князівства поглиблюють відносини з Угорщиною та Польщею, укладаючи впродовж XI-XII ст. шлюбні та військові союзи, які сприятимуть культурному обміну.
3. Політична роздробленість та міжусобна війна зробили Русь-Україну слабкою перед монгольським вторгненням 1237-1241 рр.
4. Становлення Галицько-Волинського князівства допоможе зберегти староукраїнську самобутність в умовах буремних подій XIII-XIV ст.
5. Князівська міжусобиця породила Владимиро-Суздальське та Московське князівства – головних конкурентів Києва. Московія відіграватиме вагомую роль в історії українських земель починаючи з XVI ст.

Дати для запам'ятовування:

1084 р. — утворення Галицького князівства.

1169 р. — похід на Київ владими́ро-суздальського князя Андрія Боголюбського.

1187 р. — перша писемна згадка про Україну.

1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави.

1238–1241 рр. — Монгольська навала на Русь-Україну.

Історична
бесіда

1. Політична роздробленість Русі-України була закономірним процесом чи її можна було уникнути? Обґрунтуйте свою думку.
2. Чи можна вважати сучасну російсько-українську війну відгомонам процесів, що відбувались в Русі-Україні у XI-XIII ст.? Аргументуйте відповідь.

Тест до теми

§ 14. ВІДНОСИНИ РУСЬКИХ КНЯЗІВСТВ ІЗ СУСІДАМИ. УКРАЇНА – КРАЙ ВІЙСЬКОВОЇ ЗВИТЯГИ.

Пригадайте:

1. Яку небезпеку можуть являти кочівники для землеробських держав?
2. Що спонукало кочівників до переселень?
3. Які вигоди обом сторонам приносить союз між землеробською державою та кочівниками?
4. Як складались відносини Русі-України з її сусідами в IX-X ст.?

1. Торки і чорні клобуки. Після розгрому печенігів Руссю-Україною в 1036 році, більшість представників цього племені покидають Північне Причорномор'я, а решта оселяються з русичами у Київському, Чернігівському та Переяславському князівствах. Спорожнілі печенізькі кочовища займає інше, споріднене їм тюркомовне плем'я, відоме під назвою **торки** або ж гузи. З кінця IX ст. вони проживали в регіоні між Каспійськими степами та українським Приазов'ям і були добре відомі жителям Русі ще за часів панування печенігів. В руських літописах торки вперше згадуються під **985 р.**, як союзники київського князя Володимира Великого в поході проти Волзької Булгарії.

Генетично, торки споріднені сучасним туркменам, азербайджанцям і туркам. Прибуття цього племені в українські степи наприкінці IX ст. було обумовлено натиском половців у Центральній Азії, які знищуючи своїх супротивників, спонукали тих рухатись далі на захід. В першій половині XI ст. торки почасти були ворожі до Русі-України. Між 1054 і 1060 роками вони вчиняли грабіжницькі напади на Переяславське і Київське князівство, але зазнавали поразок від об'єднаного війська Тріумвірату Ярославичів (князів Ізяслава, Святослава і Всеволода).

Після цих подій, частина торків переселилась до Балкан, де найнялась на службу до Візантійської імперії. Решта – вступила на службу до київських князів і отримала дозвіл розселитись між річками Рось і Росава, що охоплює межі сучасних Київщини та Черкащини. В період XI-XII ст. торки разом з іншими кочовиками, зокрема залишками печенігів, обороняли південні кордони Русі-України на Змієвих валах, відбиваючи напади войовничих народів степу.

Союзні русичам кочовики переймали землеробський стиль життя, осідали на одному місці, приймали християнство, вчилися ремеслам, засновували міста. Часи перебування торків на службі

Цікава цитата

«Маючи половців за ворогів і зазнавши поразки від Візантії, торки виявили, що їм немає місця в степах Північного Причорномор'я. Імовірно, з цих причин вони й пішли на співпрацю з руськими князями, оселяючись на прикордонних рубежах південно-східної Русі. Князі не наvertsали торків у християнство і дозволяли сповідувати язичницькі (поганські) культури, за що торків у руських літописах прозвали «свої погані».

Максим Квітницький, український історик XXI ст

Судячи із цитати, як міжнародні процеси сприяли зближенню русів з кочівниками? Чи можна вважати співпрацю Русі-України з торками прикладом культурного обміну? Що саме ці народи могли запозичити одне в одного?

у Києва залишили свій слід в назвах українських річок та міст, як от Торчин, Торчеськ, Торків та ін. Українська національна меншина гагаузи, що проживає на Одещині, за однією з гіпотез, також веде своє історичне коріння від торків.

На початку XII ст. задля більш ефективної співпраці та протистояння половцям, київські князі об'єднують всі союзні їм кочівницькі племена в єдину формацію, відому нам з літописів як **чорні клобуки**. Таку назву вони отримали за поширення носити високі чорні шапки. Перша літописна згадка про них датується **1146 р.**

Чорні клобуки

На наступне століття, чорні клобуки стають вагомим чинником в усіх внутрішньополітичних процесах Русі-України. Чорні клобуки служать князям тілоохоронцями, займають важливі посади при дворі Великого київського князя, мають голос при вирішенні дипломатичних та військових питань. За традицією XII ст., третину військ київського князя складали підрозділи чорних клобуків, поряд з княжою дружиною та міським ополченням. Цей племінний союз настільки глибоко інтегрувався в державні процеси Русі-України, що навіть арабські та перські історики XIII ст. називали наш край «державою русів та чорних шапок».

Як склались відносини торків та чорних клобуків з Руссю-Україною? Який спадок залишили по собі торки на українських землях?

2. Половці. Інакше склались відносини Русі-України із **половцями** (самоназва «кипчаки»). В середині XI ст. цей тюркомовний народ прибув у Північне Причорномор'я із Каспійських та Волзьких степів приєднуючи до себе інші кочові племена або змушуючи їх тікати далі на захід. Перша згадка в руських літописах про половців датується **1055 р.** В період 1050-1080-х років половці здійснили ряд спустошливих набігів на Русь-Україну, Угорщину та Візантію, за союзників мали Болгарське царство. З кінця XI ст. служили візантійцям як найманці.

У **1068 р.** половецьке військо нанесло важку поразку об'єднаним військам Тріумвірату Ярославичів у **битві на річці Альта**. Але восени того ж року, один з тріумвірів – чернігівський князь Святослав Ярославич розбив половецьке військо у **битві на річці Снов**, полонивши половецького хана. Це була перша відома перемога русичів над половцями, завдяки якій загроза нових набігів тимчасово зникла.

Повністю знешкодити ворога князям не вдалось, бо половці не мали постійних поселень, а жили у так званих «вежах» – великих юртах на колесах, пристосованих до швидкого переміщення в степу. Попри невловимість, половці мали свою державність. **Половецькі союзи** ділились на **Чорну Куманію** від східного Приазов'я до гирла Волги та **Білу Куманію** від західного Приазов'я до Дунаю (сучасні території Запорізької, Херсонської, Миколаївської та Одеської областей). Це були монархії без чіткої системи спадкування влади.

*Битва з половцями.
Мініатюра*

*Шолом
половецького
вершника.
XIII ст.*

Хан – назва титулу правителя у тюркських народів.

Перша велика війна між Руссю-Україною і половцями тривала у **1095-1117 рр.** Причиною до ескалації стало вбивство русичами ханів Ітлара та Кітана, які приїхали на перемовини в Переяслав

до князя Володимира Мономаха. За помсту взявся **хан Боняк**, який об'єднав довкола себе племена Білої Куманії. Руські князі на чолі з Великими князями Київськими Святополком II Ізяславовичем та Володимиром Мономахом здобули перемогу. Запорукою успіху стала єдність серед більшості князів, злагодженість у військових діях і наступальна тактика. Натомість половці виявились менш мобільними через те, що вже переходили до напівосілого способу життя.

Друга велика війна 1172-1203 рр. спалахнула за **хана Кончака**, який керував племенами Чорної Куманії. Ця подія співпала з періодом політичної роздробленості Русі-України та міжусобною боротьбою князівських гілок Мономаховичів та Ольговичів за Київський престол. Кончак втрутився в боротьбу на боці Ольговичів розраховуючи на багату здобич. Після перемоги над руськими військами в 1176 р. половці згодом зазнають ряд важких поразок. Зухвалими діями та грабунками, Кончак спровокує проти себе й Ольговичів.

Драматичні протистояння тої доби описані в пам'ятці руської літератури XII ст. «Слові о полку Ігоревім». Незлагодженість в таборі молодших Ольговичів призвела до розгрому їх дружин Кончаком в 1185 р. Традиція укладення русько-половецьких династичних союзів також ускладнювала рішучість дій з обох сторін. Ця війна не виявила переможців, натомість призвела до спустошення периферійних зі степом князівств – Переяславського, Чернігівського та Київського, де відбулося більшість битв. **У запеклій війні русів з кочівницьким світом в XII ст. народжується назва «Україна» — край, що бореться за свою свободу.**

Третій період взаємовідносин Русі-України з половцями **1223-1240 рр.** пов'язаний з **ханом Котяном**, правителем Білої Куманії. Головною подією цього етапу була монгольська загроза. Зазнавши поразки від монгольських військ у Волзьких степах в 1220-1223 рр. Котян намагався зібрати всі русько-половецькі сили разом аби дати вирішальний бій сильним загарбникам. В умовах міжусобної ворожнечі, князі не проявили достатньої солідарності, прирікши всю державу на катастрофу. Розгром монголами половців зумовив їх переселення до Болгарії та Угорщини.

Яку роль відіграли половці в історії Русі-України?

3. Крим у середні віки. Зручне географічне положення Кримського півострова з його м'яким кліматом та численним морськими бухтами завжди робило його привабливим для народів Північного Причорномор'я. Впродовж всього Середньовіччя Крим перебував під сильним культурним впливом кочівницьких племен: гунів, аварів, хозар, печенігів, половців.

Між IV-V ст. Кримським півостровом упевнено володіли гуни. Вони знищили тут античну грецьку та римську спадщину та значною мірою витіснили нащадків сарматів. З другої половини V ст. на півострові утверджується Візантійська імперія: відновлюється міське життя, ремесла і міжнародна торгівля. Панування в Криму дозволяло Візантії контролювати всю Чорноморську торгівлю. Головним торгівельним осередком стає місто **Корсунь**, засноване на давньогрецькому місті Херсонес.

Періодичні двірцеві перевороти у Константинополі та географічна віддаленість від Криму не дозволяли візантійцям утвердитись в ньому остаточно. Впродовж VII-IX ст. півострів переходить з рук у руки до хозар, угорців, візантійців та печенігів. Кожен з цих народів залишив свій слід в етногенезі кримського населення, родовід якого є вельми строкатим.

Для Русі-України товарно-грошові відносини були ключовим фактором розвитку, оскільки держава багатіла на посередницькій торгівлі між Європою та Азією. Перших Рюриковичів приваблював Крим з його добре розвиненими приморськими містами. Контроль над ними дарував можливість для швидкого та вигідного продажу зібраного полюддя в інших країнах. Саме боротьба за Крим стала одним з факторів прийняття Володимиром Великим християнства східного обряду. З **988 р.** півострів закріплюється за Руссю-Україною як подарунок від Візантії за прийняття князем християнства.

Населення Криму складалось із хліборобських народів та скотарів. Гірські долини використовувались для вирощення сільськогосподарських культур, а центральні та північні полонини були ідеальним місцем для розведення худоби. Кочівницький та землеробський світи завжди перебували в Криму поряд. Приморські міста отримували мали від кочівників вигоду, як від торгівельних посередників. Натомість степовики обмінювали у містах свою продукцію на товари розкоші, зброю, посуд та ін.

Контроль Русі-України над Кримом ускладнюється в другій половині XI ст., коли в Північне Причорномор'я прибувають по-

ловці. Вони перекривають доступ до чорноморської торгівлі, створюючи загрозу всім, хто перетне межу Змієвих валів у південному напрямку. Користуючись нагодою, Візантія відновила свій вплив над Кримським узбережжям. В XII ст. сюди проникають італійські купці – генуезці та венеціанці, які маючи розвинений флот обслуговували візантійську торгівлю.

Після захоплення Константинополя хрестоносцями в 1204 р., венеціанці на пів століття беруть кримські чорноморські шляхи повністю під свій контроль. Південний Крим з його портовими містами залишається у володінні *Трапезундської імперії* (держави хрестоносців), а північ півострова зберігається за кочівниками.

Вправа-гра

В чому полягала економічна привабливість Криму? Чому жодна із середньовічних держав не могла надовго втримати над ним контроль?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Половецькі найманці XI-XII ст. допомогли Візантії подолати зовнішніх ворогів та зберегти свій вагомий політичний вплив на міжнародній арені до першої половини XII ст.
2. Прибуття половців до Угорщини відіграло важливу роль у боротьбі короля Бели IV з угорськими аристократами. Водночас, це пришвидшило вторгнення монголів у Центральну Європу, оскільки хан Батий жадав гибелі усіх половецьких ханів.
3. Половці Північного Причорномор'я фактично заблокували дунайсько-чорноморську ділянку торговельних шляхів у Південно-Східній Європі. Розгром половецьких орд руськими князями наприкінці XII ст. сприяв недовгому відновленню торговельних сполучень по річках Дунай і Дністер.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Торки та союз чорних клобуків підсилили Русь-Україну в захисті її кордонів від нападу ворожих степовиків.
2. Русько-половецькі війни заважали скорішому завершенню політичної роздробленості Руської держави.
3. Поява половців в Північному Причорномор'ї заблокувала торговий шлях «із варяг у греки». Кораблі Русі-України втратили можливість спускатись по Дніпру в Чорне море і торгувати з Візантією, що сповільнило розвиток руських міст, зокрема Києва.
4. Кочові народи українських степів XI-XII ст. відіграли вагому роль в етногенезі сучасних українців, а також залишили свій слід в мові, культурі та географічних назвах.

5. Перехід Криму до складу Русі-України наприкінці X ст. сприяв налагодженню відносин між Києвом та Візантією. Також Київські князі отримали можливість використовувати власний ресурс для міжнародної торгівлі, не покладаючись лише на посередництво Візантії.
6. Утвердження половців в Криму у XII ст. сприяло етногенезу кримсько-татарського народу, який має генетичну спорідненість із половецькими племенами.

Дати для запам'ятовування:

985 р. — перша літописна згадка про торків.

1055 р. — перша літописна згадка про половців.

1068 р. – битва на річці Снов, перша перемога русичів над половцями.

Історична
бесіда

Дослідіть обставини половецької дипломатичної місії 1095 року до Переяславського князівства. Зокрема зверніть увагу на обставини вбивства русичами ханів Ітлара та Кітана. Як джерела та історики пояснюють причини цього вбивства? Висловіть думку: чи можна вважати убивство Ітлара та Кітана єдиною причиною довготривалих війн між половцями та Руссю-Україною?

Тест до теми

§ 15. КУЛЬТУРА РУСИ-УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIII СТ.

Пригадайте:

1. Що сприяло піднесенню культури під час правління Володимира Великого і Ярослава Мудрого?
2. Як виникнення та поширення писемності вплинуло на розвиток освіти в Русі-Україні?
3. Чому розвиток архітектури та мистецтва Русі-України відбувався під впливом Візантії?

1. Розвиток освіти та науки. Культура періоду роздробленості Русі-України переживала піднесення. Вона формувалася на основі спільної слов'янської спадщини. Водночас з розвитком старих, з'явилися нові культурні центри. Ще одним суттєвим чинником, який впливав на культуру того часу було піднесення економічного та суспільного життя. Розвиток освіти, науки та культури в період роздробленості Русі-Україні тісно пов'язаний з церквою. А належність князівств до Київської митрополії сприяла посиленню зв'язків між ними.

В другій половині XI – першій половині XIII ст. зростала потреба в освічених людях. На теренах Русі-України не було централізованої системи освіти, але відомо про вчителів-дяків та школи при церквах і монастирях. Школами «книжного вчення» називали освітні заклади для підготовки священників. Приватні школи домашнього навчання відвідували діти міщан – купців та ремісників.

Важливим освітнім та науковим осередком був Києво-Печерський монастир. Також продовжувала діяти школа для дівчат при Андріївському монастирі в Києві, заснована донькою князя Всеволода Ярославича – Анною. У ній дівчата навчалися письма, співів та різноманітних ремесел. Розвитку освіти сприяло заснування бібліотек та майстерень для переписування та перекладання книг – **скрипторіїв**.

Писемність поширювалася серед різних соціальних груп. На підтвердження цього історики знаходять написи на **берестяних грамотах** та ремісничих виробах. На таких грамотах писали спеціальними металевими стрижнями – писалами. Розвиток будів-

Лист Говенової (початок XII ст.). Берестяна грамота знайдена в м. Звенигороді (сучасна Львівська область)

ництва та торгівлі стимулювали не лише освоєння грамоти, але й арифметики. Населення Русі-України застосовувало чотири правила арифметики та використовувало дробі.

Наукові знання Русі-України формувалися під впливом перекладів античних праць та обмежувалися практичними потребами. Зростання чисельності населення стимулювало розвиток **медицини**. Медичну допомогу надавали знахарі та волхви. У статтях «Руської правди» згадується про лікарів, які мали право надавати медичну допомогу за окрему плату. Монахи Києво-Печерської лаври суттєво вплинули на розвиток медицини. Зокрема, на території лаврського монастиря заснували першу лікарню. А монах **Антоній Печерський** виготовляв відвари і мікстури та особисто доглядав хворих. Також є свідчення про лікаря Агапіта, який вмів робити хірургічні операції та лікував князя Володимира Мономаха. В «Ізборнику Святослава» міститься інформація про різні хвороби та рекомендації для їх лікування. Онука Володимира Мономаха Євпраксія написала медичну працю «Мазі», один з розділів якої присвячено гігієні тіла, лікуванню ран, важливості сну та впливу клімату на організм. Таким чином праця Євпраксії випереджала вчених Західної Європи на декілька століть

Визначте що стимулювало розвиток освіти та наукових знань Русі-України в другій половині XI – першій половині XIII ст.?

2. Книжна справа та літописання. В другій половині XI – першій половині XIII ст. зростала кількість оригінальних творів, але зберігалася перевага релігійної літератури. До створення книги залучалися різні спеціалісти: перекладачі, переписувачі, палітурники, художники, майстри, які виготовляли матеріали ля письма. Це були як монахи, так і світські люди. Виготовлення книг було дорогим і потребувало професійності. Переписували та виготовляли книги, як і в попередній період, в монастирях. Центрами переписування книг стали Київ, Чернігів, Переяслав, Галич, Володимир-Волинський. Найдавнішими рукописами, що дійшли до наших часів, є «Остромирове Євангелія» (1056-1057 рр.) та «Ізборник Святослава» (1073 р.).

Сторінка з
Ізборника
Святослава. XI ст.

Розгляньте сторінку з «Ізборника Святослава» та визначте елементи, якими оздоблювалися сторінки рукописних книг.

«Ізборник Святослава» – це збірник статей та уривків, вибраних з різних книг; богословська енциклопедія, яку в X ст. було перекладено з грецької на болгарську мову і переписану у 1076 р. для князя Святослава Ярославича (сина Ярослава Мудрого). Дослідники вважають, що «Ізборник» був переписаний не для Святослава, а для його брата Ізяслава, який на момент написання ще посідав київський престол. Після захоплення влади в Києві Святослав наказав витерти ім'я брата та вписати своє. Відома мініатюра з зображенням родини князя Святослава Ярославича виконана на окремому аркуші і пізніше вшита в рукопис. Історична цінність мініатюри полягає в тому, що це один з перших групових портретів в українській мистецькій спадщині.

Родина князя Святослава Ярославича. Мініатюра з Ізборника Святослава, 1073 р

Найпоширенішими були релігійні книги – Євангеліє та Псалтірі. Популярності набували збірники про життя та діяльність святих – **патерики**. У XII ст. створено «**Києво-Печерський патерик**» з оповіданнями про історію будівництва та засновників Києво-Печерського монастиря.

Патерик – збірка оповідей, в яких описували життя та діяльність святих.

До літературних творів належить «**Повчання дітям**» **Володимира Мономаха**. У ньому коротко подається життєпис та політичні погляди князя. Фактично це духовний заповіт нащадкам як зберегти державну єдність, де викладено думку, що правитель має діяти на користь людей і держави. Ще однією літературною пам'яткою Русі-України є «**Слово о полку Ігоревім**» (1187 р.), у якому згадується поразка від половців новгород-сіверського князя Ігоря Святославовича у 1185 р. Автор визначає, що головною причиною невдачі походу стали князівські міжусобиці. Провідною ідеєю твору є заклик до єдності та об'єднання зусиль для спільної боротьби проти половецької загрози.

*Нестор Літописець
(близько 1056 – близько
1114 рр.) на гравюрі Леонтія
Тарасевича, гравера кінця
XVII – початку XVIII ст*

Оригінальним явищем літератури середньовіччя були літописи. Ченці вели літописи з XI ст., але найдавніші з них не збереглися. Вам вже відомий літопис «Повість минулих літ», створений у другому десятилітті XII ст. Літопис описує історію слов'ян, поєднуючи біблійні сюжети і уривки з іноземних джерел та давніх літописів Русі-України, які не дійшли до наших часів. Оригінал літопису теж не зберігся, до нас він дійшов у вигляді копій як Лаврентіївський, Радзивілівський та Іпатіївський списки. Питання авторства «Повісті

минулих літ» є дискусійним. Але першим упорядником вважають монаха Києво-Печерського монастиря **Нестора Літописця**. Продовженням повісті став **Київський літопис XII ст.**, який містить важливі змістовні характеристики політичних діячів того часу. Події XIII ст. описує **Галицько-Волинський літопис**.

Продовжує розвиватися та збагачуватися усна народна творчість. Здебільшого збереглися твори, які були записані у літописах та книгах. Популярною темою творів було зображення воїнів, які протистояли кочовикам та охороняли кордони Русі-України. Перекази, легенди, казки, прислів'я та приказки дають можливість дослідити світогляд, цінності та моральні норми тогочасного суспільства.

Як змінюється тематика та жанри літератури у період роздробленості Русі-України? Чому літописи залишаються важливим джерелом інформації про минуле?

3. Розвиток архітектури та мистецтва.

Пригадайте особливості архітектури та мистецтва в період князювання Володимира Великого та Ярослава Мудрого. Як та чим прикрашали стіни тогочасних храмів та соборів?

У другій половині XI ст. кам'яне церковне будівництво поширюється на головні міста Русі-України. Спочатку в будівництві дотримувались традиції старого стилю, але з новими рисами та місцевими особливостями. З XII ст. в архітектурі слабшає візантій-

ський вплив, поширюються риси західноєвропейського романського стилю. Майстри перейшли на використання для будівництва місцевих матеріалів. У Київському та Чернігівському князівствах поширюється техніка будівництва з цегли, у Галицькому князівстві – білокам'яна архітектура.

*Успенський собор
Киево-Печерської Лаври,
XI ст. Сучасний вигляд*

*Михайлівський Золотоверхий
собор Михайлівського монастиря
в Києві, XII ст. Сучасний вигляд*

Розгляньте приклади храмових споруд і знайдіть спільні та відмінні риси. Порівняйте їх з Софійським собором, який збудовано за князювання Ярослава Мудрого.

Першим храмом того періоду став **Успенський собор Києво-Печерського монастиря**, який навесні 1073 р. заклав ігумен **Феодосій Печерський**. Для його будівництва запросили майстрів з Візантії. Розпис храму теж виконали візантійські майстри разом з найвідомішим іконописцем Русі-України **Алімпієм**. Оздоблення Успенського собору було простішим від Софійського. Завдяки скромним розмірам та чітким архітектурним формам він став зразком для церковного будівництва Русі-України та започаткував нову сторінку архітектури старокиївської традиції. Храм було зруйновано у 1941 р. і відбудовано на початку 2000-х рр. За зразком Успенського собору у 1108-1113 рр. київський князь Святополк-Михайло Ізяславович побудував **Михайлівський Золотоверхий собор Михайлівського монастиря**. У 1937 р. собор було зруйновано радянською владою. Від-

*Шиферна плита із
зображенням святих
вершників — св. Димитрія та
св. Нестора. Михайлівський
Золотоверхий монастир у
Києві. XII ст.*

*Борисоглібський собор
у Чернігові, XII ст.
Сучасний вигляд*

новлення собору відбулося після відновлення незалежності України.

З 30-х рр. XII ст. в різних князівствах формуються місцеві будівельні школи, які відбивали відмінності в архітектурних стилях Русі-України. Схожі риси та подібність до романського стилю вирізняє київську, чернігівську та переяславську архітектурні школи. Прикладом таких пам'яток є церква **Богородиці (Заступниці) в Києві** (1132-1136 рр.) та **Борисоглібський собор у Чернігові** (1128 р.).

Характерні риси архітектури періоду роздробленості Русі-України

Збереження рис візантійського стилю у старокиївській традиції.

Поширення романського стилю.

Поширення замкової архітектури.

Формування в князівствах місцевих архітектурних шкіл.

З кінця XII ст. поширюються однобанні храми пірамідальної форми. Найяскравішим зразком нового архітектурного напрямку є **П'ятницька церква в Чернігові**, споруджена наприкінці XII ст. Ошатність зовнішньому вигляду церкви надають декоративні вставки з цегли. Через витонченість форм і пропорцій дослідники порівнюють церкву з її сучасником літературним твором «Словом о полку Ігоревім» та називають її поемою в літературі. Для цього періоду характерне збільшення кількості церковних споруд у кожному князівстві. Водночас їх архітектура спрощується та набуває рис фортечних споруд, а внутрішнє оздоблення перестає бути таким витонченим та багатим як у старих київських храмах.

*П'ятницька церква
в Чернігові, кінець XII-
початок XIII ст.
Сучасний вигляд*

Поширюється замкова архітектура. Князі розбудовують фортеці та замки для захисту своїх земель, зводять укріпле-

ні садиби та монастирі. Прикладом пам'яток цього періоду є **церква Богородиці Пирогощі у Києві** (збудована в 1132 р.), **Юр'ївська церква у Каневі** (1144 р.), **Іллінська церква в Чернігові** (1128 р.). Відмінність у використанні будівельних матеріалів проявилися в архітектурі Галицького князівства. Так за князювання Ярослава Осмомисла у 1157 р. було збудовано Успенський собор та князівський палац. Єдиною пам'яткою князівства, що нині збереглася є **церква Св. Пантелеймона**. Збудована близько 1200 р. поблизу сучасного м. Галича. Дослідивши графіті на фасадах будівлі, історики прийшли до висновку, що фундатором храму був засновник Галицько-Волинської держави **Роман Мстиславович**.

Активне церковне будівництво сприяло розвитку монументального малярства та художньої різьби. Образотворче мистецтво зберігало церковний характер. Так стіни Михайлівського Золотоверхого собору прикрашали фрески та мозаїки. Одна з найвідоміших мозаїк – **«Євхаристія»**, на якій зображена символічна сцена причастя апостолів.

З добою Русі-України пов'язане становлення **іконопису**. Перші ікони завозилися з Візантії. Наприклад, **Вишгородська ікона Богородиці** – шедевр візантійського малярства – привезена до Києва перед серединою 30-х рр. XII ст. У 1155 р. ікона була вивезена Андрієм Боголюбським до Суздаля, згодом до Владимира-на-Клязьмі, а в XIV ст. перевезена до Москви, де зберігається донині. З поширенням християнства почали виникати місцеві іконописні майстерні у Києві, Чернігові, Галичі. З кінця XI ст. стає відомою іконописна майстерня при Києво-Печерському монастирі, де працював вже відомий вам київський майстер Алімпій. Унікальною пам'яткою цієї майстерні є найдавніша з відомих ікон київської мистецької школи – **ікона Богородиці зі Святими Антонієм та Феодосієм Печерськими**.

Церква святого Пантелеймона, поблизу м. Галич, кінець XII ст. Сучасний вигляд

Вишгородська ікона Богородиці

Високого рівня досягло **ужиткове мистецтво** Русі-України: виготовлення прикрас, різьблення по дереву й кістці, оздоблення зброї, скловаріння, художнє литво тощо. Було поширеним покриття виробів у техніці емалі та черні. На виробах перепліталися елементи язичницької і християнської символіки. Предмети художніх ремесел отримали популярність в інших країнах, що підтверджується археологічними знахідками на теренах сучасної Європи.

Вправа-гра

Як роздробленість Русі-України вплинула на розвиток архітектури та мистецтва?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Створення багатой духовної та матеріальної культури остаточно закріпило Русь-Україну в межах середньовічної Європи.
2. Культурні досягнення Русі-України, в яких гармонійно поєдналися запозичення та місцеві особливості, стали частиною європейської середньовічної культури.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Розвиток самобутньої культури та вирізнення мовних особливостей стали підґрунтям формування українського народу.
2. Розширення тематики літературних творів дало можливість зберегти згадки про історичні події та твори усної народної творчості.
3. Розвиток архітектури забезпечив формування самобутнього стилю в церковному будівництві, яке надовго закріпилося на українських теренах.

Історична
бесіда

Дізнайтесь більше про берестяні грамоти знайдені в Україні. Де саме були знайдені ці артефакти? Про що повідомляють ті збережені написи? Яку інформацію несуть в собі берестяні грамоти для відтворення суспільного життя Русі-України?

Тест до теми

Практичне заняття до III розділу
«Русь-Україна у другій половині
XI ст. – першій половині XIII ст.»

Урок-узагальнення знань до III
розділу «Русь-Україна
у другій половині XI ст. – першій
половині XIII ст.»

Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

§ 16. СТАНОВЛЕННЯ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

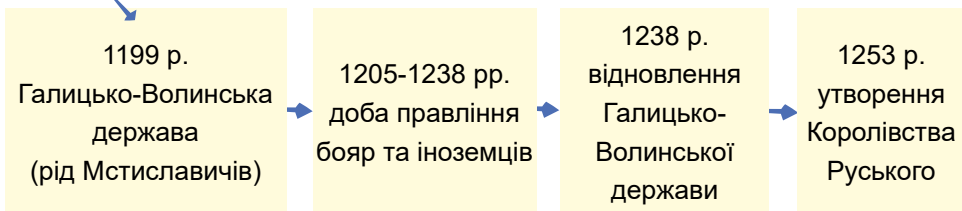
Пригадайте:

1. В якому столітті Галицькі та Волинські землі були приєднані до Русі-України?
2. В чому полягали соціально-економічні та політичні особливості Галицького і Волинського удільних князівств?
3. За яких обставин відбулось об'єднання Галичини і Волині наприкінці XII ст.?
4. В чому полягала особливість галицьких бояр?

1. Причини і обставини формування Галицько-Волинської держави. Виникненню Галицько-Волинської держави сприяло її вигідне розташування на перехресті торгових шляхів, а також важкодоступність цього краю для нападу кочівників. Процес формування єдиної Галицько-Волинської держави розпочався з Волині, яку очолювала родина Мстиславичів. Під кінець XII ст. Мстиславичі об'єднали Волинське князівство, зробивши його потужною силою.

Етапи формування та розвитку Галицько-Волинської держави

Галицьке князівство (рід Ростиславичів)

Волинське князівство (рід Мстиславичів)

*Володимир
Ярославович.
Уявний портрет
XX ст.*

*Роман
Мстиславич.
Художник
В. Штець*

Тим часом в Галичині правила родина **Ростиславичів**. Із другої половини XII ст. відбувається піднесення галицького боярства, яке багатіло на торгівлі з Угорщиною та Польщею. Галицький князь **Ярослав Ростиславович Осмомисл** (1152-1187 рр.) суттєво розширив кордони свого уділу і відкрив нові торгові шляхи, що сприяло розвитку міст. Але піднесення князівства було недовгим. З політичних та особистих причин, князь Ярослав в 1170 р. вступив у конфлікт із боярами, які стратили його другу дружину, а дітей від неї позбавили прав на престол. Для Русі-України тих часів, це був нечуваний приклад боярського зухвальства.

Сильних та впливових галицьких бояр влаштовував тільки слабкий і покірний князь. Після смерті Ярослава Осмомисла, на трон сходять його син від першого шлюбу – **Володимир** (1187-1199 рр.). Він не мав реальної влади, тому як правитель нічим суттєвим не відзначився. На думку деяких українських дослідників, князь Володимир Ярославич є автором героїчної поеми «**Слово о полку Ігоревім**» – важливого джерела з історії Русі-України XII ст.

Рід галицьких Ростиславичів мав давні династичні зв'язки з угорськими королями. Розуміючи слабкість князівської влади, Угорщина розпочала військову боротьбу за Галичину. Галицький народ був проти угорського панування. Найзаможніші бояри хотіли віддати трон онукам Ярослава Осмомисла по жіночій лінії – чернігівським князям з роду Ольговичів.

За таких умов, ініціативу проявляє волинський князь **Роман Мстиславич** (1199-1205 рр.). Його інтерес до Галичини був обумовлений кількома причинами. **По-перше**, середнє галицьке боярство запрошувало князя Романа. **По-друге**, Волинське князівство спиралося на давній союз із польськими князями, які були супротивниками тодішньої Угорщини та підтримували Волинь своїми військами. **По-третє**, князь Роман мав власну потужну дружину, перевірену у багатьох битвах. **По-четверте**, якби Гали-

чина потрапила до рук угорців, Волинь могла би й сама згодом потрапити під удар. **По-п'яте**, боротьба за Галицьке князівство відбувалась в умовах князівської міжусобиці і якби Ольговичі здобули галицькі землі, то отримали б величезний ресурс для подальшого наступу на Волинь.

Після смерті Володимира Ярославича в **1199 р.** Галич здобувають війська волинського князя Романа Мстиславича. Сили угорців та галицьких бояр переможені. Так відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств у єдину **Галицько-Волинську державу**. Ця подія мала визначальне значення, адже новоутворена держава претендувала на роль об'єднувача всієї Русі-України.

Чому наприкінці XII ст. князівська влада в Галичі занепадала? Як з цим були пов'язані галицькі бояри? Якби Роман Мстиславович не втрутився у боротьбу за Галич, які б наслідки це мало для Волинського та Галицького князівств?

2. Галицько-Волинська держава за Романа Мстиславича.

Як правитель, Роман Мстиславич відрізнявся твердим і рішучим характером, енергійністю та незрівнянною сміливістю. Його нова держава швидко набула авторитету серед інших удільних князів та здобула серйозну вагу на міжнародній арені.

У внутрішній політиці Роман Мстиславич одразу провів низку змін. Свою резиденцію він переносить у місто **Галич** (столицю Галицького князівства) аби краще контролювати галицьке боярство. Об'єднання бояр, які були в змові з угорцями та Ольговичами, виганяються з держави. Водночас Волинські бояри виявляють беззаперечну відданість Роману Мстиславичу, як і його власні брати, які в усьому підтримують політику галицько-волинського князя. Підриваючи могутність галицьких бояр князь хотів перейняти державні доходи, які вони контролювали. Ресурси були вкрай необхідні Роману Мстиславичу для втілення амбітних планів по возз'єднанню Русі-України.

У 1202 р. він здобуває Київське князівство випередивши Рюрика Ростиславича, князя-ізгоя, який

Церква Св. Пантелеймона XII ст. — єдиний повністю вцілілий зразок галицько-волинської храмової архітектури

спирався на половців. Кияни охоче перейшли під владу Романа Мстиславича, добровільно відкривши перед ним ворота міста. Остаточна боротьба за Київ закінчилась тільки в 1204 р. і в ході конфлікту місто дуже постраждало від союзних Рюрику половців. Щоб припинити інтриги Рюрика, князь Роман полонив його і наказав постригти в ченці.

В той же період, Роман Мстиславович здійснив два успішних походи проти половців, звільнивши тисячі слов'янських бранців. Розгром половців суттєво ослабив Ольговичів, які традиційно спирались на допомогу степовиків.

На **1204 р.** Роман Мстиславович стає наймогутнішим з південно-руських князів. Під його владою опинилися Галицьке, Волинське, Київське, Переяславське і Турово-Пінське князівства. За розмірами, його володіння перевершували Священну Римську імперію. В літописах Романа Мстиславича називають **«правителем усієї Русі»**. Деякі сучасні дослідники називають Галицько-Волинську державу першою дійсно українською державою.

У **зовнішній політиці** Роман Мстиславович спрямовує зусилля на розширення торгових відносин з Німеччиною, Польщею, Угорщиною та Візантією. Міжнародний статус своєї молоді держави Роман Мстиславович виборює силою і мечем. Він втручається в міжусобиці європейських правителів, допомагаючи одній зі сторін, а потім укладає вигідні союзи.

Впродовж 1190-х рр. князь Роман допомагає польському (краківському) князю Лешку Білому втримати трон від зазіхань його супротивників. Після цього утворився військовий союз між Краківським князівством і Галицько-Волинською державою.

У 1204 р. Роман Мстиславович підтримав угорського короля Андраша II в його боротьбі за престол. Обидва правителі підпи-

Цікава цитата

«Численні успіхи Романа Мстиславича у зміцненні князівської влади, і в протистоянні галицьким боярам, і в боротьбі проти зазіхань сусідів пояснюються підтримкою князя з боку вдячних широких верств простолюддя, а також волинських «ліпших мужів» (воїнів) відомих своєю вірністю».

Іван Крип'якевич, український історик ХХ ст.

Як автор цитати пояснює успіхи князя Романа Мстиславича? В середні віки, народні маси, могли бути рушіями політичних процесів? Чи вони виступали «піддатливим інструментом» в руках правителів? Аргументуйте свою позицію.

Галицький важкий кіннотник з прапором Галицько-Волинської держави. Сучасний малюнок

сали **угоду**, що захищатимуть інтереси дітей одне одного в разі смерті одного з правителів.

В 1205 р. Роман Мстиславович втрутився у міжусобицю між німецькими князями з метою отримати собі в союзники німецького короля. Прямуючи з військами до Німеччини через Польщу, він по нез'ясованим обставинам вступив у конфлікт зі своїм кривним родичем – краківським князем Лешком Білим. В липні **1205 р.** біля польського містечка **Завихвост** Роман Мстиславович загинув у нерівному бою.

Після його смерті, галицькі бояри влаштували заколот і відновили свою владу в Галицькому князівстві. Малолітні діти Романа Мстиславича чотирирічний **Данило** і дворічний **Василько**, разом з їх матір'ю **Анною** вимушені були рятуватися втечею у Волинь.

В чому полягали особливості внутрішньої та зовнішньої політики Романа Мстиславовича? Як ви вважаєте, за яких обставин заколот галицьких бояр провалився би?

3. Боротьба за трон Данила і Василька Романовичів. На

наступні тридцять років галицько-волинські землі поринули у виснажливу боротьбу. В основі боротьби лежали два протилежні прагнення: одна група борців виступала за возз'єднання та зміцнення Галичини і Волині, а друга група – прагнула роздроблення територій. До **першої групи** належали селяни, містяни, середні землевласники, сини Романа Мстиславича, а також вірні їм бояри. **Другу групу** представляло вище галицьке боярство на чолі з Володиславом Кормильчичем, угорський король Андраш II (1205-1235 рр.) і краківський князь Лешко Білий (1194-1227 рр.).

Краківський князь Лешко Білий. Художник Ян Матейко

Під приводом захисту інтересів малолітніх Данила і Василька, угорський монарх Андраш II в 1205 р. готується до вторгнення у Галицьке князівство. Він прагне включити Галичину в склад Угорщини. В цей же час у Волинь всту-

пають війська польського краківського князя Лешка Білого. Проживаючи на Волині, малолітні Романовичі були фактично позбавлені своєї спадщини.

Верхівка галицьких бояр, зацікавлена в слабкій князівській владі, запрошує на князювання дрібних удільних князів з роду Ігоровичів – онуків Ярослава Осмомисла. У 1206 р. троє братів Ігоровичів займають Галич, але швидко входять у конфлікт з боярами, не бажаючи ділити з ними владу. Декілька боярських родин було жорстоко вбито. У 1211 р. бояри закликали угорську допомогу, перемогли Ігоровичів та публічно стратили їх.

В 1213 р. в Галичину з вигнання повертається дуже впливовий боярин **Володислав Кормильчич** (1213-1214 рр.). Він був вигнаний ще за Романа Мстиславича. Кормильчич сам проголошує себе князем Галичини.

За наполяганням Анни, Лешко Білий, який в той час панував на Волині, передає Данилу в управління місто Володимир, яке стає центром накопичення сил молодих Романовичів. Волинські бояри, вірні колись Роману Мстиславичу, присягають Данилу і Васильку. Вони захищають юних князів допоки ті не зможуть. Велику роль в житті братів також відіграла їхня мати Анна, вона стає їм моральною опорою та нагадує про їх непересічну долю, яку їм судилося подолати.

Князювання галицького боярина викликало обурення в Русі-Україні. Позиції Кормильчича були дуже слабкі. Щоб стабілізувати ситуацію, Угорське королівство та Краківське князівство в **1214 р. у Спіші** уклали угоду з якою переділили між собою Галичину і Волинь.

Оскільки угорський король Андраш II мав обмежений вплив у себе на батьківщині, він намагався перетворити Галичину на свій домен і взяти від нього якомога більше зиску. Податки, побори та спроба насильно нав'язати галицькому населенню католицизм обу-

*Угорський король
Андраш II.
Мініатюра XV ст.*

*Боярин
Володислав
Кормильчич,
у 1213–1214 рр.*

Битва на Калці. Сучасна ілюстрація

Вправа-гра

рили місцевий люд, який повстав проти загарбників. На підтримку заворушенням прибув київський удільний князь **Мстислав Удатний**, відомий своєю військовою вдачею. На 1221 р. об'єднані сили князя Мстислава, галицьких повстанців та волинського війська під проводом вже змузнілого Данила Романовича вибили угорців з Галичини. Як щирий союзник, Мстислав породичався з Данилом, видавши за нього свою доньку. До своєї смерті в 1227 р., Мстислав правитиме Галицьким князівством, а Данило тим часом буде розширювати вплив у Волині.

Навесні 1223 р. тесть Мстислава Удатного, половецький хан Котян приніс тривожну звістку – до кордонів Русі-України прямувало 30-тисячне монгольське військо на чолі з досвідченими полководцями Чингізхана – Джебе і Субедеем. На з'їзді князів у Києві було вирішено дати бій монголам у половецьких степах. До походу доєдналися галицький, волинський, київський, чернігівський, смоленський, турово-пінський князі, а також орда половців. Не приєднався лише владими́ро-суздальський князь.

*Данило Романович.
Художник А. Орлюнов*

31 травня 1223 р. русько-половецьке військо, кількісно переважаючи супротивника, зустріло монголів на **річці Калка** (нині південь Донецької області). Хід битви виявив, що між князями немає згоди, а половецькі вершники не витримали натиску монголів і швидко відступили. Як наслідок, монголам вдалось розбити сили князів по окремоті. Найзавзятіше проти загарбників билися Мстислав Удатний та Данило Романович. Попри поранення, Данило зміг організовано вивести свої війська з оточення, вберігши багато життів.

Перемога на Калці коштувала монголам відчутних втрат, тому вони відмовились від подальшого просування в

Русь-Україну. Загалом, це був для них розвідувальний бій, який дав уявлення про політичну ситуацію та можливості русів.

Після битви на річці Калка міне ще п'ятнадцять років перш ніж Данило та Василько Романовичі врешті відвоюють батьківський спадок. У **1230 р.** Волинь опинилась повністю під контролем Романовичів і передана в управління князю Васильку, а в **1238 р.** князь Данило розбив сили угорців та галицьких бояр і закріпив за собою Галицьке князівство.

Того ж року, Данило зайняв Київ, а також здобув перемогу в битві над хрестоносцями під Дорогичном, поклавши край зазіханням німецьких рицарів на руські землі. **Із 1238 р. Галицько-Волинська держава була знову відновлена.** Проте святкувати не було часу. В 1239 р. монголи під проводом хана Батия вторглись на південь Русі-України.

*Василько Романович.
Уявний портрет
XX ст.*

Чому Данило і Василько Романовичі змушені були силою виборювати свої права на галицько-волинський трон? Назвіть їх основних супротивників та союзників.

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Становлення Галицько-Волинської держави завадило експансії Угорського королівства та польських князів в бік руських земель в XIII ст.
2. Втручання Романа Мстиславовича в угорські та польські міжусобиці суттєво вплинуло на внутрішню розстановку сил у цих державах.
3. Угода у Спіші 1214 р. про переділ Галичини та Волині сприяла зближенню інтересів Угорщини та Польщі на майбутнє століття.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Активна зовнішня політика Романа Мстиславовича сприяла розвитку торгівлі та ремесел у галицько-волинських містах.
2. Поеднуючи політику сили та дипломатії, Роман Мстиславович швидко перетворив Галицько-Волинську державу на самостійний політичний суб'єкт з вагомим впливом.
3. Завдяки Галицько-Волинській державі остаточно сформувались культурні основи майбутньої української нації.

Дати для запам'ятовування:

1199 р. — утворення Галицько-Волинської держави.

1204 р. — захоплення Романом Мстиславичем Києва.

1205 р. — загибель Романа Мстиславича.

1214 р. — укладення Спішської угоди про поділ Галичини між Польщею і Угорщиною.

1223 р., 31 травня — битва на річці Калка.

1238 р. — остаточне закріплення князя Данила Романовича у Галичі.

Історична
бесіда

1. Дослідіть передумови та обставини битви на річці Калка. Висловіть думку: якби руси не заступились за половців, монголи б сеодно вторглись у Східну Європу наприкінці 1230-х рр.?
2. Які були тактичні переваги русів і які тактичні помилки допустили руси в битві з монголами на річці Калка?

Тест до теми

§ 17. МОНГОЛЬСЬКА НАВАЛА І СТВОРЕННЯ ЗОЛОТОЇ ОРДИ. КОРОНАЦІЯ ДАНИЛА І УТВОРЕННЯ КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО.

Пригадайте:

1. Які найбільші князівства існували на території Русі-України до XIII ст.? Які функції для Русі-України вони виконували?
2. Які обставини сприяли ослабленню Русі-України в XII – на початку XIII ст.?
3. Як утворилась Галицько-Волинська держава?
4. Хто відновив цілісність Галицько-Волинської держави після тридцяти років боярського самоуправління та панування іноземців?

1. Монгольська навала на Русь-Україну. На початку XIII ст. в монгольських степах утворюється потужна держава кочівників – **Монгольська імперія**. Її засновник **Чингізхан** впродовж 1207-1221 рр. підкорив Північний Китай, Хорезм (Середню Азію) та Закавказзя. Однак йому і його нащадкам цього було замало. Чингізиди (нащадки Чингізхана) марили всесвітнім пануванням: повністю знищити або підкорити усі землеробські цивілізації.

У 1236 р. **хан Батий**, онук Чингізхана, об'єднавши довкола себе монголів наважився продовжити справу діда та рушив у великий похід проти «Вечірніх держав», як тоді називали монголи країни Європи. За різними оцінками, його армія складала від 200 до 400 тисяч чоловік – переважно кіннота добре натренована у влучній стрільбі з лука. Ядро армії Батія склали монголи, але вони становили не більш 1/10 частини війська. Всі інші належали до різноманітних кочівницьких племен Середньої Азії, яких в сукупності називали «**татари**», тобто «всі жителі степу».

Без перешкод проникнувши до Східної Європи, Батий під корінь знищує Волзьку Булгарію, розгромлює північно-східні регіони Русі: Рязанське та Владимиро-Суздальське князівства. На 1238 р. монголи ледь не дійшли до Новгороду, але через паводки і весняне бездоріжжя, розвернулись та рушили трьома напрямка-

Монгольська навала (1237-1241 рр.) – вторгнення монгольської армії під проводом хана Батія в Руську державу. Першими впродовж 1237-1238 рр. постраждали східні та північні князівства. В період 1239-1241 рр. зазнали руйнувань південні та західні князівства. З 1241 р. монголи розпочали вторгнення у королівства Центральної Європи. Головним наслідком монгольської навали стало утворення **Золотої Орди** – кочівницької держави у Східній Європі, зокрема на теренах Русі-України.

ми на південь Русі. Тут вони використали ті самі методи й засоби, що і під час захоплення Хорезму: розділившись на три армії (північ, центр, південь) захоплювали бранців із сіл та містечок та відправляли їх на штурм великих міст виснажуючи оборонців. Застосовуючи китайські стінобитні машини, монголи пробивали захист у фортифікації та вчиняли масовані штурми міст в кількох місцях. Після захоплення, міста залишались в руїнах, спалені та спустошені.

Причини поразок руських князів з монгольською навалою

відсутність
політичної
єдності

частковий занепад
князівств після
тривалих міжусобиць

велика
чисельність
монголів

ізолювані монголами,
князівства
розрахували лише
на власні сили

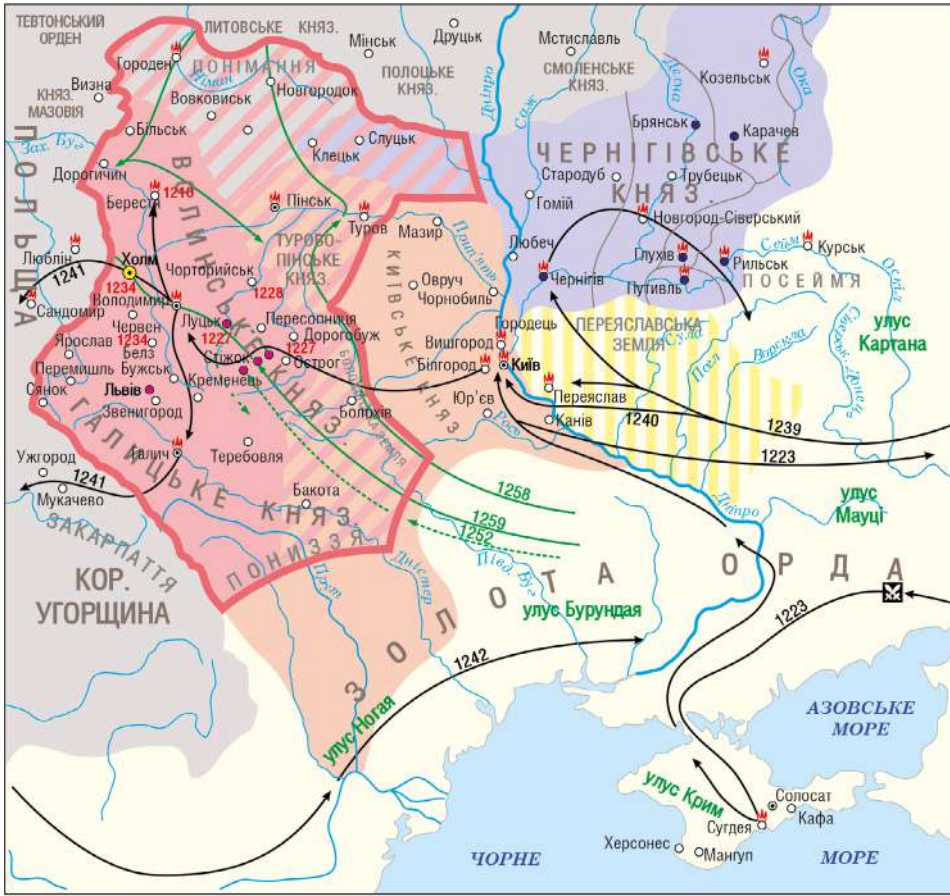
Навесні 1238 р. орди Батия застрягли під невеличким містом Козельськ, яке лежало на шляху до Чернігова та Переяслава. Завзятий супротив містян тривав понад сім тижнів і коштував монголам близько 4 тисяч вбитих досвідчених військових. «Зле місто», як прозвали його загарбники, врешті було захоплено і повністю винищено. Протягом **1239 р.** впали **Чернігів** та **Переяслав**, разом з ними й менші міста, такі як Путивль, Глухів, Рильськ, Вир та ін. Цього ж року монголи захопили Крим та Причорноморські степи і стали на перепочинок, готуючись до захоплення Києва.

Штурм монголами Києва

В **1240 р.** частина орди Батия рушила на **Київ**, інша – на Галицько-Волинське князівство. Кияни завзято боронили місто протягом дев'яти тижнів, але сили були надто нерівні. Київ було зруйновано і розграбовано, згоріли або пошкоджені усі монастирі, церкви та лавра. Із усіх шедеврів руської архітектури вцілів тільки собор Софії Київської.

Приклад абсолютної незламності продемонстрували захисники галицьких міст **Холму** і **Кременця**: монголи зазнали важких поразок, виявившись нездатними захопити ці неприступні міста-фортеці. Розгніваний, хан Батий спрямував усю силу орди на

- 1227** Роки приєднання волинських уділів до володінь Данила Романовича
- Галицько-Волинського держава напередодні монгольської навали (1240 р.)
- Перша поява монголів на рубежі Русі; поразка руських військ на Калці (31 травня 1223 р.)
- 1242** Походи монгольських військ у 1223, 1239-1242 рр.
- Зруйновані міста
- Територія Переяславського князівства, що припинило існування після монгольської навали
- Розпад Чернігівського князівства - межі та центри уділів після 1246 р.
- Землі, на які поширювалася влада Данила Романовича після 1240 р.
- улус Мауці
- Походи монгольських воевод у 1250-х роках**
- Куремса
- Бурундай
- Міста, де за вимогою Бурундай Данило Романович мусив знести укріплення (1259 р.)
- Прирощення території Галицько-Волинської держави в 1250-60-х роках
- Кордони і столиця Галицько-Волинської держави наприкінці правління Данила Романовича (1264 р.)

Знайдіть столицю Галицько-Волинської держави.
 Назвіть найбільші міста Русі-України які зазнали руйнувань від монгольського нашествия.
 Куди далі рушили монголи після спустошень в Галицько-Волинській державі?
 Як змінились кордони держави князя Данила після монгольського вторгнення?

інші, більш легкі цілі, так зокрема були зруйновані Галич і Володимир – найбільші міста Галицько-Волинського князівства.

Трагедія в міжнародному контексті полягала в тому, що тодішні європейські королівства не відізнались на заклик про допомогу Руській державі, сподіваючись, що монгольська загроза їх омине. Та як тільки було спустошено Русь-Україну, війська Батия в 1241-1242 рр. прориваються в Польщу, Угорщину, Болгарію та Сербію, а передові загони досягли навіть Священної Римської імперії. Бодай і меншою мірою, але європейські королівства також постраждали від монгольської навали.

Які князівства та міста Русі-України зазнали найбільших руйнувань? Назвіть приклади героїчної боротьби українців супроти монгольського нашествия? Території яких держав і народів також постраждали від орда хана Батия?

2. Наслідки монгольської навали. Створення Золотої Орди. Під кінець **1242 р.** монголи повернулись в Причорноморські та Прикаспійські степи та заснували свою державу – **Золоту Орду**, формально підвладну Монгольській імперії.

Вторгнення монголів під проводом хана Батия найбільше вчинило шкоди Русі-Україні. Держава з 1240 року перестала існувати як єдина політична система. Більшість великих міст було зруйновано, скоротилась кількість населення, знизилась якість життя, вповільнився культурний розвиток, особливо в Наддніпрянщині, яка до вторгнення була серцем руської культури та освіти. Політичний та культурно-науковий центр змістився на захід до Галицько-Волинського князівства, яке зберігатиме традиції руської державності аж до **1340 р.**

Коаліція – об'єднання, спрямоване проти чогось або когось та заради досягнення певних цілей.

Угорщина, Польща, Сербія, Болгарія та Богемія (Чехія) були пограбовані ордами Батия, але не потрапили під його вплив. Спільний ворог ненадовго об'єднав центральноевропейські народи. Сформувалась **антимонгольська коаліція** 1240-1250-х років до якої увійшли Угорщина, Польща, Богемія, а в 1250-х ще й доєдналась Галицько-Волинська держава на чолі з князем Данилом Романовичем.

Західні межі Золотої Орди після закінчення походу Батия, визначились по річках Дністер, Прут і Серет. Завойовані землі,

Батий та його родичі поділили на **улуси** – великі територіальні одиниці. Кожним улусом правив намісник, родич великого хана. Владу в улусі зазвичай передавали в спадок, але через велику кількість спадкоємців, між монголами часто спалахували війни за право володіння.

Назвіть головні наслідки монгольської навали. Чому руські князі зазнали поразки в боротьбі з монголами?

3. Золотоординське ярмо. Утворення Королівства Руського. Території Русі-України було поділено на дві частини: **Київський улус** (території Київського, Чернігівського та Переяславського князівств) та **Кримський улус** (півострів Крим та все Північне Причорномор'я). З підкореного населення, яке зберігало внутрішнє самоуправління, збирався **Ординський вихід**: податок людьми, майном, кормом для тварин, додаткові податки з плуга, з двору, а також мито за перевезення товарів.

Ярлик – грамота золотоординських ханів, яка давала право на княжіння територією та збір з неї данини на користь хана.

Баскак – намісник хана Золотої Орди, який мав власне військо та збирав данину з підвладної території.

Цікава цитата

«Якби Данило Романович погодився на вимогу монголів і віддав би їм добровільно Галич, монголи не залишили б його в спокої з рештою володінь. Тому розсудливішим було заздалегідь визнати себе данником хана Батия, щоб утримати свою силу на майбутнє, коли, при сприятливих умовах, можна буде заговорити інакше із завойовниками Русі».

Микола Костомаров, український історик XIX ст.

Яку оцінку автор цитати дає князю Данилу стосовно його рішення прийняти зверхність монгольського хана? Чи погоджуєтесь ви з цією думкою? Обґрунтуйте свою позицію.

На 1242 р. руські князівства потрапили під контроль монголів. Тепер князі могли правити лише від імені хана, отримуючи на це спеціальний документ – **ярлик**. Цей документ давав право на княжіння та збір данини (товарами і грошми), яка потрапляла до рук хана. Там, де князів не було, правили **баскаки** – монгольські урядовці з власним військом, які примусово стягували данину з населення. Щоб не віддати свій край на розорення, князь Данило

*Корона Данила
Романовича
Галицького
(реконструкція)*

Романович (1230-1264 рр.) поїхав до хана Батия і визнав його зверхність в обмін на ярлик. Ціною особистого приниження, Данило зберіг Галицько-Волинську державу в безпеці та не допустив у неї баскаків. За це, князь вимушений був надавати хану військо для його каральних походів та сплачувати певну данину.

Зберігши сили та ресурси, **Данило Романович** зміг відбити останню потужну спробу угорців та галицьких бояр заволодіти Галичиною. У **1245 р.** об'єднані сили бояр та угорського короля були вщент розбиті військами Данила Романовича **в битві біля міста Ярослав.**

1254 р. завдав першу велику поразку монголам

1238 р. розбив німецьких лицарів під Дорогичином

1238 р. остаточно здобув Галич

1238 р. приєднав Київ

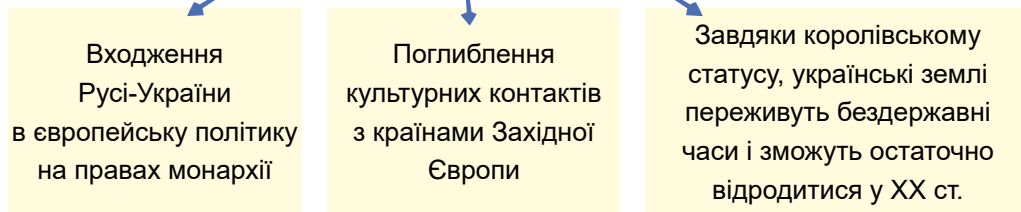
*Важкоозброєний кінний дружинник часів князя Данила Романовича.
Реконструкція*

Вся подальша політика князя була спрямована на звільнення Русі-України з-під монгольського панування. Вона мала два напрямки: **внутрішній** і **зовнішній**. **Внутрішня складова** антимонгольської політики передбачала потужне укріплення міст та фортець, а також реформу війська. **Зовнішня складова** зводилась до створення міжнародної антимонгольської коаліції за участі Угорщини, Польщі, Чехії, Сербії та ін.

Щоб отримати допомогу від католицької Європи, Данило Романович погодився на пропозицію папи римського Інокентія IV прийняти королівську корону. Коронація була важливою умовою, адже тільки за католицького короля могли заступитись інші католицькі

монархи та відправитись у хрестовий похід проти Золотої Орди. В **1253 р.** у Дорогочині відбулась офіційна церемонія **коронації** Данила Романовича. З того часу, в джерелах Галицько-Волинську державу почали називати Королівство Руське.

Історичне значення появи Королівства Руського

Однак, жодне з європейських королівств не долучилося до хрестового походу проти Золотої Орди. Данило Романович вирішив діяти сам і в **1254 р.** завдав низку поразок монгольським військам, які очолював татарський намісник **Куремса**. Це була перша велика перемога русів проти монголів.

Політичні досягнення князя (короля) Данила Романовича

Внутрішня політика	Зовнішня політика
Зведено нові міста: Львів, Кременець, Холм та ін.	Спроби створення антимонгольської коаліції та організація хрестового походу на Золоту Орду.
Столицю перенесено з Галича в Холм, подалі від монголів та інтриг галицького боярства.	Династичний союз з Угорщиною: Лев, син Данила, одружується з угорською принцесою.
Створено важку кавалерію та важку піхоту на противагу монголам.	Династичний союз з Литвою: Шварно, син Данила, одружується з литовською принцесою.
Покращено оборонну фортифікацію міст і замків.	Прийняття ярлика на княжіння від хана Золотої Орди.
Розвивається літописання, іконопис, зводяться нові храми та церкви.	Налагодження відносин з Папською державою та прийняття королівської корони в 1253 р.

Занепокоений піднесенням Галицько-Волинської держави, монгольський хан вислав потужне військо під проводом досвідченого полководця **Бурундая**. Не маючи союзників і розуміючи складність становища, князь Данило погодився на вимогу зруй-

нувати всі фортеці у своїй державі, які так важко будувалися всі минулі роки. Завдяки хитрощам князя Василька, недоторканим залишився тільки Холм.

Фортеця Кременець, яка вистояла перед навалюю військ хана Батия, але була знесена князем Васильком на вимогу Бурундая

Цікава цитата

«Йдучи на угоду з Папою Римським стосовно своєї коронації, Данило не стільки покладався на його допомогу, скільки мав на увазі нейтралізувати папство як ворога, що постійними дипломатичними інтригами загрожував або західним кордонам князівства, або воєнним союзом з Золотою Ордою».

Юрій Свідерський, український історик XX-XXI ст.

Як пояснює автор цитати причину коронації князя Данила? Висловіть думку: чи міг князь Данило керуватись лише дипломатичними інтересами плануючи свою коронацію?

Вправа-гра

Коли Галицько-Волинська держава почала тільки відновлюватись і набувати сил, князь Данило Романович важко захворів і помер в **1264 р.** В історію князь увійшов під прізвиськом «Галицький» оскільки більшість його діянь стосувалися Галичини.

Український історик XIX ст. М. Костомаров в праці «Князь Данило Галицький» дуже влучно оцінив Данила Романовича такими словами: *«Доля цього князя мала в собі щось трагічне. Багато чого досяг він, чого не досяг жоден з князів, та ще з таким напруженням, якого не виніс би інший...»*.

Чому монголи не ліквідували повністю князівства та їх правителів? В чому полягали переваги і здобутки правління короля Данила? Як Королівство Руське допомогло зберегти українську культуру і державність попри руйнівні наслідки монгольського нашестя?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Галицько-Волинська держава часів князя Данила стала нездоланною перешкодою для Золотої Орди в її намірах здійснити великий загарбницький похід в Західну Європу.
2. Набіги, які монголи вчиняли в Угорщину та Польщу впродовж 1240-1250-х рр. підштовхнули правителів цих держав до плідних реформ та скорішого завершення політичної роздробленості заради виживання.
3. Зовнішня політика Данила Романовича сприяла зближенню країн Центральної Європи під спільною ідеєю антимонгольської коаліції.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Галицько-Волинська держава продовжила державні традиції Русі-України після її занепаду внаслідок монгольського вторгнення.
2. Королівство Руське закріпило за південно-руськими землями статус окремої держави, відмінної від руських князівств півночі.
3. Титул «Короля Русі» носитимуть в різний час монархи Польщі, Литви, Угорщини та Австрії. Таким чином, історична пам'ять про українську державу пронесеться крізь віки і це дозволить швидко відновити статус України у ХХ ст.

Дати для запам'ятовування:

- 1238 р.** — битва під Дорогичином.
1240 р. — захоплення монголами Києва
1242 р. — створення Золотої Орди
1245 р. — битва біля Ярославля.
1253 р. — коронація Данила Романовича.

Історична
бесіда

Дослідіть передумови та обставини коронації Данила Романовича. Висловіть думку: коронація князя Данила – це дипломатичний захід для хрестового походу проти монголів чи далекоглядний крок в спробі забезпечити руські землі від зазіхань сусідніх королівств? Обґрунтуйте відповідь.

Тест до теми

§ 18. КОРОЛІВСТВ РУСЬКЕ ЗА НАСТУПНИКІВ ДАНИЛА РОМАНОВИЧА

Пригадайте:

1. Завдяки якому князю утворилась Галицько-Волинська держава?
2. В чому полягала головна мета зовнішньої політики князя Данила Романовича?
3. Яке історичне значення коронації Данила Романовича?
4. Які були найбільші досягнення Данила Романовича у внутрішній політиці?

1. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава) за правління синів Данила і Василька Романовичів. Князь Данило управляв спільно з братом Васильком. Після смерті Данила Романовича в 1264 р. влада у Королівстві Руському переходить до його брата. Фактично князь **Василько** (1264-1269 рр.) правив тільки на Волині, дотримуючись мирної політики із сусідами: Польщею і Литвою. Галичина перейшла в спадок синам Данила Романовича: Льву, Мстиславу і Шварну. Відбувся розподіл Галицького князівства на уділи.

Лев I Данилович успадкував Галич, Белз і Перемишль – центральні, найбільш розвинуті регіони. **Мстислав Данилович** отримав Луцьк і східну Волинь – східні регіони держави, які першими приймали удар від монголів та литовського племені ятвягів. **Шварно Данилович** прийняв у спадок Холм, Дорогочин і «червенські міста» – багатий, але складний в управлінні край на прикордонні з Польщею і Литвою. Після смерті князя Василька у 1269 р. Волинь успадковує його єдиний син **Володимир Василькович**. І галицька, і волинська гілки Романовичів вели спільну зовнішню політику по відношенню до сусідів: Литви, Польщі та Золотої Орди.

Лев I Данилович (1264-1301 рр.) – найстарший з нащадків. Формально він носив титул великого князя Галицько-Волинської держави. Всю юність Лев провів у битвах, допомагаючи батьку, тому як самостійний правитель, відрізнявся войовничістю та енергійністю, за що навіть отримав прізвисько «Шалений». У 1272 р. він переніс державну столицю з Холма у **Львів** – місто, заснова-

*Князь Лев
Данилович на
тлі Львова.
Художник
Л. Долинський.
XVIII ст.*

не батьком на його честь. Більшість свого правління, Лев I провів у безуспішних війнах з Польщею, Угорщиною та Литвою, виснажуючи ресурси країни. Його найбільш вагомим територіальним здобутком було приєднання Закарпаття у **1281 р.** Щоб зберегти незалежність Галицько-Волинської держави Лев I підтримував союзні відносини із Золотою Ордою. Він приймав участь у більшості ординських походів, за що отримав можливість управляти Києвом. Надмірна захопленість князя зовнішніми справами, призвела до погіршення господарства в державі, а також сприяла новому піднесенню галицьких бояр, що відобразиться на Левових нащадках.

Шварно Данилович (1264-1269 рр.) на початку свого правління досяг надзвичайного успіху. Він був одружений з донькою великого литовського князя Міндовга. Коли Міндовг помер, його син Войшелк відмовився від спадку на користь Шварна. Більшість литовських вождів підтримали це рішення. З **1267 по 1269 рр.** Шварно окрім власного спадку тепер мав ще й Велике князівство Литовське. Він став правителем величезних територій, які перевищували будь-яке з тодішніх європейських королівств. Старший брат Шварна – Лев, із заздрощів убив литовського князя Войшелка, за те що віддав Литву Шварну, а не йому. Довіра литовців до русичів була підірвана. У 1269 р. Шварно гине за невідомих обставин і його уділ переходить Льву. Литва повертається до литовських князів. Усі намагання Лева I здобути литовські землі військовим шляхом виявляться марними.

Мстислав Данилович (1264-1292 рр.) відзначився як добрий господар свого краю. За його правління, Луцьке князівство активно забудовувалось фортецями для захисту від набігів ординців та племені ятвягів, які були справжнім лихом для русів. Торгові шляхи, дороги і мости підтримувались у належному стані. В мі-

Шварно Данилович — спадкоємець литовського трону. Уявний малюнок М. Барвіцькі. 1908

Мстислав Данилович. Уявний портрет. XX ст.

*Володимир Василькович.
Художник А. Орльонов*

стах споруджувались потужні стіни й вали для додаткового захисту. Впродовж всього свого правління князь Мстислав вимушений був підтримувати Золоту Орду в її військових походах.

Володимир Василькович (1269-1288 рр.), князь Волинський – яскравий приклад миролюбного, культурного і освіченого правителя-дипломата. За його правління

зростали міста, закладались нові поселення, розвивались ремесла й торгівля. Літописи згадують князя Володимира, як людину чесну, щедру, порядну, добру і глибоко релігійну. Великих зусиль і коштів він приклав до будівництва храмів, монастирів, освітніх закладів, створенню коштовних ікон та переписів Біблії. Про нього залишилась добра пам'ять, як про філософа на троні. Володимир Василькович не мав спадкоємців, тому заповів Волинь своєму двоюрідному брату Мстиславу Даниловичу, оскільки бачив у ньому людину, яка буде й надалі розвивати цей край.

Як політика Лева I Даниловича впливала на подальшу долю держави? Діяльність якого з нащадків Данила Романовича вам здається найбільш зваженою? Обґрунтуйте свій вибір.

Цікава цитата

«Своїм рішенням передати Волинь Мстиславу, а не Леву, Володимир Василькович заклав основу подальшого ослаблення Руського королівства, якому для повноцінного захисту, економічної та політичної стабільності, дуже не вистачало Волині, яка мала б бути під владою одної особи, як і всі інші землі України-Русі».

Михайло Грушевський, український історик XIX-XX ст.

Як автор цитати пояснює причини поступового занепаду Королівства Руського на межі XIII-XIV ст.? Чи погоджуєтесь ви з думкою історика? Чому? Які ще існували фактори ослаблення Галицько-Волинської держави?

2. Останні князі та поступовий занепад. Після смерті князів Мстислава та Льва I, їхні спадки отримує **Юрій I Львович** (1301-1308 рр.). Він був останнім повноправним правителем єдиної Галицько-Волинської держави, в якій ще відчувався відгомін колишнього розквіту. Літописці згадували про Юрія I як про «мужа

мудрого і доброго, до духівництва щедрого, під правлінням якого був мир і достаток».

Правління Юрія Львовича співпало з одночасним ослабленням всіх сусідніх держав. Міжусобні війни на початку XIV ст. тривали у Золотій Орді, Польщі, Угорщині та Литві. Князь Юрій I втручався у ці міжусобиці на дипломатичному рівні, роблячи розрахунок на певних претендентів. Так він розраховував отримати собі в майбутньому союзників та здобути територіальні надбання не розпочинаючи при цьому війни. Але більшість розрахунків Юрія I виявились хибними.

Перемога в Польщі та Угорщині противників Юрія I спричинила втрату Королівством Руським земель Люблін та Закарпаття. Втрати на заході, князь частково компенсував здобутками на сході. Скориставшись ослабленням Золотої Орди, Юрій I відновив владу над Галицьким Пони́ззям (нині Тернопільська та Хмельницька області).

В 1299 р. митрополит київський і всієї Русі переселився до Московського князівства. Щоб Русь-Україна не залишилась без свого очільника церкви та не втрапила під московський вплив, Юрій I домігся від константинопольського патріарха утворити **окрему Галицьку православну митрополію в 1303 р.** Вона включала в себе єпископства Галичини, Волині, Луцька, Чернігова, Перемишля, Турова, Смоленська та Холмщини. Галицька православна митрополія проіснувала до 1401 р. Вона стала знаряддям у боротьбі Романовичів, а згодом і литовських князів, в їх боротьбі проти поширення московського релігійного впливу.

Особливості політики останніх Романовичів

Юрій I Львович	Лев II та Андрій
втрачено Люблінщину та Закарпаття	продовження союзу із Тевтонським орденом
здобуто Галицьке Пони́ззя	оборонний союз із Польщею
союз із Тевтонським орденом для стримування Польщі та Литви	стримування Литви, що просувалась на волинські землі
створення у 1303 р. окремої Галицької митрополії	військова боротьба проти Золотої Орди

*Юрій I Львович.
Сучасна ілюстрація*

Наступники Юрія I – його сини **Лев II** та **Андрій** (1308-1323 рр.) керували Галицько-Волинською державою як співправителі. Час їх правління був затьмарений безперервною боротьбою проти зазіхань сусідів: Золотої Орди та Великого князівства Литовського. Завдяки дипломатичним союзам із тевтонцями та поляками, брати змогли відбити напади Литви, але в одній із битв проти монголів загинули. З їх смертю почалась династична криза. На певний час державою заволоділи бояри.

В чому полягає історичне значення появи Галицької православної митрополії?

3. Династична криза. Юрій Болеслав.

Єдиним прямим нащадком Романовичів по жіночій лінії виявився Болеслав – син княгині Марії (доньки Юрія I Львовича) та польського мазовецького князя Тройдена. Будучи католиком, княжич прийняв православну віру і у віці 14 років посів галицько-волинський престол під ім'ям **Юрій II Болеслав** (1325-1340 рр.). Він стане останнім самостійним правителем князівства.

Князування Юрія II ускладнювалось дуже не простою міжнародною ситуацією. Король Казимир III Великий, об'єднавши Польщу, тиснув на Юрія II, який приходився йому родичем і намагався вмовити князя віддати Галицько-Волинську державу. Хан Золотої Орди, погрожував Юрію нападом, якщо той об'єднається з Польщею. Угорська корона будучи на той час в союзі з Польщею, зазіхала на Галичину. Натомість Велике князівство Литовське боролось за вплив на волинські землі.

Попри сподівання сусідів, що галицько-волинський князь буде їх маріонеткою, Юрій II Болеслав проявив характер дійсно вільного правителя. Як і попередні великі князі, він продовжив союзні відносини з Тевтонським орденом та уклав союз із Золотою Ордою. Із допомогою монголів здійснив кілька походів на Угорщину,

Юрій II Болеслав – останній правитель Галицько-Волинської держави (Королівства Руського)

Печатка Юрія II Болеслава

чим суттєво її ослабив. Щоб припинити напади Литви, Юрій II одружився з донькою великого литовського князя Гедиміна.

Внутрішня політика Юрія II сприяла **входженню Королівства Руського у західноєвропейський культурний та економічний простір**. Він першим серед правителів Русі-України став надавати містам магдебурзьке право. У **1324 р.** право самоврядування було надано столиці – місту Володимир, а в 1339 р. Сяноку. В міста запрошувались німецькі (тевтонські) купці та поселенці, що сприяло поживленню торгівлі та розвитку ремесел. Як типовий європейський король, Юрій II спирався у своїй владі на міщан, призначав їх на державні посади. Така політика суттєво ослабила бояр, а також розчаровувала сусідів. У **1340 р.** Юрія II було отруєно. Він помер без нащадків. **З його смертю, Галицько-Волинська держава формально припинила своє існування.**

Який зв'язок між вбивством Юрія II та його політикою?

4. Боротьба за спадщину Галицько-Волинської держави.

Смерть Юрія II Болеслава стала сигналом для Польщі, Угорщини та Литви почати боротьбу за галицько-волинську спадщину. Війна тривала протягом 1340-1387 рр. і суттєво підірвала господарство та економічний розвиток цих земель.

Першим здійснив вторгнення польський король Казимир III Великий. Він захопив Львів, Перемишль та Володимир, але скоро вимушений був тікати. Галицькі бояри на чолі з Дмитром Дедьком запросили на поміч ординців та разом здійснили похід на Польське та Угорське королівства, що змусило їх на кілька років забути про територіальні претензії. Боярин **Дмитро Дедько** (1340-1349 рр.) став фактичним управителем Галичини. За його правління в князівстві відновився мир, наново запрошувались німецькі купці та ремісники, відроджувалась торгівля. Покровителем галицько-волинських земель став дядько Юрія II Болеслава – литовський князь **Дмитро Любарт** (1340-1383 рр.), який зробив своєю резиденцією місто Луцьк. Таким чином, Галичина опинилась під управлінням бояр, а Волинь під литовським керуванням. За весь час правління Дмитра Любарта, волинські

Замок Любарта в Луцьку. В'їзна вежа. Сучасний вигляд

Вправа-гра

землі зберігали свою самобутню староукраїнську ідентичність: мову, віру, звичаї та закони.

По смерті Дмитра Дедька, Казимир III в **1349 р.** здійснив великий похід на Галичину та приєднав її до Польського королівства, додавши собі титул «короля Русі». Дмитро Любарт розпочав запеклу боротьбу за галицькі землі, але вона закінчилась поразкою. За **мирною угодою 1352 р.** між Польщею і Литвою, територія Галицького князівства зі статусом «Королівство Руське» відходила до Польщі, а за Литвою зберігалась Волинь. Після 1387 р. і аж до початку XX ст. титул «короля Русі» разом з Галичиною, почнуть собі перебирати монархи Угорщини, Польщі, Німеччини та Австрії. У 1918 р. із галицько-волинських земель наново постане Українська держава.

Доведіть або спростуйте тезу: «Королівство Руське – приклад безсмертя української державності»

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Зовнішня політика нащадків Данила Романовича мала визначальний вплив на результати міжусобних війн у Польщі, Литві та Угорщині, які тривали впродовж другої половини XIII – першої половини XIV ст.
2. Періодичні походи галицько-волинських князів спільно з ординцями на литовців, поляків та угорців, не лише ослаблювали ці королівства, але й продовжували життєздатність Золотої Орди, стабільність якої залежала від кількості військової здобичі, котру міг здобути хан.
3. Боротьба між Литвою, Польщею та Угорщиною за галицько-волинські землі врешті посприяла налагодженню взаємовідносин між цими королівствами, а також стала одним із факторів зближення Польщі та Литви.
4. Добре розвинуті галицькі й волинські землі, швидко відновляться після війн та сприятимуть злиттю староукраїнської, литовської та польської культур на наступні століття.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Королівство Руське та його подальше формальне існування під коронами інших держав допомогло зберегти українську культурну самобутність та історичну пам'ять на майбутні століття.
2. Збалансована зовнішня політика останніх Романовичів допомогла зберегти незалежність Галицько-Волинської держави від Золотої Орди.
3. Правління Юрія II Болеслава стало передумовою до посилення західноєвропейських культурних впливів на теренах Королівства Руського: збільшення кількості німецьких та польських переселенців, поширення католицької віри, поява магдебурзького права та зміни в міській архітектурі.

Дати для запам'ятовування:

1281 р. — приєднання Закарпаття до Галицько-Волинської держави.

1303 р. — утворення окремої Галицької православної митрополії.

1264–1301 рр. — правління Лева I Даниловича

1325–1340 рр. — правління Юрія II Болеслава.

1324 р. — надання магдебурзького права місту Володимир

1340–1387 рр. — війна за галицько-волинську спадщину між Польщею, Угорщиною та Литвою.

1349 р. — похід Казимира III на Галичину.

Історична
бесіда

Дослідіть обставини здобуття князем Шварном литовського спадку. Висловіть думку: єднання руських земель з Великим князівством Литовським в одну державу з русинським правителем на чолі – це тимчасовий збіг обставин чи життєздатна перспектива, яка однак була зга-яна? Відстоюйте свою позицію на відомих вам історичних фактах та процесах.

Тест до теми

§ 19. КУЛЬТУРА КОРОЛІВСТВА РУСЬКОГО (ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ)А

Пригадайте:

1. З якими державами контактували Галицьке та Волинське князівства в період роздробленості Русі-України?
2. Як монгольська навала вплинула на розвиток культури українських земель?
3. Назвіть найвизначніші архітектурні пам'ятки Русі-України XI-XIII ст.

Особливості розвитку культури Галицько-Волинської держави

Сформована на основі спадщини Русі-України.

Тісні зв'язки з Візантією, країнами Західної і Центральної Європи та країнами Сходу.

Значний вплив церкви на розвиток культури.

Території менше постраждали від монгольської навали, тому краще збереглася матеріальна спадщина.

1. Розвиток освіти та книжкової справи. Літописання.

Культура Королівства Руського (Галицько-Волинської держави) була складовою частиною Русі-України та водночас формувалася як самобутня, зі своїми оригінальними рисами. Крім того зберігалися тісні зв'язки з іншими князівствами Русі-України. Як і в попередні періоди середньовіччя велику роль у культурному житті Галицько-Волинської держави відігравала церква. У першій половині XIV ст. розвиток економіки та розбудова міст сприяли піднесенню культури. Культура Королівства Руського мала тісні зв'язки не лише з Візантією. Спільні кордони з Угорщиною, Польщею, Литвою сприяли зв'язкам з західними сусідами, поширенню нових ідей та стилів. У містах Галицько-Волинської держави селилися німецька та польські ремісники-колоністи, які швидко долучилися до економічних процесів, що прискорило розвиток місцевих ремесел та вплинуло на культуру і суспільні процеси. Отже, в результаті розвитку культури Русі-України сформувався слов'янсько-візантійський стиль, а внаслідок розвитку

Заставка з Галицького Євангеліє, початок XII ст.

Крім того зберігалися тісні зв'язки з іншими князівствами Русі-України. Як і в попередні періоди середньовіччя велику роль у культурному житті Галицько-Волинської держави відігравала церква. У першій половині XIV ст. розвиток економіки та розбудова міст сприяли піднесенню культури. Культура Королівства Руського мала тісні зв'язки не лише з Візантією. Спільні кордони з Угорщиною, Польщею, Литвою сприяли зв'язкам з західними сусідами, поширенню нових ідей та стилів. У містах Галицько-Волинської держави селилися німецька та польські ремісники-колоністи, які швидко долучилися до економічних процесів, що прискорило розвиток місцевих ремесел та вплинуло на культуру і суспільні процеси. Отже, в результаті розвитку культури Русі-України сформувався слов'янсько-візантійський стиль, а внаслідок розвитку

Галицько-Волинської держави **поєдналися слов'яно-візантійський стиль з західноєвропейським.**

У Королівстві Руському при церквах та монастирях відкривалися школи. Учителями були священники та дяки. У приходських школах діти отримували початкову освіту, тобто їх навчали читати, писати і рахувати. Піднесення економічного життя сприяло відкриттю шкіл для підготовки різноманітних ремісничих професій та купців. Майбутніх священників готували при єпископських кафедрах. Вони вивчали загальноосвітні предмети, спів, основи православного віровчення та моралі. Після закінчення початкової школи заможні родини наймали вчителів для навчання дітей вдома. Також вони могли відправити дитину на навчання в закордонні університети.

Зі зростанням зв'язків Галицько-Волинської держави із країнами Західної Європи з'явилася потреба в людях, які знають **латину**. На той час латина була мовою міждержавного спілкування у країнах Західної Європи. Центром освіти, науки та книгописання ставали князівські двори. Тому освічені люди, які володіли іноземними мовами (обов'язково грецькою та латинською) працювали при князівських дворах та в канцеляріях при єпископствах. Вони писали тексти грамот та вели листування з іноземними країнами. Так збереглися грамоти галицько-волинських князів до німецьких князівства, які були написані латиною, а найдавнішим документом Львівського архіву є папська грамота XIII ст.

До найдавніших галицьких рукописних книг належить **Галицьке Євангеліє 1144 р.** Хоч автора встановити не вдалося, відомо що Євангеліє знайшов львівський єпископ Гедеон Балабан у XVI ст. в церкві села Крилос (сучасна Івано-Франківська область). Рукописна книга створена на пергаменті та має багате оздоблення. Загалом на теренах Королівства Руського було створено важливі писемні пам'ятки: Добрилове Євангеліє 1164 р., Галицьке Євангеліє 1266 р., Волинське Євангеліє XIII ст. та Луцьке Євангеліє XIII ст.

За традицією Русі-України **скрипторії** створювали при князівських дворах, цервах та монастирях При дворі волинського кня-

Сторінка Галицького Євангеліє, початок XII ст.

зя Володимира Васильковича була велика книгописна майстерня. Писемні джерела вказують, що князь був людиною освіченою і навіть самостійно переписував книги, робив для них оправи і розсилав церквам у подарунок. Тому літописець називає **Володимира Василькович** «книжником і філософом», якого ще не було серед князів. Історики припускають, що саме при його дворі було написано останню частину **Галицько-Волинського літопису**.

Літописна традиція з'явилася на теренах Галичини та Волині дуже рано. Вважають, що саме у Перемишлі у 1097 р. було написано «**Повість про осліплення Василька**», яка увійшла до «Повісті минулих літ». Автором повісті (ймовірно дружинник князя) пише про трагічну долю теребовлянського князя Василька Ростиславича.

Найвідомішою літописною пам'яткою XIII ст. є **Галицько-Волинський літопис**. Він охоплює з **1201 р.** по **1292 р.** і складається з двох частин. У першій частині, яку було написано у Холмі, розповідається про життя та діяльність князя Данила Романовича. Другу частину написано у Володимирі і присвячено історії Волині з 1260 р. у цьому літописі збереглися величальні пісні. На відміну від інших літописів він не мав розподілу на роки, а складався з окремих розповідей про важливі історичні події, тобто був схожим на літературний твір. Лише згодом переписувачі проставили у ньому хронологію, розподіливши події по «літах». Цей літопис вирізняється яскравою, образною мовою, наявністю творів усної народної творчості тощо. Текст літопису написаний книжною слов'янською мовою, зустрічається багато слів, яким були притаманні риси тогочасної української розмовної мови. Галицько-Волинський літопис є цінним історичним джерелом і літературною пам'яткою.

Визначте особливості розвитку освіти, рукописної книги та літописів на теренах Королівства Руського.

2. Розвиток архітектури. Високі темпи економічного розвитку, хороші природні умови та активна торгівля сприяли розвитку ремесел і мистецької галузі Галицько-Волинської держави. Порівнюючи з іншими землями Русі-України, тут краще розвивалися архітектура та містобудування. Архітектура Галицько-Волинської держави мала низку особливостей та суттєво відрізнялася від інших земель. На території Волинського князівства майстри дотримувалися традицій Середнього Подніпров'я з центром у Києві.

*Успенський собор у Володимирі,
початок XII ст.
Сучасний вигляд*

*Успенський собор у Галичі,
середина XII ст.
Сучасний вигляд*

У Галицькому князівстві спиралися на здобутки романського архітектурного стилю, який поширився з Польщі, Угорщини, Чехії.

Відрізнявся і матеріал для будівництва. Галицькі майстри використовували місцевий матеріал – **вапняк**. Брили вапняку старанно обтесували, формували з нього вапняні блоки та клали на тонкі шари вапняку. Таким чином дотримувались техніки, яка притаманна романській архітектурі. Також галицька архітектура вражала різноманітністю форм та типів. Для оздоблення споруд використовували білий камінь та спосіб облицювання стін керамічними рельєфними плитками із зображенням грифонів, орлів, рослинних та геометричних орнаментів тощо.

Розгляньте зразки храмової архітектури Королівства Руського та визначте її особливості. Порівняйте їх, з уже відомими вам, пам'ятками архітектури Русі-України.

На XII ст. припадає розквіт архітектури Галицького князівства за князювання Ростиславичів. Наприклад, у Галичі було збудовано 30 монументальних споруд. У цей період будують муровані князівські палаци, кам'яні храми та оборонні споруди. Найвідомішою пам'яткою галицької архітектури є **Успенський собор у Галичі**, збудований у середині XII ст. Лише у 30-х рр. XX ст. виявили фундамент собору. Ця грандіозна споруд-

*Графіті на стінах церкви
Св. Пантелеймона*

да, дещо менша від Софії Київської, символізувала могутність Галицького князівства та її князя Ярослава Осмомисла. Під час розкопок фундаменту собору, дослідники виявили саркофаг князя. У середині XIII ст. архітектурний центр перенісся у місто Холм. Та, на жаль, жодна пам'ятка не збереглася. Єдиною спорудою давнього Галича, що дійшла до наших часів є церква **Святого Пантелеймона**, з якою ви знайомилися у попередньому розділі. Храм збудовано у 1200 р. під впливом західноєвропейського романського стилю.

Серед храмових споруд Волині, що дійшли до наших часів є **Успенський собор у Володимирі**. Він збудований у XII ст. та повністю відбиває традиції того періоду. Його забудова схожа на архітектуру Києва та Чернігова. Це й не дивно, адже храм будували за взірцем Успенської соборної церкви Києво-Печерського монастиря. Були й відмінності, так стіни й стовпи собору тонші, а також використані інші пропорції.

Донжон – головна сторожова вежа в середньовічному замку, в якій могли розміщуватися і житлові приміщення

У XIII ст. на території Західної Волині поширився новий тип оборонних споруд – кам'яні оборонні **вежі**. У Західній Європі таку вежу називали «донжон». З цього починається традиція споруджувати багатобаштові оборонні комплекси у XIV – XVII ст. Це слугувало підтвердженням впливу західноєвропейської культури на галицько-волинську архітектуру.

Ініціатором створення оборонних веж був Роман Мстиславович. За князювання Данила Романовича збудовано оборонні вежі в Холмі та поблизу міста – Угровську та Білавині. Донині збереглися вежі поблизу села Стовп (сучасна назва Стовп'є, територія Польщі) та

Церква святого Пантелеймона XII ст. Івано-Франківська обл. Рідкісний приклад романського стилю в українській середньовічній архітектурі

Кам'янецька вежа (Кам'янецький стовп) – оборонна вежа волинського типу в м. Кам'янець, XIII ст. (територія сучасної Білорусі)

в Кам'янці (територія сучасної Білорусі). Саме Кам'янецька вежа споруджена за князя Володимира Васильковича з волинської брускової цегли.

Основне призначення таких веж – дозор, проте їх використовували й для ведення далекого бою з широким радіусом обстрілу. Окремі приміщення вежі призначались під житло. Спорудження вежі в Стовпі припадає на 1240-і рр., коли Данило Романович активно розбудовував столичний Холм. На традиційність галицької забудову вказує використання як матеріалу тесаних блоків вапняку. До нашого часу збереглися мури трьох ярусів Стовпівської вежі. Унікальність вежі полягає у тому, що на її горішньому ярусі розташовано каплицю-ротонду. На теренах Королівства Руського ніде більше не фіксується облаштування церкви на вежі.

Вежа короля Данила Романовича у селі Стовп на Холмищині. Сучасний вигляд

З чим пов'язано поширення оборонних веж у Галицько-Волинській державі? Як це змінило архітектурні традиції?

3. Розвиток мистецтва. Традиції іконописання.

Які місцеві особливості були притаманні архітектурі Галицького та Волинського князівств у період роздробленості Русі-України?

Галицько-волинське іконописання розвивалось під впливом київської іконописної школи, яка спиралася на візантійські традиції. Її характерні риси: тривимірність, пряма перспектива, теплий колорит, гармонія барв, наближення зовнішності святих до рис місцевого населення. У період роздробленості Русі-України та монгольської навали зв'язки з візантійською іконописною школою слабшали, впевненіше формувалися окремі школи зі своїми самобутніми рисами. Іконописне малярство активно розвивалося в Галицько-Волинській державі.

Холмська ікона Богородиці, XII ст.

*Сторінка з
Оршанського
Євангеліє, XIII ст.*

Восени 2000 р. у м. Луцьк знайшли ікону Богородиці – шедевр константинопольського малярства XII ст. Історики визначили, що ікону привезли до Холма в 1240-х рр., тобто в період його заснування та забудови. Вона виконана на трьох кипарисових дошках. З XVII ст. ікона відома під назвою Холмська ікона Богородиці. Це найдосконаліша за мистецьким стилем візантійська ікона константинопольської школи, збережена на теренах України. Впродовж століть ікона неодноразово перевозилася з м.Холм і, навіть, переходила з рук в руки послідовників різних віросповідань. Довгий час ікона перебувала в холмському соборі Різдва Богородиці. В роки Першої світової війни була вивезена до Києва та переховувалась до часів нацистської окупації, коли холмський єпископ Іларіон (Іван Огієнко) повернув її до Холма. У 1944 р., останній священик собору Гавриїл Коробчук вивіз її до Луцька, де вона зберігалася в його родині. Зараз ікона перебуває в луцькому Музеї Волинської ікони (відділ Волинського краєзнавчого музею).

Найвидатнішою пам'яткою іконописного малярства Руського Королівства є Дорогобужська ікона Богородиці, створена в останній третині XIII ст. на Волині. В іконі поєднуються тогочасні галицько-волинські традиції іконописання, візантійські мотиви і особливості малярства Балканського півострова (з останнього запозичені частина декоративних елементів та прийомів). З ікони збереглися лише фігури Богородиці та Ісуса Христа, проте монументальні розміри вказують, що вона була заввишки до 1,5 метрів. Згадки про ікону є в дослідженнях кінця XIX – початку XX ст., але її виявили лише у 1980-х рр. в недіючій церкві Успіння Богородиці в селі Дорогобуж на Рівненщині. Нині вона зберігається у Рівненському обласному краєзнавчому музеї.

*Іоанн Златоуст.
Мініатюра з
манускрипту XIII ст.*

Продовженням іконописної традиції дорогобузької ікони є збережені в церкві Святої Параскеви в Даляві (етнографічний регіон Лемківщина, зараз це територія сучасної Польщі) постаті архангелів Михаїла та Гавриїла. Далявських архангелів датують першою половиною XIV ст. Унікальним явищем з-поміж збережених східнохристиянських пам'яток є зображення на цих іконах архангелів у повний зріст (від долу обрізані). До волинської школи іконопису належить ікона Богоматері-Одигітрії з Покровської церкви м. Луцька, яка датується кінцем XIII – початком XIV ст.

Найвідомішими зразками галицько-волинського книжкового малярства є мініатюри перемишльського архієрейського служебника єпископа Антонія та Оршанського Євангеліє.

Галицьку іконописну традицію представляє ікона Святого Юрія Змієборця із с. Станіля поблизу м. Дрогобича (сучасна Львівська область). Основна мета ікони – створити образ безстрашного воїна, який вірний обов'язку. В іконі поєднується динамізм та гармонійна врівноваженість окремих елементів композиції. Зараз ця ікона зберігається у Львівському державному музеї українського мистецтва.

Ікони XIV ст. мають суттєві відмінності від попередніх. На них вже поєднуються контрастні барви та з'являються емоційно насичені образи-символи. Саме ці риси стали національною особливістю українського образотворчого мистецтва, що зустрічаються у багатьох сучасних творах і підкреслюють тяглість національних традицій від середньовіччя до сучасності. Отже, київське та галицько-волинське образотворче мистецтво стало підґрунтям української іконописної традиції.

*Ікона Святого Юрія
Змієборця, XIV ст*

Вправа-гра

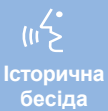
Про що свідчить оформлення окремих шкіл іконописання? Як традиції малярства Королівства Руського вплинули на розвиток образотворчого мистецтва в наступні століття?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Розвиток освіти, книжкової справи, архітектури та мистецтва стали зразками взаємовпливів та поєднань візантійської і західноєвропейської культур.
2. Пам'ятки архітектури та образотворчого мистецтва Галицько-Волинської держави стали невід'ємною частиною європейського середньовіччя та відобразили самобутність Східної Європи і її нерозривність з Західною.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. В культурі Галицько-Волинської держави збереглися традиції Русі-України та остаточно оформилася середньовічна культурна спадщина.
2. У писемних пам'ятках галицько-волинської доби збереглися свідчення формування української мови і писемності.
3. Оформлення іконописної традиції стало основою для національного українського образотворчого мистецтва.

Дізнайтесь більше про церкву Святого Пантелеймона у Галичі (село Шевченкове). Що робить цю споруду унікальною цінністю? Чому історики вважають, що в цій споруді злились руський (східноєвропейський) та західноєвропейський стилі мистецтва?

Тест до теми

Практичне заняття
до IV розділу
«Королівств Руське
(Галицько-Волинська держава)»

Урок-узагальнення знань
до IV розділу
«Королівств Руське
(Галицько-Волинська держава)»

Руські землі та сусідні держави у XIV-XV ст. Кримське ханство

§ 20. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО І ПОЛЬСЬКОГО КОРОЛІВСТВА. КРЕВСЬКА УНІЯ 1385 Р. ТА УКРАЇНСЬКІ ТЕРИТОРІЇ.

Пригадайте:

1. Чому занепало Королівство Руське? Хто був його останнім правителем?
2. Які політичні обставини сприяли зближенню Польщі та Великого князівства Литовського наприкінці XIV ст.?
3. В чому полягали умови Кревської унії?
4. Які були наслідки Кревської унії?

1. Етапи інкорпорації українських земель. Статус та система управління в складі Литви. У 1340 р. після смерті Юрія II Болеслава – останнього правителя Королівства Руського, **Волинське князівство** успадковує литовський князь **Дмитро-Любарт** (син великого литовського князя Гедиміна), який був одружений з онукою попереднього правителя Королівства Руського Юрія I. **Отож, литовське правління вперше проникає на українські землі на підставі династичного шлюбу.** З тих пір, великі литовські князі, як і польські королі, носили титул «король Русі».

*Дмитро-Любарт. Перший литовський князь на українських землях.
Художник А. Сланиш*

Інкорпорація – поступове приєднання території однієї держави до іншої.

Більшість земель Русі-України потрапляють до Великого князівства Литовського за правління **Ольгерда** (1345-1377 рр.). Впродовж 1361-1362 рр. він здобуває **Київську, Чернігівську, Подільську та Переяславську зем-**

*Битва на Синіх водах.
Художник А. Орльонов.*

Яке значення відіграла ця подія для українських земель?

лі. Війна за ці території велась переважно не з руськими удільними князями, а з монголами Золотої Орди, які панували на українських теренах. Для закріплення успіху, визначальне значення мала перемога русько-литовських військ над ординцями у битві на **Синіх Водах у 1362 р.** Ця перемога заклала початок звільнення земель Русі-України від монгольського панування, яке утвердилось ще з 1240 року. Наприкінці XIV ст. ординський хан

Тохтамиш своїм ярликом остаточно визнав перехід цих земель до Великого князівства Литовського.

Історики сходяться в думці, що приєднання руських земель до Литви відбувалося мирним шляхом, зокрема через шлюбну дипломатію, обопільні домовленості та союзи. Інкorporація українських земель проходила під гаслом литовців: **«Ми старого не рушимо і нового не вводимо»**. Такий підхід був обумовлений двома причинами. **По-перше**, литовці в своїй величезній державі склали лише 10% від усього населення, більшість же становили руси. **По-друге**, литовська знать була близька до руської культури: сповідувала православне християнство, користувалась староукраїнською мовою та судочинством, почасти мала рідство з удільними руськими князями.

Цікава цитата

«Судячи з уважного дослідження літописних джерел, землі Русі-України не перетворились на суцільну пустку після монгольського нашестя хана Батия. Додаткове підтвердження, бачимо в тому, як швидко литовське суспільство зрослося з руською культурою, коли підкорило руські землі у XIV ст.: не маючи усталених культурних і державних традицій, литовці запозичували руську писемність, судочинство, православну віру. Цього б не відбулося, якби після монголів залишилася лише пустеля».

Володимир Антонович, український історик XIX ст.

Як автор цитати оцінює наслідки монгольського нашестя на Русь-Україну? Що могло сприяти збереженню руських традицій судочинства, писемності та релігії після монгольської навали?

Стрімке проникнення литовців у південному напрямку було зумовлено кількома факторами: 1) ослаблення Золотої Орди внаслідок міжусобних війн; 2) через знелюднення територій після монгольського вторгнення, руські удільні князі мали незначні військові спроможності; 3) населення сприймало литовців як визволителів від монгольського засилля.

<i>Особливості литовського управління українськими землями</i>	
Збережені норми	Вимоги
За удільними князями зберігається свобода у внутрішній політиці та навіть право карбувати свою монету	Намісниками над удільними князями стають литовські князі з династії Гедиміновичів
Зберігаються права і маєтності Православної Церкви	Удільні князі перебувають у васальній залежності від великого литовського князя
За боярством зберігають їхні землі та права	Має сплачуватись щорічна данина
Зберігається давньоруська (староукраїнська) мова та судочинство на основі «Руської правди»	У разі потреби руські князі надсилають військо

Під яким гаслом правили литовці на українських землях? В чому це проявлялось?

2. Впливи Кревської унії на українські землі. Щоб об'єднати зусилля в боротьбі проти Тевтонського ордену та владнати внутрішні чвари, Польща та Литва укладають в **1385 р. Кревську унію**. Союз скріплено династичним шлюбом – великий литовський князь **Ягайло** одружується з польською королевою **Ядвігою**. За умовами унії Ягайло зобов'язувався охрестити всі русько-литовські землі в католицьку віру та передати їх під вічне управління Польської Корони.

Унія – об'єднання, союз двох і більше держав під зверхністю одного правителя.

Такі умови спричинили бунт русько-литовських удільних князів, яки очолив литовський князь Вітовт (брат Ягайла). Збройною боротьбою Вітовт (1392-1430 рр.) домогся визнання себе довічним

правителем Великого князівства Литовського. Питання переходу русько-литовських земель до Польщі «зависло», але не вирішилось. Для більшості удільних князів визнання польських умов дорівнювало втраті власної влади, зрада віри предків, прийняття нових законів і порядків.

Спільна перемога польсько-литовсько-руських військ в **Грюнвальдській битві 1410 р.** над Тевтонським орденом значно посилила позиції Литви. Проте Польське королівство не полишало планів про територіальне розширення, тому вирішило домогтися мети іншим шляхом, натиснувши на інтереси литовської знаті. У **1413 р.** було підписано **Городельську унію**, яка визнавала самостійність Литви під формальною зверхністю Польщі. Запроваджувались спільні польсько-литовські **сейми**. Однак, беззаперечне право власності на землю отримували тільки католики, також лише католики могли займати урядові посади.

Сейм – загальнодержавний станово-представницький орган у Польщі та Литві XV-XVIII ст.

*Свидригайло.
Перший і єдиний
правитель
Великого
князівства
Руського.
Художник
А. Слупшиц*

Русько-литовська знать опинилася перед вибором: або вона приймає католицьку віру та входить в польську суспільно-політичну систему, або польські урядники і землевласники самі із часом прийдуть на їх землю. Допоки був живий великий князь Вітовт ситуація зоставалась спокійною, але з його смертю в 1430 р. знову вибухнув бунт. Усі прихильники незалежності русько-литовських земель самовільно обрали своїм великим князем **Свидригайла** (1430-1432 рр.) та проголосили створення **«Великого князівства Руського»**. Ідею підтримало руське та литовське населення. Натомість литовська католицька знать, щоб не втратити свої привілеї, посадила на великокнязівський трон свого ставленика – **Сигізмунда** (1432-1440 рр.).

Вирішальна битва між партією прихильників унії та партією незалежності відбулася у

1435 р. під Вількомиром. Сили Свидригайла була розгромлені католицькими польсько-литовськими військами. Ідея створення православної Русько-Литовської держави провалилась.

За правління великого литовського князя **Казимира IV** (1440-1492 рр.) на русько-литовських землях відбувається централізація влади та ліквідація удільних князівств. Новгород-Сіверщина, Чернігівщина, Волинь та Київщина втрачають своїх руських та литовських удільних князів та перетворюються по польському зразку на *воєводства* із поділом на *повіти*. Кожним воєводством управляв намісник великого князя. З 1468 р. замість руських законів поширюється «*Судебник Казимира*», який на принципах рівноправ'я регулював кримінальні та цивільні відносини між православними і католиками. За польським та литовським зразком, впродовж XV ст. на українських землях замість удільних князів формується **шляхта** – великі, середні та дрібні землевласники, які отримують свій наділ за вірну військову службу правителю (польському королю чи великому литовському князю).

М. Горелік *Битва під Вількомиром 1435 року*

Суспільні зміни на українських землях у XV ст.

удільні князівства
перетворюються
на воєводства

«Руська правда»
витісняється
«Судебником Казимира»

замість князів
і дружинників
формується шляхта

Католицькій церкві та шляхтичам-католикам надано привілеї в землеволодінні, промисловій діяльності та торгових операціях. Натомість православна церква та православна шляхта до кінця XV ст. опиняються в нерівноправних умовах. Через дискримінацію та утиски, відносини в суспільстві набувають ознак неприязні.

Як Кревська та Городельська унії вплинули на українське суспільство XVст.?

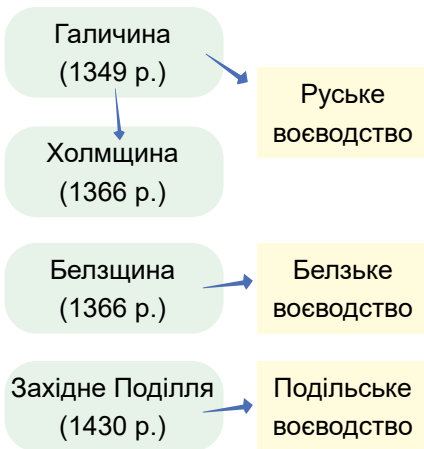
Які релігійні та соціальні протиріччя започаткувала Городельська унія?

3. Українські землі в Польському королівстві. Система управління. Впродовж XIV-XV ст. Польське королівство змогло закріпити за собою західні землі Русі-України. Це були **Галичина, Белзщина, Холмщина та Західне Поділля** (близько поло-

вини Галицько-Волинської держави). Населення цих регіонів в сукупності складало близько 200 тисяч осіб, а площа дорівнювала приблизно третині тодішньої Польщі.

Першою під польський контроль потрапила Галичина, коли в **1349 р.** король Казимир III здійснив великий похід на галицькі землі, дізнавшись про смерть останнього управителя Галичини – боярина Дмитра Дедька. Після тривалого збройного протистояння з Великим князівством Литовським, Польща завдяки угорській підтримці здобула над литовцями перемогу. За умовами польсько-литовського миру 1366 р. під Корону Польську перейшли Холмщина і Белзщина. У 1430 р. поляки скористались конфліктом, що спалахнув між литовськими та руськими удільними князями і захопили Західне Поділля.

Українські землі в складі Польського королівства

На відміну від литовців, які довгий час зберігали руські удільні князівства та руське судочинство без змін, поляки вводили на приєднаних землях свої порядки, але поступово. Намагаючись виконати умови **Кревської унії 1385 р.**, польський король **Ягайло** (1386-1434 рр.) спробував «м'яко» приєднати русько-литовські землі до Польщі. Він змусив напівнезалежних удільних князів принести йому присягу та взяти зобов'язання платити монарху данину і надсилати військову допомогу.

В релігійних питаннях, судочинстві й діловодстві князі зберігали повну свободу і навіть могли кар-

бувати власну монету. Як вам вже відомо, литовська знать після Кревської унії підняла бунт і очікування поляків про швидке приєднання русько-литовських земель не відбулося. Проте, Кревська унія сприяла проникненню на українські землі польської соціально-економічної моделі державного життя.

У **1430 р.**, коли українські землі склали вже близько третини Польщі, король Ягайло провів **адміністративну реформу**. Він вирішив скасувати старі порядки, щоб не допустити бунтів руської знаті, як це ставалося на території Литви.

Удільні князівства з напівнезалежними князями ліквідовувались, а замість них, створювались **воєводства** (Руське, Подільське, Белзьке) з підконтрольними королю керівниками. Кожне воєводство складалося із кількох **повітів**. На чолі воєводств стояли призначені королем *воєводи*, які здійснювали адміністративну (управлінську) та військову владу, а також очолювали місцеві шляхетські **сеймики**. На чолі кожного повіту король призначав *старосту*, який мав судову та адміністративну владу.

Сеймик – нерегулярні збори шляхтичів окремої території (воєводства чи повіту) для вирішення широкого кола місцевих питань (податки, обрання нових посадовців та ін.). Рішення сеймиків передавались послам, які представляли інтереси спільноти у сеймі.

Влада воєвод і старост не була безмежною, багато в чому вона залежала від рішення місцевих сеймиків. В плані організації, сеймики були чимось схожі на давньоруське народне віче. Але якщо на віче могли взяти участь усі вільні люди, то на сеймики допускалась лише шляхта.

Оскільки польської шляхти на українських землях XV ст. ще бракувало, король Ягайло вимушений був зрівняти у правах руську знать, а інакше б, адміністративна реформа не спрацювала. Із **1430 р.** королівським указом, шляхетські привілеї поширювались на всі руські та литовські землі підконтрольні Польщі. Як наслідок, **руська військова знать** (удільні князі, бояри, дружинники) **ставала шляхтою**, втрачала свої колишні владні повноваження і на нових умовах залучалась до розвитку польсько-українсько-литовської державності. Це був не одразу помітний, але поворотний момент в історії України.

Польський воєвода XVI ст. Виголена чуприна на голові вказувала на приналежність до руського походження

Вправа-гра

Яким чином місцеві правителі українських земель втратили свою владу після реформ польського короля Ягайла?

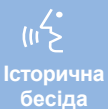
Чим польська система управління відрізнялась від литовської?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Розширення Литви за рахунок руських земель стало взаємовигідним процесом. Литва вберегла свою незалежність від Польщі та змогла стримати Московський наступ.
2. Зростання і піднесення Литви у XIV ст. змусить Золоту Орду сліпо підтримувати Московське князівство у його територіальних претензіях аби лишень мати сильного союзника в боротьбі з Литовською державою.
3. Людський та економічний ресурс українських земель допоміг Литві впоратись із Тевтонським орденом та заявити про себе, як про сильну, самодостатню державу.
4. З усіх українських земель, галицько-волинські землі найменше постраждали від монгольської навали, тому їх приєднання до Польщі суттєво посилило її економічну могутність.
5. Просування Польщі в східному напрямку сприяло її зазіханням й на литовські землі.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Завдяки територіальним зростанням Литви та утвердженню її могутності, українські землі від цього виграли, зберігши свою самобутність та культуру.
2. Безперервна боротьба русько-литовських сил із Золотою Ордою та Московією впродовж XIV-XV ст., завадили появи міського самоврядування на українських землях під литовським правлінням.
3. Внаслідок ліквідації удільних князівств у XV ст. більшість руських князів приймає католицьку віру або емігрує до Московії. На кілька століть українські землі залишаються без своєї політичної еліти, а отже тимчасово втрачають можливість до незалежної державної політики.
4. Городельська унія 1413 р. заклала соціально-економічну нерівність між православними і католиками. Впродовж XVI-XVII ст. це виллється в низку великих конфліктів.
5. Замість удільних князів, новим рушієм українського суспільства стає шляхта – стан воїнів, політиків та підприємців. Їх діяльність стане визначальною для збереження основ української культури, православної віри і територіальної безпеки.

1. Складіть список архітектурних пам'яток Великого князівства Литовського, які й досі збереглися на українських теренах. Чи є спільні риси у цих об'єктів? Про що це свідчить?
2. Які слова в українській мові було запозичено з часів панування Польського королівства на українських теренах? Як ви вважаєте, чому вони опинились у нашій мові? Наведіть приклади таких слів.

Тест до теми

§ 21. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В СКЛАДІ ЗАХІДНИХ ТА ПІВДЕННИХ СУСІДІВ. ДЕРЖАВА ФЕОДОРО. КРИМСЬКЕ ХАНСТВО

Пригадайте:

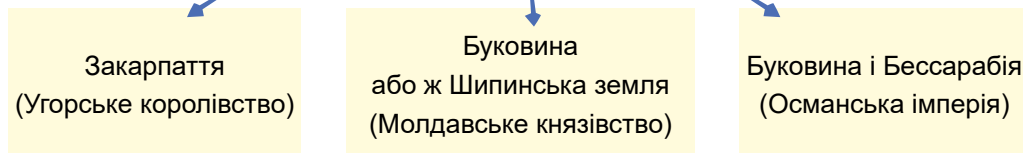
1. Під яким гаслом Литва правила на українських землях? В чому це проявлялось?
2. Яка унія започаткувала зближення польських, литовських та українських земель?
3. Назвіть землі, які в XIV-XV ст. перебували в складі Великого князівства Литовського та Польського королівства.

Поміркуйте:

4. Які переваги втрачає держава, потрапляючи в склад іншої країни?

1. Українські землі в складі Угорщини, Молдови та Османської імперії. Впродовж XIV-XV ст. більшість земель Русі-України опинились в складі Великого князівства Литовського і меншою мірою в складі Польського королівства. Натомість окраїнні території півдня та заходу потрапили в склад Угорського королівства, Молдавського князівства та Османської імперії.

Українські землі XIV-XV ст. у складі західних та південних сусідів

Закарпаття було населене слов'янами ще з часів Великого переселення слов'ян IV-VI ст. У 992 р. за правління Володимира Великого цей край разом з його мешканцями – племенами білих хорватів, потрапляє до складу Русі-України. З того часу, на Закарпатті закріплюється назва «Русь», а його жителі йменуватимуть себе **русинами**. Боротьба за Київський трон, яка спалахнула між нащадками Володимира Великого, спричинила перехід Закарпаття до Угорського королівства.

Пам'ятник Федору Коріятовичу в Мукачівському замку. Скульптор В. Олашин.

За які заслуги мукачівці удостоїли Ф. Коріятовича пам'ятником?

Перший король угорців Іштван I та його нащадки титулувалися «князями русинів».

У 1281 р. за правління Лева I Даниловича Закарпаття ненадовго входить до Королівства Руського. Однак за часів наступних Романовичів регіон знову потрапляє до Угорського королівства. Наприкінці XIV ст. Закарпаття переходить в спадок від угорського короля до правителя Поділля, русько-литовського князя **Федора Коріятовича**. Щоб посилити становище слов'янського населення в цьому краї він здійснив ряд заходів: 1) переселив близько 40 тис. селян з Поділля; 2) добудував Мукачівський замок та обніс міст захисним валом; 3) заснував православний монастир Святого Миколая, який діє й по сьогодні. В першій половині XV ст. край надовго закріплюється за Угорською короною.

Впродовж XV ст. феодалі східнослов'янського походження остаточно витісняються із Закарпаття. Їм на зміну приходять угорські та німецькі землевласники. Угорські монархи ділять край на **комітати** – територіально-адміністративні одинці, очолювані королівськими намісниками – **ішпанами**.

В закарпатських містах разом з німецькими переселенцями поширюється магдебурзьке право. Русини витіснялись з купецької справи, ремесел, міського управління. Руська культура та мова збереглася на селі серед хліборобів та громад пастухів з Карпатських полонин. Без власного самоуправління та привілейованих станів, закарпатські русини зберегли свою ідентичність крізь століття завдяки православній вірі. Велику роль в цьому зіграло Мукачівське православне єпископство, яке постало наприкінці XV ст.

Коли і чому жителі Закарпаття стали називати себе русинами? Як ви вважаєте, чому саме православна віра допомогла закарпатським русинам зберегти свою приналежність до української культури?

Впродовж історії Русі-України її невід'ємною частиною була **Буковина**. Цю назву край отримав за густі букові ліси, якими був вкритий в минулому. До XIII ст. регіон населяли переважно руси. Сьогодні, Буковина складається з північної частини (сучасні Чернівці) та південної (територія Румунії). Після вторгнення монголів, Буковина увійшла до складу Золотої Орди. Під управлінням ординців край отримав назву **Шипинська земля**.

Через вигідне торговельне розташування, за Шипинську землю із середини XIV ст. тривали запеклі війни між Молдавським

Шипинська земля у XIV-XV ст.

Яка сучасна українська область була складовою колишньої Шипинської землі?

князівством, Золотою Ордою та Польським королівством. Маючи підтримку місцевого православного населення перемогу здобула Молдавія. До середини XV ст. край входив до Молдавського на правах автономії (самоуправління). Жвава міжнародна торгівля сприяла заснуванню нових міст та розвитку вже існуючих. Щорічно проводились ярмарки. Основою господарства було скотарство. На перехресті торгових шляхів із північно-західної Європи до Балкан сформувалося місто **Черновіці**, яке в майбутньому стане сучасними Чернівцями.

Після ліквідації автономії в XV ст., Шипинська земля фігурує в писемних згадках під назвою **Буковина**. Уперше назва «Буковина» трапляється в грамоті молдавського господаря (князя) Романа I від 30 березня **1392 р.** Її торгівля поступово занепадає через за-пеклі війни, а на у **1514 р.** край разом з Молдавським князівством остаточно потрапляє до складу Османської імперії.

Вид на Аккерманську фортецю XV ст. Сучасне фото. (м. Білгород-Дністровський)

Хотинська фортеця XV ст. Сучасне фото. (м. Хотин)

Наприкінці XV ст. Османська імперія захопила плацдарми в Буковині та Бессарабії (сучасна Одещина). На зайнятих територіях турки будували форти та укріплювали вже наявні фортеці. Їх панування супроводжувалось обкладанням місцевого населення даниною: натуральною, грошовою та людьми. На Буковині турецька влада утворила **Хотинську райю** – територіально-адміністративну одиницю, центром якої слугувала **Хотинська фортеця**. В землях Бессарабії у 1484 р. турки із допомогою Кримського ханства відібрали у Молдавії потужною **Аккерманською фортецею**, з якої продовжився подальший наступ Османської імперії у Центральну та Східну Європу.

В чому полягали відмінності між молдавським та османським управлінням на українських землях?

2. Кримське ханство: державний устрій та політика перших ханів. В другій половині XIV ст. в Золотій Орді розпочинається зтяжна міжусобиця за ханський трон. Водночас із заходу наступає Велике князівство Литовське, а зі сходу вторгається претендент на всю монгольську спадщину Тамерлан (Тимур). Не витримавши такого натиску, в **середині XV ст.** Золота Орда розпадається на кілька самостійних держав, серед яких постає і Кримське ханство. Руйнівним ударом для Золотої Орди став вихід саме Кримського ханства, без якого ординці втрачали найкращі пасовиська та доступ до прибуткової чорноморської торгівлі.

Засновником Кримського ханства вважається **Хаджи Герай** (1441-1466 рр.). Походження родини Гераїв достеменно не відомо і залишається предметом дискусій серед істориків. Відомо, що майбутній кримський хан народився у місті-фортеці Тракай – тодішній столиці Великого князівства Литовського. Його родина переховувалась там від політичних ворогів з Криму. За допомогою русько-литовських військ та союзних татарських племен, Хаджи Герай подолав своїх супротивників і в **1441 р.** заснував державу – **Кримське ханство (1441-1774 рр.)**.

У зовнішній політиці Хаджи Герай впродовж всього правління залишався щирим

*Хаджи Герай.
Портрет-
реконструкція*

Розкол Золотої Орди в XV ст. Кримське ханство

1. Знайдіть і покажіть на мапі столицю Кримського ханства часів Хаджи Герая.
2. Знайдіть і покажіть столицю Кримського ханства за нащадків Хаджи Герая.
3. З якими державами межувало Кримське ханство?
4. Які природні об'єкти стали кордонами Кримського ханства?

прихильником Великого князівства Литовського та Польського королівства. Своім ярликом він підтвердив права Литви на українські землі, які вона виборола у Золотої Орди. Перший кримський хан приклав багато зусиль для остаточного розгрому золотоординців. У 1465 р. він розбив війська Великої Орди (залишок Золотої Орди), які збиралися на Литву походом. Польщу підтримував в її претензіях на Новгород.

У внутрішній політиці Хаджи Герай запозичив деякі традиції ординського устрою. Хан очолював державу, мав вищу виконавчу та судову владу. Посаду хана міг займати лише представник роду Гераїв. Нового хана обирав **курултай** – збори кримсько-татарської знаті. Державною релігією був іслам, але утисків іновірцям не створювали. Кримське ханство було децентралізованою державою і поділялось на декілька регіонів (бейліків), які очолювали беї – очільники знатних родів. Вони мали свої війська та органи влади. Беї могли доєднатися до ханських військ у поході або діяти самостійно на власний розсуд. Також існувала посада «великого бея», який керував державними, судовими та військовими справами, доповідав хану про настрої в суспільстві та зміни у зовнішній політиці.

Курултай – з'їзд представників знаті у тюркських народів, під час якого вирішуються найважливіші проблеми держави, зокрема і обрання нового правителя.

Ханську владу обмежував *диван* – державна рада, яка складалася з найвищих посадовців, релігійних діячів та найближчих до хана жінок – його матері та першої дружини. Збори дивану вирішували важливі внутрішні та зовнішні проблеми держави. Важливу роль на зборах відігравав *муфтії* – голова кримських мусульман, який слідкував, щоб рішення хана не суперечили нормам ісламу.

Столицею ханства часів Хаджи Герая був Солхат, але його нащадки перенесуть в 1532 р. столицю до Бахчисараю. З 1441 р. він карбував власну монету, захоплював пільгами іноземних купців та ремісників. Перший хан мріяв створити заможне, багатокультурне і толерантне суспільство. Однак його нащадки повернули шлях розвитку в дещо іншому напрямку.

Син першого хана **Менглі Герай** (1467-1515 рр.) в ході боротьби за трон з іншими родичами був зраджений власними бєями. Частина з них, самовільно починають грабувати українські землі, що швидко стане традицією. Один з бєїв, запрошує турецького султана Мехмеда II. Орієнтовно між 1475 або 1478 роками, турецькі війська прибувають на територію Кримського ханства та змушують хана Менглі Герая стати **васалом** Османської (Турецької) імперії.

Васалітет Кримського ханства був особливим. Кандидатуру новообраного хана завжди підтверджував султан. В найбільших прибережних містах Криму розміщувались турецькі гарнізони. Відносини з іншими країнами кримський хан мав погоджувати із султаном. На спеціальне «запрошення», хан надсилав султану війська, отримуючи наперед оплату на витрати військової кампанії. Укладались династичні шлюби: доньки кримських ханів іноді ставали дружинами султанів або їхніх родичів. Данини хан не платив, натомість сам отримував платню від султана за збереження союзу.

Важкоозброєний татарський вершник кінця XV-XVI ст. Сучасна ілюстрація-реконструкція

На вашу думку, чи можна вважати державний устрій Кримського ханства демократичним як для середньовіччя? Аргументуйте думку.

3. Суспільство і господарство Кримського ханства. За етнічним походженням кримські татари – вельми строкатий народ. В них тече кров половців, монголів, печенігів, хозарів, турків, болгар, греків, італійців та слов'ян. Кримськотатарська мова сформувалась на основі половецької і турецької, тому належить до сім'ї тюркських мов.

Більшість татар були вільними людьми, не обмеженими в зміні місця проживання. Як і всі кочівники, татари жили родоплемінними групами, які очолювали найшановніші представники татарської знаті. Головою родини був чоловік. Іслам дозволяв мати кількох дружин, але у кримських татар багатоженство не набуло поширення.

Господарство населення залежало від природних умов. Степовики, що жили на кримських рівнинах займались скотарством, розводили кіз, овець та велику рогату худобу. Жителі Кримських гір та полонин займалися садівництвом, виноградарством та землеробством забезпечуючи зерном весь півострів. Зокрема вирощували льон, рис та злаки. За відсутності річок, татари змогли створити складну систему зрошування і поливу, запозичуючи досвід попередніх поколінь.

Важливу роль в житті кримських татар відігравало конярство. Кожен степовий татарин був зобов'язаний мати не менше трьох коней, бути вправним у стрільбі з лука, володінні холодною зброєю та обов'язково доєднуватись у великі походи до яких час від часу закликав кримський хан.

Активно розвивалося міське життя. Осередками торгівлі й ремесла були Солхат, Кирик-Ер та Бахчисарай.

*Г. Паулі. Кримські татари.
1862 р.*

*Дюрбе (усипальниця) хана
Хаджи Герая в Бахчисарай.
Сучасний вигляд*

Цікава
цитата

«Від половців кримські татари успадкували мову, від греків і готів – матеріальну культуру й риси зовнішності – світлі очі, руде або русяве волосся і високий зріст. Приміром, в одному із сіл Бахчисарайського району (зараз воно називається Соколине), практично всі жителі народжувалися з блакитними очима, село так і називалося «Кок коз», що буквально означає «блакитне око».

Гульнара Абдулаєва, українська історикня XXI ст.

Про які особливості етногенезу кримських татар зазначає авторка цитати?

Продавали сіль, рибу, вино, шкіри, тканини, пшеницю, готові ремісничі вироби (килими, кінську зброю, мідний посуд, зброю). Предметом торгівлі також був живий товар – раби. Невільників, або як їх ще називали **ясир**, татари захоплювали під час грабіжницьких походів на території українських, московських, литовських та польських земель. Від збирання ясиру впродовж XV–XVIII ст. найдужче постраждали українські терени. Найбільшим ринком продажу рабів була **Кафа**. За підрахунками істориків, через невольничі ринки татар пройшло не менше трьох мільйонів полонених. Основним покупцем бранців була Османська імперія.

Ясир – полонені, яких захоплювали татари і їх союзники турки під час нападів на українські, литовські, польські та московські землі.

Внаслідок грабіжницьких рейдів, південноукраїнські землі та східне Поділля перетворились на пустку – **Дике поле**. Дужих молодих чоловіків продавали як рабів для польових робіт, будівництва або веслування на галери – бойові турецькі кораблі. Хлопчиків наvertsали в іслам і перетворювали на слуг або на **яничар** – елітну турецьку піхоту. Дівчат купували як наложниць заможні мусульмани з різних кінців світу. В умовах постійної боротьби з татарськими набігами в українському суспільстві виникає *козацтво* – вільна воєнізована спільнота людей, що проживала в Дикому полі та його північних околицях.

З якою головною метою татари здійснювали свої набіги на українські терени? До яких наслідків це призвело?

4. Феодоро та його особливості. Невеличким, але важливим сусідом Кримського ханства на півдні півострову була держава Феодоро. Вона виникла на **початку XIII ст.** поряд з генуезькими містами-фортецями. Її населення складало близько 200 тис. осіб,

Кримський півострів у середині XV ст. Князівство Феодоро та Генуезькі колонії (Генуезька Кассарія)

Знайдіть на карті порт Каламіта. Яке значення він відіграв у налагодженні відносин між Кримським ханством та феодоритами?

Знайдіть на карті місто Кафа. В чому полягала його сумнозвісна слава?

а столицею було місто Мангуп. За походженням феодорити були греки, готи та алани, сповідували православ'я. Їх митрополія підпорядковувалась Константинопольському патріархату.

Феодоро постала в умовах, коли Візантія в 1204 р. тимчасово припинила своє існування внаслідок захоплення європейськими лицарями. Таким чином візантійське володіння в Криму набуло незалежного статусу. Намісники Феодоро зі здобуттям незалежності йменували себе «князями».

Країна займала переважно гірські райони Криму і мала вихід до моря лише з невеличкої західної смуги. Із вторгненням монголів, феодорити визнали залежність від Золотої Орди і зобов'язались платити данину, тому unikнули спустошення. Держава багатіла за рахунок сільського господарства, ремесел та міжнародної торгівлі: по Чорному морю та по сухопутних шляхах через Золоту Орду. В умовах ханської міжусобиці на межі XIII-XIV ст. Феодоро не зазнала руйнувань. Її піднесення припало на XV ст., коли вона звільнилась від ординського панування.

Князівство Феодоро мало дружні відносини з ординцями, тому з появою незалежного Кримського ханства союзні відносини продовжились. Політичним і торговельним супротивником феодоритів була Генуезька Кассарія, зокрема генуезьке місто Кафа. У 30-ті рр. XV ст. розпочалась тривала боротьба з генуезцями за вихід до морського узбережжя. За Феодоро вступилось Кримське ханство: допомогло відвоювати портове місто Каламіту та переорієнтувати торгові шляхи на користь князівства.

Вправа-гра

Подальшу долю Феодоро та Генуезької Кассарії вирішила Османська імперія. В **1475 р.** турки підкорили Мангуп і Кафу. З того часу, Кримське ханство стало беззаперечно панувати на півострові.

На вашу думку, чому князівство Феодоро не могло надовго зберегти свою незалежність?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Самоврядний статус Шипинської землі не лише сприяв міському розвитку цього краю, але й став запорукою стабільного товарообігу між Центральною Європою та країнами Балканського півострову впродовж XIV-XV ст.
2. Боротьба за вигідне становище Шипинської землі (Буковини) триватиме в XVI-XVII ст. Впродовж цього періоду тут відбудуться найжорстокіші битви між Османською імперією та польсько-литовсько-українськими силами.
3. Велика Орда, як спадкоємиця Золотої Орди, всіма силами намагалась приборкати свободу Кримського ханства та Московії, що як наслідок не надовго зблизило татар і московитів, а литовців повернуло до союзу з ординцями. Спустошливі набіги татар наприкінці XV ст. на русько-литовські землі мали єдину мету – відволікти русько-литовські сили від подальшого наступу Московського князівства.
4. Потрапивши у васальну залежність від Османської імперії, Кримське ханство впродовж XV-XVIII ст. стане турецьким інструментом міжнародної політики та плацдармом для вторгнень турецької армії в Східну Європу.
5. Союзні відносини між татарами і турками, спричинять розрив татарсько-московських відносин. Починаючи з XVI ст. Московія стане запеклим ворогом кримських татар. Затягнута боротьба триватиме до кінця XVIII ст., коли Кримське ханство буде окуповане Російською імперією.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Регулярні грабіжницькі набіги кримських татар гальмували ріст населення на українських землях, заважали активному розвитку міського життя та ремесел.
2. Між кримськими татарами і козаками складуться неоднозначні відносини. З одного боку, впродовж XV-XVII ст. вони часто ворогували, з іншого боку – саме завдяки союзній підтримці татарської кінноти український народ в середині XVII ст. зможе відновити свою державність у вигляді Гетьманщини.
3. Державотворчий досвід феодоритів та генуезців прискорив розвиток економіки та господарства Кримського ханства.
4. Жителі Феодоро та Генуезької Кассарії прийняли участь в етногенезі кримськотатарського народу.

5. Спільна православна віра та староукраїнська мова допомогли жителям Закарпаття пронести крізь століття українську самоідентичність. Культурно і політично, цей край є українським.

Дати для запам'ятовування:

1441 р. – утворення Кримського ханства

1478 р. – установлення васальної залежності Кримського ханства від Османської імперії

початок XIII ст. – 1475 р. – існування князівства Феодоро

Історична
бесіда

Як набіги кримських татар на Київщину та Поділля сприяли появі козацтва – нового стану українського суспільства? Висловіть думку: козацтво – це абсолютно нове явище чи воно виникло на основі певного історичного підґрунтя (традицій, старих станів, тощо)? Аргументуйте свою позицію.

Тест до теми

§ 22. СУСПІЛЬНЕ І ЦЕРКОВНЕ ЖИТТЯ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ В XIV-XV СТ. ГОСПОДАРСЬКИЙ РОЗВИТОК. МІСТА, МАГДЕБУРЗЬКЕ ПРАВО.

Пригадайте:

1. Які були основні соціальні версти суспільства Русі-України?
2. Назвіть українські землі, які в XIV-XV ст. перебували в складі Польського королівства та Великого князівства Литовського.
3. В чому полягали релігійні проблеми на українських землях у XIV-XV ст.?
4. Що таке магдебурзьке право? Чому воно сприяло розвитку міського життя?

1. Релігійна ситуація. Впродовж XIV ст. більшість українських земель, в тому числі Київ, входять у склад Великого князівства Литовського. Проте Київ, як православний центр руських земель, залишався без свого митрополита. Київські митрополити переїжджали до Володимиро-Суздальського князівства або до Москви. Так відбувалось, бо з 1242 і до 1362 р. українські землі були під прямою владою Золотої Орди.

Щоб зберегти незалежність і традиції руського православ'я, стараннями великого литовського князя Гедиміна в **1317 р.** було утворено **Литовсько-Руську митрополію**. Протягом XIV ст. Литва та Москва ведуть боротьбу за контроль над єпископствами Русі-України та з перемінним успіхом намагаються ставити своїх кандидатів на Київську митрополію. Боротьба розпочалась за часів князя Гедиміна (1316-1341 рр.) і набула особливої гостроти за Ольгерда (1345-1377 рр.). Суть протистояння була така: ***той, хто мав своїх єпископів і митрополита, той легше поширював політичний вплив на руські землі.***

В питаннях ставлення київського митрополита, Москва залучилась підтримкою свого покровителя – Золотої Орди, яка зазнала поразки від русько-литовських військ. Ординцям було вигідно, щоб московське правління розширювалось, бо разом з тим, росла й данина. Митрополію в ті часи надавав лише візантійських патріарх, а ослаблена в XIV ст. Візантія для підвищення політичної ваги шукала союзу із Золотою Ордою, тому підтримувала і освячувала переважно московсько-ординських кандидатів.

Для Москви експансія на руські удільні князівства здійснювалась під гаслом «*захисту своїх православних*». Через церкву відбувалась і промосковська пропаганда серед мирян. Як тільки в якомусь незалежному князівстві з'являвся промосковський єпископ,

одразу ж починалось московське вторгнення. До прикладу, в XIV ст. така доля спіткала Тверське, Смоленське та Псковське князівства.

Головне завдання, яке ставилось перед промосковськими митрополитами – на релігійному підґрунті об'єднати Київ та Москву. Проте, їх промосковські настрої не влаштовували, ані киян, ані литовців, тому коли вони намагались напоказ оселитися в Києві, то їх скоро виганяли.

Митрополит Київський та всієї Русі **Ісидор** (1433-1458 рр.) як людина дуже освічена та культурна, спробував вирішити кризу. Він хотів об'єднати Київську митрополію з католицькою церквою на рівних правах, без жодних змін

*Ісидор,
митрополит
Київський.
Картина XV ст.*

*Київська митрополія
у XV ст. та її поділ*

1. Назвіть єпископства підконтрольні Київській митрополії на 1458 р.
2. Які з них співпадають з кордонами незалежної України?
3. Порахуйте кількість єпископств підвладних Київській митрополії та Московській митрополії. Озвучте результат. На вашу думку, про що він може свідчити?

в православ'ї. На фоні вторгнень турків у Європу, Римська церква також була зацікавлена в такому проєкті, адже це об'єднало б християнський світ проти мусульманської загрози. В 1453 р. під час оборони Константинополя від турків, митрополит Ісидор потрапив у полон і його прагнення так і не були реалізовані.

В 1453 р. після падіння Візантії, Москва самовільно оголосила себе її наступницею і перебрала статус патріархату з правом призначати митрополитів. Щоб не допустити московський вплив на українські землі, великий князь литовський і король польський **Казимир IV в 1458 р.** проголосив **окрему Київську митрополію**, якій підпорядковувались всі українські єпископства. В такому стані вона проіснує до кінця XVII ст.

Як міжнародні відносини впливали на українську релігійну ситуацію?

2. Стани українського суспільства. Суспільний устрій на українських землях XIV-XV ст. поєднував руські та польсько-литовські традиції. Від поляків та литовців було запозичено принципи шляхетства і поділ на привілейовані та непривілейовані стани. Від русів зберігалася складна система майнової нерівності всередині кожного стану. Назагал, станів було чотири: *шляхта*, *духовенство*, *міщани* та *селяни*. Деякі були **привілейовані**, інші – **непривілейовані**.

Шляхта складалася з князів та панів. До *князів* належали нащадки удільних князів з руського роду Рюриковичів та литовського роду Гедиміновичів. Серед князів виділялись княжата головні (не підлягали місцевій адміністрації та засідали у великокнязівській раді) і *княжата-повітники*

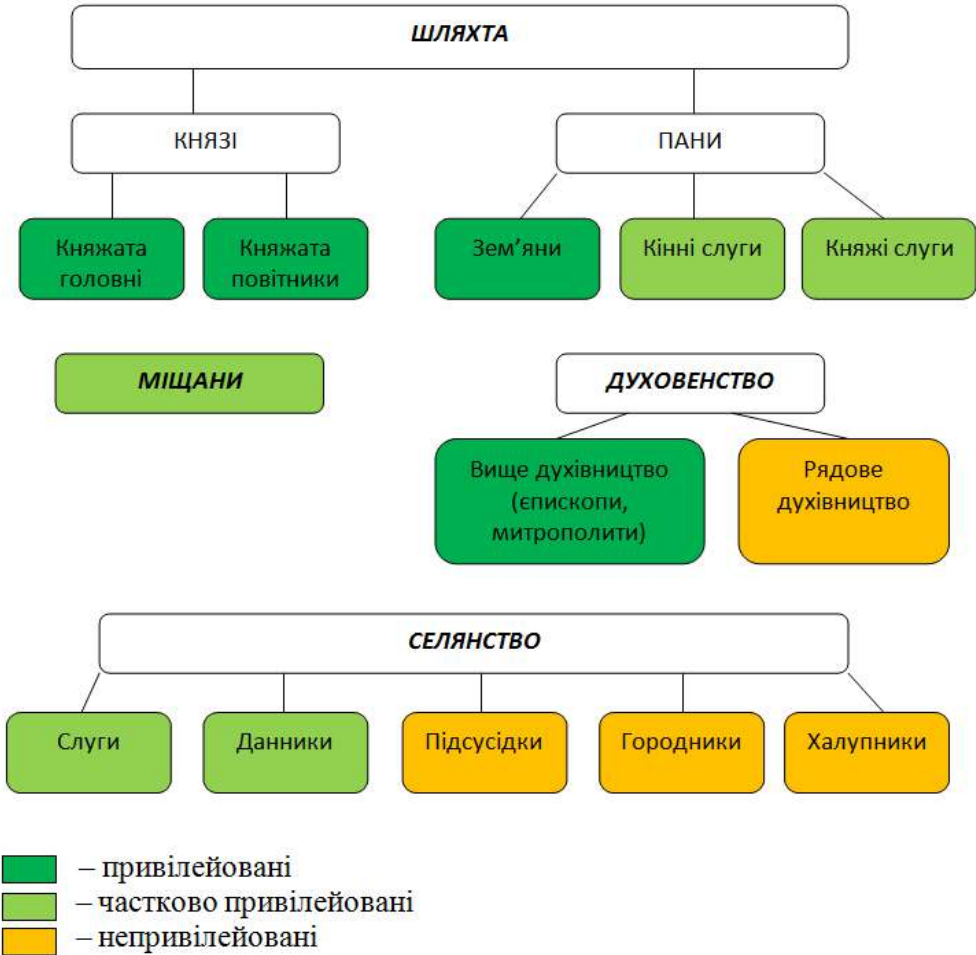

*Польська шляхта
у традиційному вбранні
XIV-XV ст.
Художник Ян Матейко*

(володіли землею в обмін на службу великому литовському князю). До панів належали зем'яни (боари зі спадковими землями), *кінні слуги* (кіннотники, що отримали землю за військову службу), *княжі слуги* (військові та цивільні урядовці).

На чолі шляхетського стану стояли **магнати** – найбагатші шляхтичі. Під їх владою були тисячі сіл і десятки міст. Ці люди були близькі до короля, займали посади гетьма-

Стани українсько-литовського суспільства XIV-XV ст.

нів – головнокомандувачів війська. Магнати могли надати монарху суттєву фінансову або військову підтримку в обмін на розширення своїх володінь.

Українські **міщани** були представлені в складі Великого князівства Литовського та Польського королівства як відносно однорідна маса ремісників і торговців. На відміну від Польщі, в Литві міське життя та ремесла розвивались повільно. Населення Києва впродовж XV ст. заледве сягало 5-6 тисяч. На чолі міст стояли управителі удільного князя або намісники великого князя. Управителі та намісники виконували адміністративні й судові функції, відали збором податків. До кінця XV ст. магдебурзьке право на українські міста під владою Литви не поширювалось, хіба що на Київ у 1498 р. Причина затримки полягла в гаслі, яким керувалась Литва на українських землях: *«Ми старого не рушимо і нового не вводимо»*. Часті міжусобні війни та сусідство із Золотою Ордою, також не сприяли поширенню міського самоврядування та іноземній колонізації.

Шляхта – привілейований стан польського, українського та литовського суспільств XIV-XVIII ст.

Магнати – найбільш знатні та заможні представники шляхти.

Привілеї – права і переваги недоступні іншим соціальним станам.

Найчисельнішою верствою було **селянство**. Сільська громада складалась з дворич (кількох родин), а управляв громадою виборний отаман. Кілька громад утворювали волость на чолі з виборним «старцем». Судочинство відбувалось у судах сільської громади – копних судах. Найзаможнішими були вільні селяни – *слуги*, які мали землю і не відпрацьовували повинностей. До вільних селян також належали *данники*, які сплачували данину та *тяглові селяни*, які разом з власною худобою (тяглом) відпрацьовували певну кількість днів на землевласника. До селян, що не мали жодних привілеїв відносились *підсусідки* (були помічниками заможних селян), *городники* (мали землю, але не мали житла) та *халупники* (жили без землі). До залежних селян XIV-XV ст. належали челядь, холопи та раби.

Наприкінці XV ст. у Східному Поділлі (сучасні Київщина, Черкащина та Вінниччина) зароджується новий стан суспільства – **козацтво**. Його формуванню сприяли складні соціальні процеси, які відбувалися в той час, а також сусідство із Кримським ханством (спадкоємцем Золотої Орди). Імовірним поштовхом до розвитку

козацького руху стало розорення татарами Києва у 1482 р. та їх подальше просування на захід в бік Польщі. Вже у **1489 р.** козаків вперше згадуються в писемних джерелах, а саме в «Польській хроніці» Мартина Бельського, як співучасники походу польських військ проти Кримського ханства

В чому полягала особливість українського суспільного устрою? За яких обставин з'являється козацтво?

3. Господарство і розвиток міст. Магдебурзьке право на українських землях. У XIV-XV ст. основу господарства українських земель, традиційно складали землеробство і скотарство. Вирощували зернові, бобові, городні (овочеві) та садові культури. Переважала трипільна система землеробства. В галузі тваринництва найбільш вигідним було свинарство, оскільки багато солонини йшло на продаж за кордон. В маєтках шляхти добре розвивалося конярство.

У пізньому середньовіччі, неодмінною складовою українського господарства були промисли: млинарство (виготовлення борошна), винокуріння (виготовлення алкогольних напоїв), корчмарство (продаж алкогольних напоїв) і видобуток солі. Впродовж XV ст. шляхта здобуває виключне право на володіння промислами, витісняючи з них вільних селян та міщан.

Із середини XV ст. у сільському господарстві відбуваються зміни – активно зростає велике землеволодіння. Цей процес був обумовлений формуванням польсько-української шляхти. Деякі шляхтичі захоплювали володіння вільних селянських громад. Розорені власники продавали маєтки за безцінь. Земля також роздавалась за державну службу.

Формування великих землегосподарств на українських землях співпало із піднесенням промисловості та збільшенням кількості населення у Західній Європі XV ст. Першим ділом людство потребувало більше харчів та одягу. Підприємлива шляхта на своїх володіннях починає формувати великі багатогалузеві господарства – **фільварки**. На фільваркових господарствах вирощували зернові та перетворювали їх на борошно, розводили худобу та готували солонину й шкури, виводили породистих коней, в ковальнях виготовляли кінську зброю та інше спорядження. Увесь цей крам доставлявся до польських портів або відправлявся далі на Захід сухопутними шляхами.

Кам'янець-Подільська ратуша XIV ст. – найстаріша ратуша України. Сучасне фото

Руїни польського фільварку в селі Каліновиці-Турні (південна Польща)

На фільварках відпрацьовували селяни, приналежні шляхтичу землевласнику. Фільварки приносили дуже великі прибутки, що спонукало шляхту обмежувати права селян змінювати власника, ставити свої умови та вимагати якомога більше відпрацьовувати на багатогалузевих господарствах. Процес «прикріплення» селян до землі отримав назву **закріпачення**, а закріпачених селян називали **кріпаками**.

Тим часом в українських містах XIV-XV ст. відбуваються важливі зміни. Деякий час, містяни проживаючи у місті водночас займалися і ремеслами, і землеробством, і торгівлею, залишаючись залежними від магната. Залежність проявлялась у сплаті податків, виконанні повинностей, що майже не відрізняло їх від селян. З другої половини XIV ст. польські королі поширюють на підконтрольні українські міста **магдебурзьке право** за німецьким зразком. Це було спричинено збільшенням кількості німецьких та польських громад переселенців в українських містах.

Цікава цитата

«Впродовж XV ст. у Польському королівстві почастишали втечі селян з панських земель. Низка законів в 15 разів підвищила штрафи за переховування біглих селян. Світським і духовним феодалам, орендарям королівських земель та міщанам було заборонено переховувати селянських втікачів. Напрямами втечі були Тевтонський орден, Литва та руські землі. Якщо втікача ловили, то випалювали на лобі клеймо, також могли карати односельчан втікача».

Юзеф Шуйський, польський історик XIX ст.

Про що свідчить збільшення кількості втеч селян Польського королівства впродовж XV ст.? З якими явищами і процесами це пов'язано? Де могла застосовуватись безкоштовна селянська праця?

У 1356 р. польський король Казимир III підтвердив право самоврядування **Львову**. Згодом магдебурзьке право також отримали Кам'янець-Подільський (1374 р.), Тереховля (1389 р.), Самбір (1390 р.), Луцьк (1432 р.), Кременець (1438 р.). Норми магдебурзького права, дозволяли міщанам шляхом виборів сформувати орган міського самоврядування – **магістрат**, який займався управлінням, судовими і торгівельними справами, оподаткуванням, громадським порядком, забудовою, обороною та ін. Життя в містах з магдебурзьким правом ставало більш організованим, впорядкованим, перспективним, а головне – дарувало людям особисту свободу.

Міста з магдебурзьким правом звільнялися від влади магната і свавілля воевод чи намісників. Завдяки самоврядуванню місто володіло своєю скарбницею, формувало бюджет. Кошти витрачалися на покращення архітектури, мостів, доріг, громадських приміщень. В таких умовах краще розвивалася торгівля і ремесла, збільшувалось населення. Самоврядні міста приваблювали селян, які тікали сюди, щоб не стати кріпаками.

 Дайте загальну характеристику становища українців у містах та селах XIV-XV ст.

Вправа-гра

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Вправно керуючи Київською митрополією, литовські правителі не дозволили Московії розповсюдити свій вплив у Східній Європі впродовж XV ст.
2. Із входженням українських земель до міжнародної торгівлі, Західна Європа отримала стабільне джерело сільськогосподарської продукції в умовах росту населення у XV ст. Без цього джерела було б важко підтримувати культурний, технічний та промисловий розвиток європейської цивілізації.
3. Полон митрополита Ісидора та провал його церковної місії поклав край сподіванням на возз'єднання православного та католицького світу в добу Середньовіччя.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Релігійна політика великих литовських князів вберегла незалежність української православної церкви.
2. Розвиток фільваркової системи та подальшого закріпачення селян заклали основи великого соціального конфлікту між православними селянами і католицькими землевласниками.
3. Впродовж XVст. більшість руських удільних князів зливаються з польським суспільством і староукраїнська спільнота залишається без власних політичних лідерів, існування яких є вкрай важливим для збереження державності.

4. З XV ст. в західноукраїнських містах поширюється німецьке судочинство, польська та німецька мова, католицьке християнство, витісняються руські цехові майстри. На подальші століття, староукраїнська культурна ідентичність залишається тільки на селі.
5. Магдебурзьке право та міжнародна торгівля принесли на українські землі прогресивні технології, нові культурні та філософські ідеї, які вплинуть на подальший соціально-економічний розвиток.

Дати для запам'ятовування:

1317 р. – утворення Литовсько-руської митрополії

1356 р. – надання магдебурзького права Львову

1458 р. – відновлення Київської митрополії

1489 р. – перша письмова згадка про козацтво

1498 р. – надання магдебурзького права Києву

Історична
бесіда

Висловіть думку: православ'я в Русі-Україні створювало перешкоди для тісних контактів із Західною Європою чи відкривало нові можливості? Обґрунтуйте свою позицію певними історичними прикладами.

Тест до теми

§ 23. РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В XIV-XV СТ.

Пригадайте:

1. В чому полягали основні риси культури Русі-України X-XIII ст.? Яка держава мала визначальний вплив на розвиток руської культури?
2. Які були найтипівіші риси для Галицько-Волинської культури? В чому вона наслідувала Русь-Україну?
3. Як складалась релігійна ситуація на українських землях в другій половині XIV – XV ст.?
4. Як винахід Йоганна Гутенберга вплинув на розвиток освіти, науки та культури в XV ст.?

1. Умови та особливості розвитку культури на українських землях. Культура на українських теренах в XIV-XV ст. розвивалась під впливом іноземних держав, які розділили українські землі: Великого князівства Литовського, Польського королівства, Угорщини, Османської імперії. Водночас, зберігався великий спадок від культури Русі-України та Галицько-Волинської держави.

Характерною рисою цього періоду є поєднання різних стилів в культурі, проникнення іноземного впливу та застосування нових ідей. На землях підконтрольних Литві зберігались відносно сприятливі умови для збереження української культурної самобутності. Литовські князі запозичували руську мову, судочинство, законодавство, лояльно відносились до православної віри і навіть були її поборниками. Після Кревської унії, литовська влада поступово ослаблює підтримку православної культури, схилившись до католицизму. Подальший розвиток руської культури тримався на ініціативі небайдужих громадян.

В підконтрольній Польському королівству Галичині процеси були інакші. Польські та німецькі переселенці витіснили українську культуру з міста. Магдебурзьке право поширюючись галицькими містами, витіснило руське законодавство, замінивши його на німецьке. Давались взнаки мовний та релігійний бар'єри. Позитивним наслідком стало те, що галицькі землі через Польщу потрапили під вплив ідей гуманізму та Відродження. Це відобразилось на нових рисах в живописі, літературі та філософії. Також українцям відкривався шлях до західноєвропейської вищої освіти.

Впродовж XV ст. ідеї гуманізму та Відродження поширились й іншими регіонами Правобережжя. Дніпро став умовним кордоном в розповсюдженні західноєвропейського впливу. На Лівобережжі, риси Ренесансу в українській культурі майже не простежувались.

Негативним проявом цього періоду були набіги татар і турків, внаслідок яких українське міське життя розвивалося повільно, в очікуванні постійної загрози. В ході цих набігів знищувались українські культурні надбання: література, архітектура, зразки живопису. Небезпека та затята боротьба сприяли «воєнізації» культури: з'являються народні думи та пісні про національних героїв, розвивається військова справа, вдосконалюється фортифікація.

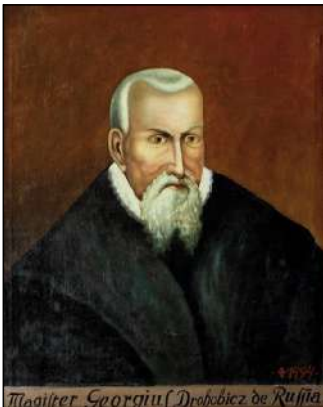
Чому Кревська унія віддалила владні кола Литви від української православної культури?

2. Розвиток освіти. Вплив епохи Відродження на українські землі. Юрій Дрогобич. Базовою освітою на українських теренах опікувалась православна церква. В церковних школах навчанням займалось духовенство. Дітей вчили рахувати, читати писати, знати на пам'ять Свято Письмо. Більш ширшу освіту здобували в монастирях, але й там вона була обмежена церковним характером.

До XVI ст. Україна не мала власних вищих навчальних закладів, тому діти заможних родин відправлялись на навчання в за-

кордонні, зокрема італійські університети. Після навчання, українські студенти привносили на наші терени прогресивні гуманістичні ідеї. Другим шляхом проникнення Ренесансу в Україну була польська система освіти, яка зазнала сильного впливу італійських гуманістів.

Однак отримати освіту православному українцю в католицькому Польському королівстві було непросто, адже мова викладання була латинська (рідше польська), якої українці не знали. Також давались взнаки обмеження на релігійному та соціальному підґрунті. Як реакція, впродовж XV-XVI ст. у Львові з'являється низка українських **братських шкіл** – релігійних організацій, що надавали освітні та юридичні послуги православним українцям. Першим стало **Львівське Успенське братство** засноване **1463 р.** за ініціативою українських міщан.

Юрій Дрогобич – автор першої української друкованої книги, ректор Болонського університету в Італії. Картина невідомого художника кінця XV ст.

Працюючи на засадах гуманізму, братські школи формували освітню еліту української нації в складний бездержавний період. Найвідомішим українським представником Раннього Відродження був **Юрій Дрогобич-Котермак** (1450-1494 рр.) – науковець, поет, освітній діяч та астролог, відомий серед європейців під ім'ям Джорджо да Леополі. Він походив із заможної сім'ї солеварів із Дрогобича, який тоді входив до Руського воєводства. Першу освіту здобув при церкві, а потім продовжив навчатися у Краківському та Болонському університетах, вивчаючи медицину, астрономію та філософію.

У Болоньї з 1478-1482 рр. Юрій Дрогобич читав лекції з астрономії та був ректором Болонського університету – найстаршого університету Європи. Серед його студентів, був Микола Коперник, видатний польський астроном, який першим довів, що саме планети рухаються довкола Сонця, а не навпаки, як тоді стверджувала церква.

Цікава цитата

В листі до товариша Юрій Дрогобич у 1478 р. писав: «Невеликий заробіток, який я щодня здобуваю, дістається ціною постійної праці й величезних зусиль... Багато міг би я досягнути в науці, якби не мусив турбуватися про найнеобхідніше»

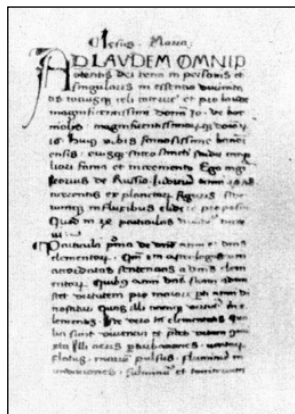

Як ви розумієте, які умови потрібні людині для плідної наукової чи культурної праці? Чому без цих умов наукові та культурні доробки можуть виявитись скромніші?

Праця Юрія Дрогобича **«Прогноз на 1483 р.»** видана в Римі стала першою друкованою книжкою, написаною українцем. В її змісті, окрім астрологічного прогнозу та філософських поглядів, автор надає вичерпну інформацію з географії Європи, наголошуючи,

*Будівля Львівської Успенської церкви при якій було створено першу братську школу 1463 р.
Сучасне фото*

Сторінка з Прогнозу на 1483 р. авторства Юрія Дрогобича

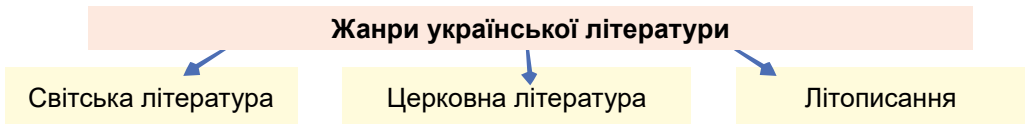
що його мала батьківщина – Львів та Дрогобич є частиною Русі, тобто Королівства Руського, а не Польського королівства.

Впродовж життя, Юрій Дрогобич був переконаним гуманістом, вважаючи, що тільки самовдосконалення є істинним шляхом, адже так, людина наближається до Бога.

Як гуманізм та епоха Відродження вплинули на українську освіту? Розподіліть впливи на «зовнішні» та «внутрішні».

3. Розвиток літератури. Українська література XIV-XV ст. залишалася рукописною. Окрім церковнослов'янської мови, в письмі поширюється й народна мова. **Саме в цей період остаточно формується староукраїнська мова та її регіональні говірки.**

Сторінка Київського псалтира з книжковими мініатюрами. Деталізація людських облич свідчить про мистецький вплив Раннього Відродження

Зразковим прикладом популярної світської літератури цього періоду стала збірка релігійно-виховного змісту «**Ізмарagd**» (XIV ст.) призначена для домашнього читання. Це був перепис (список) давньоруської версії твору, основу якого складали теми християнської моралі. Його повчання зачіпали сфери людського життя, актуальні в усі часи: благодійність, чесність, важливість читання й осягнення нових знань, повага до вчителів та наставників.

Чудовим прикладом церковної літератури був **Київський Псалтир 1397 р.** – рукописний пергаментний твір з ознаками народної староукраїнської мови. Поширеним жанром були й збірки про життя святих, як от «**Четї мінеї**» редакції 1489 р. – це один з перших відомих випадків перекладу середньовічного твору із церковнослов'янської на староукраїнську мову.

Традиції літописання зберігаються поширеними в усіх регіонах колишньої Русі-України та Галицько-Волинської держави.

Однак акценти в них дещо змінюються. Якщо раніше, літописи просували авторитет київських князів та їх діяння, то в цей період вони вже служать інтересам литовських правителів. Окрім основного літописного зводу, в текст додавались «повісті» – вставки, що відрізнялись за стилем і формою. Наприклад, в **«Короткому Київському літописі»** що розповідає про події 1491–1515 рр. є повість про Подільську землю, в якій автор обґрунтовує права литовців на Поділля.

З винайденням друкарського верстату в середині XVст., на українські землі проникають перші друковані твори релігійного змісту латинською мовою. Німецький друкар **Швайпольт Фіоль** у 1491 р. в Краківській друкарні створив кирилицею для українських православних церков чотири твори: «Октоїх», «Часослов», «Тріодь Пісна», «Тріодь Цвітна».

Назвіть літературні твори XIV-XV ст. написані староукраїнською мовою. Поміркуйте, чому навіть наприкінці XV ст. на українських теренах не з'являється власних друкарень?

4. Розвиток архітектури. Впродовж XIV ст. українське населення намагалось подолати тяжкі наслідки монгольської навали. Перехід українських земель під владу Великого князівства Литовського додав певної стабільності, а русько-литовська перемога над Золотою Ордою в другій половині XIVст. дала можливість зосередитись на відбудові та розвитку міст.

Регулярні набіги ординців, татар і турків у XIV-XV ст. зробили пріоритетним будівництво фортець. Будови із цегли та каменю замінюють старі дерев'яні фортеці. На галицьких землях будівництвом замків активно займається польський король Казимир III Великий, а у Волині, Київщині, Чернігівщині та Переяславщині

*Аккерманська фортеця XV
(м. Білгород-Дністровський)*

ні кам'яну фортифікацію розбудовує великий князь Вітовт. Увагу оборонним спорудам приділяло й Молдавське князівство, яке у XV ст. заволоділо Бессарабією (південна Одещина), де було побудовано одну з найпотужніших фортець України – **Аккерманську фортецю**.

*Вірменський
кафедральний собор
(XIV ст.) м. Львів*

*Відреставрований
фасад єврейської
синагоги (XV ст.)
м. Острог*

*Польський костел
Святого Варфоломія
(XV ст.) м. Дрогобич*

Про які особливості культури українських земель XIV-XV ст. свідчать ці релігійні споруди?

5. Розвиток образотворчого мистецтва. Під впливом Ренесансу в українському мистецтві XIV-XV ст. сформувались нові явища. Митці західноукраїнських земель відходили від візантійських канонів. Також художники з усіх регіонів почали передавати більше реалізму в своїх творах та застосовувати техніку передачі світла й тіні. Галузі в живописі залишались традиційні – фрески, ікони та книжкові мініатюри.

Фресковий церковний живопис розвивався переважно на Галичині, в Закарпатті та на теренах Польщі. На відміну від інших періодів Середньовіччя, до нашого часу збереглися імена тогочасних художників.

В іконописі сформувалось три осередки зі своїми відмінностями: Львів, Волинь та Київ. Львівська школа найбільше зазнала впливу італійських та польських митців. Волинська школа відрізнялась вільним стилем та неповторним трактуванням сюжетів, наближаючись до народного мистецтва. Київська іконописна школа дотримувалась старих візантійських канонів.

Вправа-гра

*Ікона Богородиці
Дорогобузької. Кінець
XIII ст. (Волинська
іконописна школа)*

*Ікона Красівської
Богородиці.
XV ст. (Львівська
іконописна школа)*

*Ікона Львівської
Богородиці.
XIV ст. (Львівська
іконописна школа)*

Порівняйте ікони різних періодів. Які ви помітили стилістичні відмінності в розвитку іконопису впродовж XIII-XV ст.?

Вплив описуваних подій на світову історію:

1. Українські малярі приклали свою майстерність до створення польського, литовського та угорського церковного живопису XIV-XVI ст.
2. Українські братські школи сприятимуть поступовому національному відродженню українців, що в XVI-XVII ст. відобразиться у низці військових конфліктів українського суспільства з польською правлячою верхівкою.
3. Впродовж XV ст. західноєвропейські університети випустили сотні українських магістрів та бакалаврів, які доклали своєї праці до наукового та культурного прогресу Європи Пізнього Середньовіччя.

Вплив описуваних подій на історію України:

1. Епоха Відродження знайде свій найбільший прояв в українській літературі (спроба наблизити церковнослов'янську мову до народної) та архітектурі (цивільних, оборонних та релігійних спорудах).
2. Під впливом Ренесансу, в XVI-XVII ст. розвиватиметься українська скульптура і декоративне мистецтво (графіка, різьблення), однак цей розвиток обмежиться Правобережжям.
3. Винайдення друкарства прискорить знайомство українців з творами та ідеями епохи Відродження, а також дозволить вберегти староукраїнську мову в бездержавний період.
4. Внаслідок культурно-релігійних конфронтацій постануть братські школи, які на принципах гуманізму надаватимуть якісну освіту і захищатимуть права українців у непростий бездержавний період XV-XVI ст.

5. В Пізньому Середньовіччі поглиблюється етнічна строкатість українських земель, що сприяло більш різноманітному культурному обміну між представниками різних народів: українців, німців, поляків, євреїв, угорців, вірмен та ін.

Дати для запам'ятовування:

1463 р. – заснування Львівського Успенського братства (першої братської школи)

1483 р. – «Прогноз на 1483 р.» перша українська друкована праця за кордоном авторства Юрія Дрогобича

Історична
бесіда

Дізнайтесь яка архітектурна пам'ятка XIV-XV ст. збереглась у вашому рідному краї? Підготуйте про неї усну доповідь або презентацію висвітлюючи такі критерії: час появи, призначення споруди, замовники будівництва, сучасний стан будівлі, її історична цінність для майбутніх поколінь.

Тест до теми

Практичне заняття до V розділу
«Руські землі та сусідні держави
у XIV-XV ст.»

Урок-узагальнення знань
до V розділу «Руські землі
та сусідні держави у XIV-XV ст.»

Узагальнення до курсу

§ 24. ІСТОРІЯ РУСИ-УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ ЕПОХИ СЕРЕДНІХ ВІКІВ.

Пригадайте:

1. Коли і яким чином постала Русь-Україна?
2. Чому Галицько-Волинську державу дослідники вважають спадкоємицею державних і культурних традицій Русі-України?
3. Які держави розподілили між собою українські землі впродовж XIV-XV ст.?

1. Політика і дипломатія. Наша середньовічна держава відіграла ключову роль у світовій історії IX-XIII ст. Притаманною рисою Русі-України було те, що вона не мала експансіоністського характеру – не прагнула завоювання інших народів та культур. За виключенням доби Святослава Хороброго і Володимира Великого, Русь-Україна не проявляла відвертих намірів загарбати територію інших держав.

Вектор руської політики визначила сама природа. По Дніпру проходив важливий торгівельний шлях «із варягів у греки», який політично, економічно і культурно сполучив східних слов'ян з народами Балтії та Візантійською імперією. Ще за часів династії Кієвичів, морські виправи слов'ян на Константинополь мали на меті перш за все отримати від візантійців право на вигідну торгівлю. Традиція «військового тиску» на Візантію продовжилась і за перших **Рюриковичів** – князів Олега та Ігоря.

Князь Святослав Хоробрий першим вирішив змінити стратегію.

Назвіть князів, що зображені. Які їх політичні кроки найбільше вплинули на історію Середньовіччя. Поясніть чому?

Економічна незалежність стала у нього в пріоритеті. Він не просто скидає зі східних слов'ян ярмо данини Хозарському каганату. Він фактично руйнує цю державу, відбираючи в неї ключові міста транзитної торгівлі – Саркел та Ітиль, засновуючи на їх місці Тмутороканське князівство. Однак його втручання в справи Болгарського царства та спроба доєднати до Києва ще й торгівлю по Дунаю закінчилися фатально. Військова діяльність Святослава відкрила шлях печенігам у Північне Причорномор'я. Ще за життя князя, войовничі печеніги встигнуть пограбувати західні околиці Візантії, північ Болгарського царства і візьмуть в облогу Київ.

Князь Володимир Великий, щоб залагодити конфлікт з Візантією, розпочатий його батьком, приймає у **988 р. християнство** східного обряду. Це була знакова подія в історії Ранняго Середньовіччя. Якби князь Володимир зробив би вибір на користь західного християнства (католицизму), Східна Європа майже безсумнівно зазнала б сильного німецького впливу в сфері культури, права та міського життя. Коли б вибір князя зупинився на ісламі, то християнська Європа, затиснута зі сходу мусульманською Руссю-Україною, а на заході Кордовським халіфатом в Іспанії, навряд дожила б до нашого часу.

За правління Ярослава Мудрого поглиблюються дипломатичні взаємозв'язки Русі та європейських королівств. Вміло використовуючи **«шлюбну дипломатію»**, князь встановлює міцні відносини з Норвегією, Швецією, Німеччиною, Угорщиною, Польщею, Францією та Англією. В першій половині XI ст. Русь-Україна мала найбільшу дипломатичну мережу порівняно з іншими тогочасними королівствами. Рід київських правителів Рюриковичів на століття продовжився в династіях Арпадів (Угорщина), Капетингів (Франція), Анжу (Сицилійське королівство), Інґлінгів (Норвегія), Данкелдів (Шотландія) та багатьох інших.

Князівська міжусобиця та боротьба за Київський престол послаблюють вплив Русі-України на Західну Європу. Князі змушені концентруватися більше на внутрішніх справах. Між XI і XII ст. ще зберігається певна взаємодія між Руссю-Україною, Польщею, Угорщиною та Чехією. Країни втручаються у внутрішні справи одна одної, допомагають приборкувати бунти та намагаються приводити до влади бажаних претендентів на трон. Також Русь-Україна в цей період ще продовжує надсилати дружинників союзній Візантії для її безперервної боротьби з іноземними загарбниками.

Кого зображено на картині. Що саме цей правитель зробив для збереження української державності та самобутності

У запеклій війні з кочівницьким світом в XII ст. народжується назва «**Україна**» – край, що борецься за свою свободу.

З XIII ст. ініціативу в політичних взаємозв'язках перебирає **Галицько-Волинська держава**. Після занепаду Києва від монгольського нашествия, вона забезпечує наступність та безперервність розвитку державотворення на українських землях. Центр політичного та економічного життя пересувається до Королівства Руського і воно на відмінно справляється з цим історичним викликом.

Галицько-Волинська держава намагається підняти втомлену міжусобицями Європу на Хрестовий похід проти монголів. Князь **Данило Романович** прикладає титанічних зусиль для відновлення своєї країни та налагодження дипломатичних зв'язків з Угорщиною, Польщею, Францією, Чехією та Папською державою аби переконати їх, що загроза для європейської цивілізації ще не минула. Попри **коронацію**, Данило Романович не знаходить належної відозви від королівств і залишається сам на сам із могутньою Золотою Ордою. Звикши тільки перемагати, монголи неочікувано зазнають великих поразок від короля Данила.

Подальша боротьба русинів переходить у фазу оборони. За Лева I зберігається недовга стабільність. Шанс взаємовигідно возз'єднатись з Великим князівством Литовським втрачається після раптової смерті Шварна Даниловича. Дипломатія за нащадків короля Данила обмежується торгівельними відносинами та династичними шлюбами. Сусіди займають вичікувальну позицію і після смерті синів Данила, починають зазіхати на галицько-волинські землі.

З другої половини XIV ст. кордони Литви наближаються до Чорного моря, збираючи руські землі в єдине ціле, але вже з литовською верхівкою на чолі. Спільні русько-литовські сили остаточно витісняють монголів з українських теренів. Впродовж XV ст., мрії Московського князівства про контроль над Середнім Подніпров'ям розбиваються об щити русько-литовських військ та відновлену **Київську митрополію**.

Після занепаду династії галицько-волинських правителів, держава опиняється розділеною між Польщею та Литвою. Однак по-

дальше польсько-литовське зближення не дасть українським землям втратити культурний зв'язок.

Складіть перелік найвагоміших внесків Русі-України у політичні процеси Середньовіччя.

2. Суспільство та економіка. Як і європейські королівства, Русь-Україна пройшла складні етапи розвитку від розрізаних **племінних княжінь** до **централізованої монархії**. Порівняно з іншими європейськими монархіями, наша держава пройшла цей період доволі швидко і з відносно малим опором. Вже в XI ст., Русь-Україна простягалась від Балтійського до Чорного морів, не поступаючись в могутності Священній Римській імперії. Причини успішного становлення полягали у відсутності потужних держав на шляху Києва, спільній східнослов'янській культурі, ненасильницькій християнізації, єдиному шляху **«із варяг у греки»**, який мов хребет сполучав руські землі спільним інтересом.

На заході, сусідні Угорщина та Польща першими підпадали під німецький вплив, тому руське суспільство змогло розвинути в унікальних самобутніх умовах. Руський **феодалізм** відрізнявся від західноєвропейського, передусім розвиненим приватним землеволодінням, яке було узаконено наприкінці XI ст. **Бояри та князі** не мали економічної залежності від великого князя, могли вільно змінювати сюзерена, накопичуючи землі. Те саме стосувалося **дружинників**, які не завжди були професійними військовими і не мали кодексу вірно служити лише одному феодалу.

Внаслідок широкої суспільно-політичної свободи, Русь-Україна рано поринає у **політичну роздробленість**. Впродовж XII-XIII ст. успіхи централізації були лиш частковими. Половецькі набіги, спустошення міст, війни між князівськими гілками Ольговичів та Мономаховичів виснажують економічний потенціал держави.

На відміну від деяких королівств Західної Європи, **вільна селянська община** в Русі-Україні залишається домінуючою в суспільно-економічному

Що зображено на ілюстрації? Як ці предмети впливали на суспільство і економіку Русі-України та на середньовічний світ загалом?

житті. Частка залежних чи безправних селян була невеликою. Особиста свобода сприяла високому рівню господарства. Селяни були активними учасниками економічних процесів, могли накопичувати багатства та змінювати свій соціальний статус.

Хрещення Русі-України в 988 р. та початок карбування власної **монети** сприяв піднесенню міського життя та розвитку ремесел. Торговий шлях «із варяг у греки» пов'язував Західну та Північну Європу з Близьким Сходом. Руських купців добре знали чи не в усьому тогочасному світі. Київ, Чернігів, Володимир, Галич, Новгород – були важливими осередками міжнародної торгівлі у середні віки. Особливо цінувались товари наших зброярів, ювелірів, іконописців, ковалів. Їх вироби мали попит за свою високу якість та вишукану красу.

Вагомим досягненням Русі-України була її власна правова система – **«Руська Правда»**, укладена за Ярослава Мудрого. Заснована на усному звичаєвому праві східних слов'ян, вона вирізнялась своєю гуманністю, орієнтацією на грошові штрафи та захистом інтересів центральної влади. «Руська Правда» була першою писаною збіркою законів серед народів Центрально-Східної Європи. Натомість угорські, польські, литовські, чеські, болгарські, сербські кодекси формувались під візантійським або німецьким впливом.

Кодекс «Руської Правди» завдяки своїй унікальності допоміг зберегти самобутність українського суспільства в бездержавні часи. Проіснувавши до XVI ст., збірка суттєво вплинула на законодавство Польщі та Литви.

Назвіть спільні та відмінні риси в суспільно-економічному житті Русі-України та Західної Європи у середні віки.

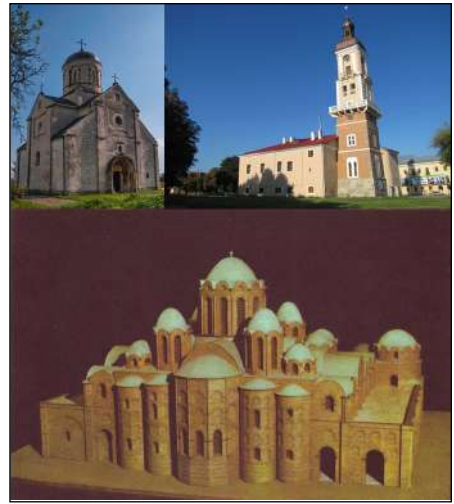
3. Культурне життя. В релігійній сфері, давньоруське суспільство поєднало візантійську християнську обрядовість та східнослов'янські язичницькі традиції. Християнство швидко прижилося у містах, але у провінції, в селянському середовищі, воно перепліталось зі стародавніми культурами, породивши так зване **«народне християнство»**.

Русь-Україна не приймала участі в християнізації інших народів, але зберігала толерантність до іновірців. Київ XII-XIII ст. став осередком діяльності ірландських ченців та ордену домініканців. Католицькі купці та князівська верхівка здійснювали пожертви для розбудови церков та монастирів в різних куточках Європи.

Мистецтво та освіта Русі-України були тісно пов'язані із церковним життям. Від візантійських митців, давньоруські майстри запозичили канони в архітектурі **соборів, іконописі**, створені **мозаїк та фресок**. Прийняття християнства сприяло розвитку писемності та освіти. Окрім релігійної літератури, з'являються **літописи** (аналог європейських хронік) та **билини** (сюжети подібні до саг та епосів). В галузі освіти розвивається богослов'я, філософія, граматики та риторика.

Досвід Києва в архітектурі, літературі та образотворчому мистецтві був запозичений впродовж XI-XIII ст. Новгородською республікою, Володимиро-Суздальським та Московським князівствами. В Галицько-Волинській культурі вишуканим чином суміщались впливи **київської школи, візантійського мистецтва та західноєвропейського романського стилю**.

Входження Галицького князівства до Польщі прискорює розвиток міського життя. Із поширенням магдебурзького права, західноукраїнські землі зазнають німецького, польського та угорського впливів у мові, архітектурі та суспільно-правових відносинах. Водночас відбувається знайомство з ідеалами **гуманізму** і здобутками Ренесансу. Поширюється друкарство, що допомагає зберегти самобутню українську літературу та мову. Здобуваючи знання в європейських університетах, українці долучаються до прогресу в науці, філософії та культурі, відкриваючи початок епохи **Нового часу**.

Назвіть об'єкти, зображені на фото. З якими періодами історії Русі-України вони пов'язані? Як вони демонструють зв'язок України із середньовічним світом?

Назвіть відомі вам мистецькі та архітектурні пам'ятки Русі-України та Королівства Руського. Складіть перелік представників давньоруської культури, філософії та науки. Якими працями вони прославились?

Вправа-гра

Тест до теми

ЗМІСТ**Розділ I. Виникнення та становлення Русі-України**

- § 1. Середньовіччя на теренах України. Велике розселення слов'ян. Особливості слов'янського суспільства. 5
- § 2. Господарство східних слов'ян.
Зародження Русі-України. Сусіди східних слов'ян..... 12
- § 3. Народи Північного Причорномор'я..... 20
- § 4. Руська держава (Русь-Україна) за перших князів.
Відносини Русі-України із середньовічними державами Європи та Азії у другій половині IX – першій половині X ст..... 28
- § 5. Руська держава (Русь-Україна) за князювання Ольги та Святослава. Відносини Русі-України із середньовічними державами Європи та Азії в другій половині X ст. 38
- Практичне заняття до I розділу «Виникнення та становлення Русі-України» 46
- Урок-узагальнення знань до I розділу «Виникнення та становлення Русі-України»..... 46

Розділ II. Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.

- § 6. Князь Володимир Великий. Впровадження християнства 47
- § 7. Русь-Україна за Ярослава Мудрого.
«Руська правда» 56
- § 8. Політичний устрій, суспільне, господарське та повсякденне життя в Русі-Україні 63
- § 9. Культура Русі-України наприкінці X – у першій половині XI ст..... 72
- Практичне заняття до II розділу «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.» 80
- Урок-узагальнення знань до II розділу «Русь-Україна наприкінці X – у першій половині XI ст.» 80

Розділ III. Русь-Україна у другій половині XI ст. – першій половині XIII ст.

- § 10–11. Політична роздробленість Русі-України.
Тріумвірат Ярославичів. Любецький з'їзд.
Русь-Україна в період правління Володимира Мономаха.81
- § 12–13. Політичний та соціально-економічний розвиток Київського, Чернігівського, Переяславського, Галицького та Волинського князівств у XII – першій половині XIII ст.....90

- § 14. Відносини руських князівств із сусідами.
Україна – край військової звитяги..... 106
- § 15. Культура Русі-України
в другій половині XI – першій половині XIII ст. 113
Практичне заняття до III розділу «Русь-Україна у другій половині
XI ст. – першій половині XIII ст.» 120
Урок-узагальнення знань до III розділу «Русь-Україна у другій
половині XI ст. – першій половині XIII ст.» 120

Розділ IV. Королівство Руське (Галицько-Волинська держава)

- § 16. Становлення Галицько-Волинської держави. 121
- § 17. Монгольська навала і створення Золотої Орди.
Коронація Данила і утворення Королівства Руського. 131
- § 18. Королівств Руське за наступників
Данила Романовича..... 140
- § 19. Культура Королівства Руського
(Галицько-Волинської держави)а 148
Практичне заняття до IV розділу
«Королівств Руське (Галицько-Волинська держава)»..... 156
Урок-узагальнення знань до IV розділу
«Королівств Руське (Галицько-Волинська держава)»..... 156

Розділ V. Руські землі та сусідні держави у XIV-XV ст. Кримське ханство

- § 20. Українські землі в складі Великого князівства
Литовського і Польського королівства.
Кревська унія 1385 р. та українські території. 157
- § 21. Українські землі в складі західних та південних
сусідів. Держава Феодоро. Кримське ханство..... 165
- § 22. Суспільне і церковне життя на теренах
України в XIV-XV ст. Господарський розвиток.
Міста, магдебурзьке право. 176
- § 23. Розвиток української культури в XIV-XV ст. 185
Практичне заняття до V розділу «Руські землі
та сусідні держави у XIV-XV ст.» 192
Урок-узагальнення знань до V розділу «Руські землі
та сусідні держави у XIV-XV ст.» 192

Розділ VI. Узагальнення до курсу

- § 24. Історія Русі-України в контексті епохи середніх віків. 193

Навчальне видання

УМЄРОВ Руслан Васифович
КОВТУН Сергій Вікторович
ЛИХОЛАЙ Олександра Сергіївна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

ПІДРУЧНИК ДЛЯ 7 КЛАСУ
закладів загальної середньої освіти

Головний редактор *Богдан Будний*
Редактори *Василь Герасимчук, Петро Ктитор*
Обкладинка *Ростислава Крамара*
Комп'ютерна верстка *Зоряни Сидор*
Технічний редактор *Неля Домарецька*
Художній редактор *Ростислав Крамар*

Підписано до друку *._._.* Формат 70×100/16. Папір офсетний.
Гарнітура Шкільна. Умовн. друк. арк. *._.* Умовн. фарбо-відб. *._.*
Обл.-вид. арк. *._.* Тираж *_____* пр.

Видавництво «Навчальна книга – Богдан»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців,
виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 4221 від 07.12.2011 р.
Навчальна книга – Богдан, просп. С. Бандери, 34а, м. Тернопіль, 46002
Навчальна книга – Богдан, а/с 529, м. Тернопіль, 46008

тел./факс (0352)52-06-07
office@bohdan-books.com www.bohdan-books.com